

**S.T.Turg'unov, I.A.Rahimov,
Q.O.Shodmanov, N.A.Usmanova**

PEDAGOGIKA. PSIXOLOGIYA

O'QUV QO'LLANMA

NAMANGAN-2021

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
NAMANGAN MUHANDISLIK-QURILISH INSTITUTI**

“PEDAGOGIKA. PSIXOLOGIYA”

O'QUV QO'LLANMA

“MASHRAB” nashriyoti

Mazkur o'quv qo'llanmada "Pedagogika. Psixologiya" fani yuzasidan o'qitiladigan mavzular ketma-ketligi, mavzu bo'yicha talabalarning o'zini-o'zi tekshirish uchun savollar, topshiriqlar hamda tayanch so'z va iboralar berilgan.

O'quv qo'llanma "Pedagogika. Psixologiya" fanining o'quv dasturiga asosan yozilgan bo'lib, oliy o'quv yurtlarining texnik bakalavr yo'nalishi talabalari, ushbu fandan dars berayotgan professor-o'qituvchilar, shuningdek xalq ta'limi xodimlarini qayta tayyorlash va ularni malakasini oshirish kursi tinglovchilari uchun mo'ljallangan. Mazkur o'quv qo'llanma Pedagogika. Psixologiya fanlariga qiziquvchilar uchun ham tavsiya etiladi.

Mualliflar – pedagogika fanlari doktori, professor **S.T.Turg'unov**,
pedagogika fanlari nomzodi **I.A.Rahimov**,
pedagogika fanlari nomzodi, dotsent **Q.O.Shodmanov**,
pedagogika fanlari nomzodi **N.A.Usmanova**

Mas'ul muharrir:
Pedagogika fanlari doktori, akademik
R.X.Djurayev

Taqrizchilar:
pedagogika fanlari nomzodi, dotsent,
M.L.Boltaeva,
pedagogika fanlari nomzodi, dotsent,
M.Yu.Sobirova

Ushbu o'quv qo'llanma Namangan muhandislik-qurilish instituti Ilmiy Kengashining 2019 yil 28 maydagi 12-sonli qarori bilan nashrga tavsiya etilgan

ISBN

© Namangan "MASHRAB" nashriyoti, 2021 yil

KIRISH

Bugungi kunda mamlakatimizni rivojlantirish, yangilash va modernizatsiya qilish bo'yicha tanlagan strategiyamizni va inqirozga qarshi qabul qilgan dasturimizni amalga oshirish natijasida yurtimiz dunyodagi davlatlar qatorida iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishning barqaror sur'atlarini ta'minlash, aholimizning moddiy farovonligini yuksaltirishga erishgani barchamizga katta mamnuniyat bag'ishlab, bu talabga javob bera olishlari uchun ta'lim muassasalarida sifatli kadrlarni yetkazib berish masalasi dolzarb hisoblanadi.

Hozirda mamlakatimizda sog'lom va barkamol avlodni tarbiyalash, yoshlarning o'z ijodiy va intellektual salohiyatini ro'yobga chiqarish, har tomonlama yetuk shaxslar etib voyaga yetkazish uchun zarur shart-sharoitlar va imkoniyatlarni yaratish bo'yicha keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda.

Prezidentimiz tashabbusi bilan 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha HARAKATLAR STRATEGIYASIda "... oliy ta'lim talabalarini bozor iqtisodiyoti va ish beruvchilarning ehtiyojlariga javob beradigan mutaxassisliklar bo'yicha tayyorlash hamda ishga joylashtirish borasidagi ishlarni takomillashtirish; ta'lim va o'qitish sifatini baholashning xalqaro standartlarini joriy etish asosida oliy ta'lim muassasalari faoliyatining sifati hamda samaradorligini oshirish" masalalariga alohida e'tibor qaratilgan.

Ushbu o'quv qo'llanma Pedagogika. Psixologiya fanining predmeti, maqsadi va vazifalari, fanining, rivojlanish tarixi, bilish jarayonlarining mohiyati hamda rivojlanishi, shaxsning rivojlanishi, shaxsning individual hususiyatlari, O'zbekistonda ta'limdagi islohatlarning asosiy mazmuni,

ta'lim-tarbiya jarayonining mohiyati va vazifalari kabilarni talabalarga o'rgatishda qo'l keladi.

1.BOB. HOZIRGI ZAMON PSIXOLOGIYASINING PREDMETI, MAQSADI VA UNING VAZIFALARI.

1.1. Psixologiya predmeti haqida tushuncha.

Psixologiya-lotinchacha «psyuxe» – ruh, jon, «logos» – fan, ta’limot degan soʻzlardan olingan boʻlib, ruh, jon haqidagi fan degan ma’noni anglatadi. Psixologiya faniga beriladigan ta’riflar ham juda xilma-xil boʻlib, shulardan ayrimlarini koʻrib chiqadigan boʻlsak, faktlar, ularning qonuniyatlari va psixika mexanizmlari haqidagi fandır.

Psixologiya – kishining ichki dunyosi, uni bilib olish va hayotda qoʻllanish haqidagi fandır.

Koʻrinib turiptiki, barcha ta’riflarda ham psixika haqida soʻz bormoqda. Xoʻsh, psixika nima?

Psixika lotinchacha psyuxe soʻzidan kelib chiqqan boʻlib, ruh, jon degan ma’noni bildiradi. Psixika sezgi, idrok, tafakkur, hissiyot, iroda, xotira va boshqa shu kabi tushunchalar bilan guruhlariga ajratilib, hammasi birgalikda kishining psixikasi, kishining ichki dunyosi, uning ruhiy hayoti va hokazolar deb ham ataladigan tushunchalarni hosil qiladi. Bundan tashqari biz amaliyotda psixik hodisalar, ruhiy hodisalar degan iboralarga ham juda koʻp duch kelamiz.

Psixika – yuksak taraqqiy etgan materiyaning ya’ni miyaning mahsuli boʻlib, tirik mavjudotning tashqi olamni miyada aks ettirilishi bilan bogʻliq boʻlgan murakkab hodisalar xossasi majmuidir.

Psixikaning qisqa va sodda ta’rifi – obyektiv olamni subyektiv aks ettirilishidir. Psixika barcha jonzodlarga, jumladan insonga xosdir. Shuning uchun ham biz koʻpincha inson psixikasi, hayvon psixikasi degan iboralarni eshitib qolamiz. Tashqi olamni aks ettirish bilan bogʻliq boʻlgan biologik, fizik hodisalarni ham uchratib qolamiz, lekin biz bularni bir-biridan nimalar bilan farq qilishini bilib olishimiz kerak. (Masalan, refleks, instinkt, tropizm va h.).

Ilmiy psixologiyaning predmeti deganda, avvalo psixik hayotning konkret faktlari nazarda tutiladi, psixik hayotga doir har bir fakt esa ham miqdor, ham sifat jihatidan xarakterli xususiyatga ega.

1.2. Psixik hodisalar.

Psixologiyani o'rganadigan obyekt psixik hodisalardir. Psixik hodisalar o'z navbatida uch asosiy guruhga bo'linadi: psixik holatlar, psixik jarayonlar, psixik xususiyatlar. Psixik holatlar psixik faoliyatning vaqtinchalik dinamikasi bilan xarakterlanadigan hodisalar bo'lib, bu kishining ichki dunyosining muhim tomonlarini hisobga olgan holda faoliyatga ta'sir etadigan omillardir. Psixik holatlarga charchash (toliqish), emotsional zo'riqish (affekt, stress), monotoniya (diqqinafaslik, zerikish), uyqu holati, uyg'oqlik holati va boshqalar.

Psixik jarayonlar-sezgi a'zolariga tashqi ta'sir shakllari, inson va tashqi muhit, ichki kechinmalari o'rtasida bog'lanishlar shakli bo'lishi mumkin. Odatda psixik jarayonlar deganda sezgi, idrok, tafakkur, xayol, xotira, hissiyot, iroda tushuniladi.

Psixik hodisalarning uchinchi guruhi-psixik xususiyatlar bo'lib, odamdagi takrorlanmas, bir-biridan farqlab olish uchun zarur bo'lgan xususiyatlardir. Bu xususiyatlar kishining o'ziga, atrofidagi odamlarga, narsalarga, mehnatga munosabatlarida, bir so'z bilan aytganda uning xulq-atvorida namoyon bo'ladigan xususiyatlardir.

Psixik xususiyatlar ichida shunday xillari ham borki, bular shaxsning o'ziga xos, individual xususiyatlari deb aytiladi. Bular –temperament, xarakter, qobiliyatdir.

Psixologiya tashqi olamni aks ettirish haqidagi fan bo'lganligidan kelib chiqib u jismoniy aks ettirish, fiziologik aks ettirish, psixik aks ettirish, psixika haqida ta'limot deb aytishga imkon beradi. Psixologiyani o'rganadigan obyektlari o'zaro ta'sirlanuvchi real olam voqeligidir. Psixologiya fanining predmeti-psixikaning namoyon bo'lishi va rivojlanishi qonuniyatlarini o'rganishdir. Psixologiyani vazifasi psixologik faktlar va qonuniyatlarni o'rganish bilan bir qatorda psixik faoliyatning mexanizmlarini aniqlashdan iboratdir.

Shunday qilib, psixologiya fan sifatida psixika faktlarini, qonuniyatlarini va mexanizmlarini o'rganadi.

Psixologiya qadimiy fanlardan hisoblanadi. Uning paydo bo'lishi kishilik jamiyati taraqqiyoti bilan bog'liqdir. Ijtimoiy hayot ehtiyojlari qadim zamonlardan buyon kishini tevarak-atrofdagi odamlarning psixik jihatdan tuzilish xususiyatlarini farqlay bilishga va ularni o'z hatti-harakatlarida hisobga olishga majbur etib kelgan.

Har qanday odam o'z tajribalariga asoslanib, o'ziga atrof voqelikni u yoki bu tarzda idrok qilishiga qarab, atrof olamni idrok qilishiga, narsa va

hodisalarni farqlashiga qarab, anglab yetishiga qarab farqlanadi, o'ziga hisob beradi. Biz qushlar ovozi va muzika kuylarini eshitamiz va farqlaymiz, turli narsalarni ko'ramiz, turli hidlarni, turli taomlar mazasini sezamiz va bu haqda tasavvurga ega bo'lamiz. Odam o'zini o'rab turgan olamni bilibgina qolmay, shu olamdagi narsa va hodisalarga o'z munosabatini ham bildiradi. Odam o'z atrofidagi olamni idrok qilibgina qolmay unga o'ziga xos munosabatda ham bo'ladi, ya'ni o'zining faolligini namoyon qiladi, tegishli xulosa chiqaradi, maqsadga intiladi, tashabbus va shijoat ko'rsatadi, qiyinchiliklarni yengib o'tishga harakat qiladi, boshqacha qilib aytganda o'z iroda kuchini namoyish etadi.

Va nihoyat, odamlar bir-biridan nimasi bilandir farq qiladi, masalan bir odam musiqaga qiziqadi, boshqa birov sport bilan shug'ullanadi, bir odam matematikaga qobiliyatli bo'lsa, boshqa birov badiiy ijodga qiziqadi, birov qiziqqon, serjahl, o'zini tutolmaydigan bo'lsa, boshqa birovi bosiq, andishali, birov mehnatkash va kamtarin bo'lsa, boshqa birovi yalqov, dimog'dor bo'lishi mumkin. Bularning barchasi inson psixikasidagi tafovutlardir.

Psixologiyaning fan sifatida shakllanishi qadimgi olim-mutafakkirlar-Platon (Aflotun), Aristotel (Arastu), Geraklit, Demokrit, Gippokrat, Galen va vatandoshimiz Abu Ali ibn Sino, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy nomlari bilan va nihoyat rus olimlari I.M.Sechenov, I.P.Pavlov nomlari bilan bog'liqdir.

Hayot psixologiya zimmasiga murakkab nazariy va amaliy vazifalarni yuklaydi. Psixologiyaning asosiy nazariy vazifasi psixik faoliyatning mohiyatini, uning sodir bo'lish va rivojlanish qonuniyatlarini tushuntirishdan iboratdir. Insonning barcha hayoti va faoliyati jarayonida uning psixikasini o'rganish va boshqarish psixologiyaning amaliy vazifasi hisoblanadi. Bu vazifalarni hal qilish, asosiy ma'lumotlarni to'plash va umumiy nazariyani boyitish davrida psixologiyada birqancha mustaqil sohalar ajralib chiqdi. Dastlabki vaqtlardan boshlab, hatto hozir ham ayrim mamlakatlarda psixologiya falsafaning tarkibida deb hisoblab kelingan.

Psixologiya inson va uning kamoloti bilan bevosita bog'liq bo'lgan bir necha - fiziologiya, pedagogika, etnografiya singari fanlar bilan uzviy bog'liqdir.

Ijtimoiy hayot ehtiyojlari qadim zamonlardan buyon kishini tevarak atrofidagi odamlarning psixik jihatdan tuzilish xususiyatlarini farqlay bilishga va ularni o'z hatti-harakatlarida hisobga olishga majbur etib kelgan. Ibtidoiy odamning tasavvurida ruh tanadan batamom ajratilmagan bo'ladi. Bunday tasavvurlar hayot hodisalari va ongni, shu jumladan,

uyqu, o'lim, hushidan ketish va shu kabilarni noilmiy, primitiv tarzda talqin qilish oqibatida tarkib topgandir.

Keyinchalik jamiyat taraqqiy eta borgan sari, rejalashtirish va ijroning, jismoniy mehnat va ishlab chiqarishning, ma'naviy kuchlarning tabaqalashuvi, sinfiy jamiyatning paydo bo'lishi va kishining mavhumlashtirish qobiliyati rivojlana borishi munosabati bilan jonning moddiylikdan xoli tabiati haqidagi g'oyalar paydo bo'ldi. Shu bilan birga oldingi, antimistik, afsonaviy tasavvurlar o'rnini ruhni borliqning naturfalsafiy manzarasi nuqtai nazaridan tushuntirishga intilishlar egallay boshladi

1.3. Buyuk mutafakkirlar ruhiy hodisalar haqida.

Naturfaylasuflar – Fales (e.o. VI. asr), Anaksimenes (e.o. V.asr), Geraklit (e.o. VI-V. asr) ruhni olam ibtidosini tashkil etuvchi narsalar – suv, havo, olovning odamlar va hayvonlarga jon ato etuvchi shakli tarzida talqin qilishgan.

Platon (Aflotun) (e.o. 428-347. asr), bu faylasuflar orasida alohida ajralib turadi. U jonning qismlari to'g'risidagi tushunchani yaratdi. Shunday qismlar deb aql-idrokni, jasoratni, orzu-istakni alohida ajratib ko'rsatdi va ular tananing turli qismlari (bosh, ko'krak, qorin bo'shligi) ga joylashgan bo'ladi degan fikrni ilgari surdi. Platonning fikricha, jonning qismlari odamlarda bir xil taqsimlangan bo'lib, ulardan birining boshqalariga qaraganda ustun bo'lishi individning u yoki bu sotsial guruhga mansubligini belgilaydi.

Platonning shogirdi Aristotel (e.o. 384-322) ning ta'limoti ancha ilgari ketdiki, u psixologik fikrlarni tabiiy - ilmiy asosga qayta qurib, uni biologiya va tibbiyot bilan bog'ladi. Buni o'zining «Jon to'g'risida» degan asarida bayon qildi.

Aristotel ruhiy faoliyatni o'rganishning tajriba usulini, obyektiv metodni himoya qilib chiqqan edi. Aristotel kishilik tafakkuri tarixida birinchi bo'lib ruh, jon va tananing ajralmas ekanligi g'oyasini ilgari surdi. «Ruh darg'azab bo'layotir, deb aytish biror kishining ruh mato to'qiyapti yoki uy qurayapti deyishi bilan barobardir» - deb yozgan edi Aristotel. Jon qismlarga bo'lina olmaydi, lekin u faoliyatning oziqlanish, his etish, harakatga keltirish, aql-idrok kabi turlariga oid sa'y-harakatlarda namoyon bo'ladi. O'simliklar, hayvonlar ruhi va aql idrokli zot ruhi to'g'risidagi ta'limotlari bilan Aristotel oliy qobiliyatlar sodda qobiliyatlardan va ularning negizida paydo bo'lishini bildiradigan rivojlanish prinsipini joriy

etdi. Odamda hayot va psixika rivojlanishining ibtido darajasi mavjuddir. Sezgi dastlabki bilish qobiliyati bosqichi hisoblanadi. Sezgi tasavvurlar shaklida iz qoldiradi. Aristotel ilgari sezgi a'zolariga ta'sir o'tkazgan narsalar obrazlarining tasavvur tarzida mavjudligini kashf etdi. U shuningdek bu tasvirlar o'xshashligi, turdoshligi va keskin farqlanishi kabi uchta yo'nalishda birlashuvini ham ko'rsatdi. Bu bilan psixik hodisalar assotsiatsiyasi (bog'lanishi)ning asosiy turlarini ochib berdi. Aristotel organizmning tabiatdan olgan imkoniyatlarni faqat o'zining xususiy faolligi orqaligina ro'yobga chiqarishiga asoslangan holda xarakterning real faoliyatida shakllanishi to'g'risidagi nazariyani ilgari surdi. Kishining adolatparvar va ko'ngilchan bo'lishi uning adolatli va me'yoridagi harakatlarni tez-tez takrorlayverishi natijasida ro'y beradi, deydi.

Geraklit, Demokrit, Aflotun, Aristotellarning ta'limotlari keyingi asrlarda psixologik g'oyalarni rivojlanishida tayanch nuqta, asos bo'ldi. Asta-sekin ruh haqidagi tushuncha hozir biz psixika deb atayotgan darajaga nisbatan qo'llanila boshladi. Psixika kategoriyasi zamirida ong haqidagi tushuncha maydonga keldi. Kishi faqat idrok va tafakkurga ega bo'lib qolmasdan, balki ularni unga mansubligini e'tirof etishga ixtiyoriy harakatlar qilibgina qolmasdan, balki bu harakatlarni uni o'zi qilayotganini bilishga ham qodirdir.

Eramizdan oldingi ikkinchi asrda rimlik vrach Galen fiziologiya va tibbiyot yutuqlarini umumlashtirib, psixikani fiziologik negizi haqidagi tasavvurlarni boyitdi va ong tushunchasiga yaqinlashib keldi. U diqqat, xotira, mulohaza ishtirok etadigan harakatlarni kishi, masalan, uyqusida bajaradigan harakatlardan chegaralanishni ko'rsatib berdi. Unisi ham, bunisi ham ruh bilan idora qilinadi shu tariqa, ruh va ong haqidagi qarashlar turli davrlarda turlicha talqin qilinib, turli falsafiy-psixologik nazariyalar, oqimlar paydo bo'lishiga olib keldi.

III asrda Plotin, IV-V asrda Avgustin ong haqidagi ta'limotni yaratdilar. O'rta asrlarga kelib diniy ideologiya ta'sirida ayrim olimlar xudoning ruxsoriga yetishga da'vat eta boshladilar, jumladan X asrda Abu Nasr Farobiy, Abu Ali Ibn Sino shunday ta'limot asosida psixikani ilmiy tushuntirishga muvaffaq bo'ldilar.

XVII asr biologik va psixologik bilimlar taraqqiyotida yangi davrni ochib berdi. Fransuz olimi Dekart (1596-1650) xulq-atvorning reflektor tabiati haqidagi ta'limotini yaratdi. Ingliz olimi Gobes (1588-1679), fransuz olimi Spinoza (1632-1677) olamning bir butunligini, tana va jon to'g'risidagi ta'limotni yaratdilar. Ingliz olimi Djon Lokk (1632-1704) empirik (tajriba) asosidagi ta'limotni empirik psixologiyani yaratdi,

shundan keyin rus olimlari I.M.Sechenov, I.P.Pavlov, I.E.Vvedenskiy, A.A.Uxtomskiy, in'ikos nazariyalarini yaratdilar. Tanaga nisbatan ham, ruhga nisbatan ham qarashlarda tub burilish yuz berdi. Inson tanasi mashinaga o'xshatiladi, texnika qurilmalariining tuzilishi qanday prinsiplarga asoslangan bo'lsa, tana tuzilishi ham shunday prinsiplarga asoslangan deb tasavvur etiladi, binobarin, tana ham mashina singari ruhni boshqarishiga muhtoj emas deb qaraladi.

Refleks haqidagi tushuncha organizmning tashqi ta'sirga qonuniy javob reaksiyasi sifatida paydo bo'ldi.

I. M. Sechenov (1829-1905) «Bosh miya reflekslari» (1963) asarida «ongli va ongsiz hayotning barcha harakatlari ro'y berish usuliga ko'ra reflekslardan iboratdir», degan xulosaga kelgan edi.

Ongning harakati (psixik hodisa) ruhning tanasiz mohiyat xususiyati emas, balki Sechenov tili bilan aytganda, "Ro'y berish usuliga ko'ra" (tuzilishiga, ro'y berish xiliga qarab) refleksga o'xshash jarayondir. Psikik hodisa kishiga o'z sezgilarini, g'oyalarini his-tuyg'ularini kuzatish chog'ida beriladigan narsalardangina iborat emas. U xuddi refleks kabi tashqi qo'zg'ovchining ta'sirini va unga javoban harakat reaksiyasini ham o'z ichiga oladi. Psikik jarayonlar ongning o'zida paydo bo'lib, ongning o'zida tugallanadi, degan fikrni Sechenov mutlaqo noto'g'ri fikr deb hisoblagan edi.

Psixologiya fanini rivojlanishi natijasida uning o'rganish obyektiga faqat jon emas, balki uni sodir bo'lishi "Ruh" yoki psikik hodisalardir. Odatda psikik hodisalarning uchta katta guruhi bor: psikik jarayonlar, shaxsni psikik xususiyatlari va psikik holat.

Psikik jarayonlar – bu obyektiv olamni subyektiv aks ettirishning turli shakllaridir. Psikik jarayonlarni psikik funksiyalar deb ham aytiladi. Psikik jarayonlarni asosiy turlari quyidagilardir: sezgi, idrok, xotira, tasavvur, xayol, tafakkur, nutq, hissiyot, iroda bo'lib, o'z navbatida uch guruhga bo'linadi: bilish jarayonlari, emotsional jarayonlar, irodaviy jarayonlar. Psikik holatlar va psikik xususiyatlarni yuqorida sanab o'tgan edik.

Psikik jarayonlarning roli nimadan iborat? Bu organizmni signal yoki boshqaruv funksiyasi bo'lib, harakatni o'zgaruvchan shart-sharoitlarga moslashtiradi va shu bilan foydali, moslashuvchan samaraga erishilishini ta'minlaydi. Psikik jarayon, ma'lumki, o'zicha emas, balki miyaning mohiyati, uni tegishli bo'lmalari funksiyasi sifatida tashqi olam haqidagi axborolarning qayoqqa ketishi, qayerda saqlanishi, va qayta ishlanishini ko'rsatuvchi javob faoliyatining boshqaruvchisidir.

I. M. Sechenov psixikaning reflektorligi va faoliyatning psixik jihatdan boshqarilishi g'oyasini ilgari surdi. Bu muhim nazariy qoidalar I. P. Pavlov (1849-1939) tomonidan tajriba yo'li bilan tasdiqlandi va konkretlashtirildi. U hayvonlarni shuningdek, odamning tashqi muhit bilan o'zaro harakati miya tomonidan boshqarilishi qonuniyatlarini kashf etdi. I. P. Pavlovning ushbu qonuniyatlarga nisbatan barcha qarashlari odatda ikki xil signal sistemasi haqidagi ta'limot deb aytiladi.

Hayvonlar o'z hatti-harakatlarida birinchi signal sistemasiga amal qiladi. Hayvonlarning butun psixik faoliyati birinchi signal sistemasi darajasida yuz beradi. Odamda ham birinchi signal sistemasining signallari (konkret timsollar, tasavvurlar), uning xulq-atvorini boshqarish va yo'naltirishda muhim rol o'ynaydi. M: svetofor, yo'l ko'rsatkichlari, belgilar va hokazolar kishi hatti-harakatlarini qisman avtomatlashtirishiga xizmat qiladi. Hayvonlardan farqli o'laroq, odamda birinchi signallar sistemasi bilan bir qatorda uning alohida boyligi va afzalligi bo'lgan ikkinchi signal sistemasi ham mavjuddir. Ikkinchi signallar sistemasining signallari talaffuz etilgan, eshitilgan, o'qilgan so'zlar-ikkinchi signallardan iboratdir.

Aytilganlardan xulosa chiqaradigan bo'lsak, psixikani obyektiv olamning subyektiv tarzi, voqelikning miyadagi aksi deb hisoblashga haqlimiz.

Psixologiya psixikani o'rganishning o'z konkret ilmiy vazifalariga, o'zining konkret tadqiqot mavzusiga ega. Psixologiya ta'sir ko'rsatuvchi obyektlari bo'lgan subyektning ichki, psixik holatiga tashqi ta'sirlar natijasida ro'y beradigan o'zgarishlar jarayoni qanday kechishini o'rganadi.

30-yillarning o'rtalariga kelib psixologiya fanining asosiy prinsiplari: determinizm prinsipi, ong va faoliyatning birligi prinsipi, psixikaning faoliyatda rivojlanishi prinsipi aniq ifodalab berildi.

1. Determinizm prinsipi psixikaning turmush tarzi bilan belgilanishini va turmush tarzi o'zgarishiga qarab o'zgarishini anglatadi.

2. Ong va faoliyat birligi prinsipi psixologiyada qabul qilingan prinsipi ong bilan faoliyat bir-biriga qarama-qarshi emas, lekin ular bir-biriga aynan o'xshash ham emas, ammo birlikni tashkil etadi. Ong va faoliyat birligi prinsipi psixologlarga xulq-atvorni, faoliyatni o'rganayotib, harakatning maqsadlariga erishishni muvaffaqiyatini ta'minlovchi ichki psixologik mexanizmlarni aniqlash, ya'ni psixikaning obyektiv qonuniyatlarini ochish imkonini beradi.

3. Psixika va ongning faoliyatda rivojlanish prinsipi shuni anglatadiki, psixika agar faoliyat samarasi va rivojlanish mahsuli sifatida qaraladigan bo'lsagina u to'g'ri tushunilishi va aynan bir xil tarzda izohlab berilishi mumkin.

1.4. Psixologiya tarmoqlari.

Hozirgi zamon psixologiyasi shakllanishining turli bosqichlarida va amaliyotning har xil sohalari bilan bog'liq ilmiy fanlarning juda ham keng tarmoqli tizimi tashkil etadi.

Psixologiya tarmoqlarini tasnif qilish uchun quyidagi psixologik jihatlar asos qilib olinadi:

1. Konkret faoliyat;
2. Rivojlanish;
3. Odamning jamiyatga, o'zi yashayotgan muhitga munosabatlari.

Hozirgi zamon psixologiyasi tarmoqlarini uch guruhga ajratish mumkin:

1. Psixik faoliyatning umumiy qonuniyatlarini o'rganuvchi psixologiya sohalari-umumiy psixologiya, zoopsixologiya.

2. Kishilarga ta'sir etish, ularga ta'lim va tarbiya berish, psixik rivojlanishni boshqarish, ya'ni psixik taraqqiyot sharoitlarini o'rganadigan soha psixologiyasi (yosh psixologiyasi, pedagogik psixologiya)

3. Har turli faoliyat sohasidagi kishilar psixikasini o'rganuvchi psixologiya-mehnat psixologiyasi, muhandislik psixologiyasi, sport psixologiyasi, yuridik psixologiya, savdo psixologiyasi, tibbiyot psixologiyasi, san'at psixologiyasi va hokazolar.

Bu tarmoqlar ichida yana bir qancha tarmoqlar ham mavjudki, bular tegishli soha odamlari uchungina zarurdir. Masalan, yosh psixologiyasi o'z navbatida maktabgacha tarbiya psixologiyasi, kichik maktab yoshi psixologiyasi, o'smirlik psixologiyasi, o'spirinlik psixologiyasi, oliy psixologiyasi, maktab psixologiyasi, qarilik davri psixologiyasi-gerontologiya (yun. geron, gerontos – qari, keksa; logos – tushuncha, ta'limot) singari tarmoqlarga ajralishi mumkin.

Umumiy psixologiya – psixologiyaning barcha masalalarining o'ziga xos jihatlarini o'rganadigan maxsus sohasi;

Pedagogik psixologiya – kishiga ta'lim va tarbiya berishni psixologik qonuniyatlarini o'rganishni o'z predmeti deb biladi;

Umr davrlari psixologiyasi – turli yoshdagi odamlarning tug'ilgandan to umrining oxirigacha psixik rivojlanish jarayonini,

shaxsning shakllanishi va o'zaro munosabatlari qonuniyatlarini o'rganadi;

Ijtimoiy psixologiya – odamlarning jamiyatdagi birgalikdagi ish faoliyatlari natijasida ularda hosil bo'ladigan tasavvurlar, fikrlar, e'tiqodlar, hissiy kechinmalar va xulq-atvorlarini o'rganadi;

Injenerlik psixologiyasi – avtomatlashtirilgan boshqaruv sistemalari operatorning faoliyatini, odam-texnika o'rtasida funksiyalarni taqsimlash va muvofiqlashtirishning xususiyatlarini o'rganadi;

Mehnat psixologiyasi – kishi mehnat faoliyati psixologik xususiyatlarini, mehnatni ilmiy asosda tashkil etishning psixologik jihatlarini o'rganadi;

Yuridik psixologiya – huquq sistemasining amal qilishi bilan bog'liq masalalarning psixologik asoslarini o'rganadi;

Harbiy psixologiya – kishining harbiy harakatlar sharoitida namoyon bo'ladigan xulq-atvorini, boshliqlar bilan ijro etuvchilar o'rtasidagi munosabatlarning psixologik jihatlarini o'rganadi;

Savdo psixologiyasi – jamiyatda tijoratning psixologik sharoitlari, ehtiyojning individual, yoshga oid, jinsga oid xususiyatlarini, xaridorga xizmat ko'rsatishning psixologik omillarini aniqlaydi, modalar psixologiyasi kabi masalalarini ko'radi;

Tibbiyot psixologiyasi – shifokor faoliyati psixologiyasini, bemor xulq-atvorining psixologik jihatlarini o'rganadi;

Iqtisodiy psixologiya – turli vaziyatlarda ishlab chiqarish munosabatlariga kirishish orqali xo'jalik yuritishni maqsad qilgan shaxslar, yaxlit guruh, jamoalarning iqtisodiy tafakkuri hamda iqtisodiy xulq-atvoriga aloqador umumiy qonuniyatlar va xatti-harakat mexanizmlarini, ishlab chiqarish munosabatlarining har bir xo'jalik subyekti ongida aks etishini o'rganadi.

Shuningdek, psixik rivojlanishda normadan og'gan bolalar, ya'ni anomal taraqqiyot psixologiyasi yoki maxsus psixologiya (Defektologiya) ham bor. Patopsixologiya - kasallar psixologiyasi. Oligofrenopsixologiya – aqli zaiflar psixologiyasi, surdopsixologiya – kar-soqovlar psixologiyasi, tiflo psixologiya - ko'zi ojizlar psixologiyasi.

1.5. Hozirgi zamon psixologiyasidagi oqimlar.

Bixeviorizm - AQSHda E.Torndayk, D.Uotson kabi olimlar dastlab hayvonlarda keyinroq odamlar xulqini o'rganish asosida xulq-atvor psixologiyasini yaratdilar. Bixeviorizmning formulasi $S \rightarrow R$ (Stimul reaksiya) ta'sirga javob berishdan iboratdir.

Neobixeviorizm-tajriba yo'li bilan ta'sirni o'rganish, oraliq uzulishlar bo'lishi haqida, buning asosida geshtalt ya'ni tasvir haqidagi ta'limotdir. Uning asoschilari Tolmen hisoblanadi, xuddi shu ta'limot asosida avstriyalik vrach psixiatr Z.Freyd psixoanaliz ta'limotini yaratdi.

Tushunish psixologiyasi – bu oldindan his etish ya'ni intuitsiyaga asoslangan qarash bo'lib, uning asoschisi V.Dilten (1833-1911) hisoblanadi. U tabiiy ilmiy va diniy ilmiy degan ikki yo'nalishdagi fanlar tizimini taklif qildi.

Neofreydizm-avstriyalik A.Alfred (1870-1937) shvetsariyalik Yung Karl Gustav analitik psixologiyani, amerikalik Xorney (1885-1952) psixoanaliz ta'limoti asosida o'z nazariyalarini yaratdilar, unga muvofiq odam tashqi ta'sirga javoban o'z strategiyasini ishlab chiqadi, ya'ni odamlarga intilish yoki odamlardan qochish, unga qarshi chiqish yoki yonbosish ishtiyoqida bo'ladi. Har doim nevrotik, konflikt holatidan chiqish yo'llarini qidiradi.

Ustanovka nazariyasi – ta'sirga tayyorlik, oldindan ko'ra bilish nazariyasi. Bu nazariyani Rossiyada L.Lange (1858-1921) Germaniyada G.Myuller, T.Shumen, N.Ax (1871-16-946), Gruziyada D.N.Uznadze (1886-1950) asoslab berdilar.

Madaniy tarixiy jarayonlarning kelib chiqishi haqida N.S.Vigotskiy (1896-1934) nazariyasini yaratdi.

Tafakkur nazariyasini S.L.Rubinshteyn (1889-1960) yaratib muammoga faoliyatli yondashuvni taklif qildi.

Hozirgi kunda psixologiyaning bolalar psixologiyasi, pedagogik psixologiya, kasb psixologiyasi singari tarmoqlari jadal rivojlanib bormoqda.

O'z - o'zini tekshirish uchun savollar va topshiriqlar:

1. Psixologiya so'zining lug'aviy ma'nosini izohlab bering.
2. Psixologiya faninig predmeti nima va uni izohlab bering.
3. Psixik hodisalar o'z ichiga nimalarni qamrab oladi?
4. Psixologiya tarmoqlarini guruhlar bo'yicha aytib bering.
5. Muhandislik psixologiyasini izohlab bering.

Tayanch so'z va iboralar.

Psixika. Ruh. Jon. Psixik hodisalar. Psixik holatlar. Psixik jarayonlar. Psixik xususiyatlar. Determinizm. Ong va faoliyat birligi. Psixika va

ongning faoliyatda rivojlanish prinsipi. Hozirgi zamon psixologiyasining tuzilishi - psixologiya tarmoqlari.

II.BOB. PSIXOLOGIYANING ILMIY-TADQIQOT METODLARI.

2.1. Psixologiyada muammo, gipoteza, konseptsiya, nazariyalar.

Psixologiya fanida tadqiqot metodlari amal qilinadigan asosiy nazariy prinsiplarga va psixologiya hal qiladigan konkret vazifalarga bog'liqdir.

O'rganilayotgan predmet va hodisalar o'zaro aloqador, bir-birini taqozo etadi, doimo o'zgarishda, rivojlanishda, qarama-qarshi ziddiyatli jarayonlar mavjud deb qarashni tushunish zarurligidan kelib chiqadi.

Hozirgi zamon psixologiyasida fanning qanchalik qadimiyligiga qaramay qator hal qilinishi zarur muammolar, turli oqimlar va olimlar tomonidan ilgari surilayotgan taxmin va farazlar-gipotezalar mavjuddir. Ba'zan bir-birini to'ldiradigan, yoki birini ikkinchisi inkor etadigan konsepsiyalar va nazariyalar ham bor. Bu singari turli muammo va qarashlarni to'g'ri anglab yetish hozirgi zamon psixologiyasining asosiy prinsiplarini-determinizm, ong va faoliyat birligi, psixika va ongning faoliyatda rivojlanishi prinsiplariga suyanagan holda ilmiy tadqiqotlar olib borilishiga bog'liq hal qilinadi.

Hozirgi vaqtda psixologiyada XIX asrda vujudga kelgan, lekin dastlabki ildizlari qadimgi yunon madaniyati tarixiga borib qadaladigan qator nazariyalar bor. Ularning eng ko'p tarqalganlari quyidagilardir: biogenetik nazariya (V. Shtern), sotsiogenetik nazariya (K. Levin), bixevioristik nazariya (E. Torndayk), psixoanaliz nazariyasi (Z. Freyd) va boshqalardir.

Psixologiya muammolari turli sohalar bilan bog'liq bo'lishi bilan birga hozirgi kun uchun o'ta dolzarb vazifalarni hal qilish bilan ham bog'liq. Bular jumlasiga ekologiya muammolari, zoopsixologiya va odamshunoslik muammolari, demografik va millatlararo munosabatlar muammosi, insonparvarlik muammolari bilan bog'liq psixologik muammolarni ko'rsatish mumkin. Bulardan tashqari moddiy ishlab chiqarishni ko'paytirish, mehnat samaradorligini oshirish, inson-inson, inson-texnika, er-inson, inson-iqlim munosabatlari, oila munosabatlari, o'z joniga qasd qilish, turli jinoyatchilik singarilar ham o'ta muhim bo'lganligidan psixologik tadqiqotlar orqali aniqlanadi va tuzatishlar kiritiladi.

Psixologiyada inson psixikasini tadqiq qilish metodlarining turli tasnifi mavjud. Har qanday psixologik tadqiqot o'z-o'zini tekshirish,

boshqalardagi o'zgarish va rivojlanishni tekshirishdan iborat bo'ladi, shuning uchun ham ularni subyektiv va obyektiv tadqiqot metodlari deb aytish mumkin. Ammo, aylanib kelib, hammasi ham psixik jarayon, uning paydo bo'lishi va rivojlanishini tadqiq qilishga xizmat qiladi, buni genetik metod desak bo'ladi.

Haqiqiy ilmiy psixologiya psixikani o'rganishning obyektiv metodlaridan foydalanish asosiga qurilishi kerak. Hozirgi zamon psixologiyasining ilmiy tadqiqotga nisbatan muhim talabi psixik faktlarini genetik (tarixiy) jihatdan o'rganish prinsipiga amal qilishni taqozo etadi. Genetik prinsipning mohiyati shundan iboratki, o'rganilayotgan psixik hodisaga jarayon deb qaraladi va tadqiqotchi uning dialektik rivojlanishining barcha holatlarini tiklashga, ular bir-birlarini qay yo'sinda almashtira olishlarini ko'rish va tushunib yetishga harakat qiladi, o'rganilayotgan psixik fakti uning konkret tarixi jihatidan tasavvur etishga urinadi.

Psixologiyada genetik prinsipdan foydalanish zarurligini P. P. Blonskiy (1884-1941), L. S. Vigotskiy (1896-1934), S.L.Rubinshteyn (1889-1960), A.N. Leontev (1903-1979)lar o'z asarlarida ta'kidlaganlar.

Tadqiqotlarni amalga oshirishning genetik prinsipi keyingi yillarda, ayniqsa bolalar psixologiyasida bola shaxsini bo'ylama kesimi (prodolnoy razrez) bo'yicha o'rganish metodi deb atalgan usuli keng qo'llanilmoqda. Bu longityud metodi deb ham aytiladi. Longityud (inglizcha Longitudedolgota) bir holatni uzoq vaqt va muntazam o'rganish metodidir.

2. 2. Psixologiyaning asosiy metodlari.

B. G. Ananov psixikani o'rganish metodlarini to'rt guruhga ajratib, ularni tashkiliy, empirik (amaliy), natijalarni qayta ishlash yoki statistik, natijalarni sharhlash yoki interpretatsiya metodlari guruhlariga ajratadi.

Birinchi tashkiliy guruh o'z ichiga qiyoslash, longityud (uzluksiz), kompleks (ko'p qirrali) deb atalgan turlarini oladi. Qiyoslash turi umumiy psixologiyada, sotsial psixologiyada, meditsina, sport, yuridik psixologiyada keng qo'llaniladi. Longityud metodi bilan bir holatni uzoq vaqt kuzatish, birdaniga bir necha sinaluvchini tekshirish, qiyoslash maqsadida qo'llaniladi. Nemis olimi V.Shtern, fransuz olimi R.Zazzo, rus olimlari N.A.Menchinskaya, A.N.Gvozdev, N.S.Leytis, V.S.Muxina va boshqalar bu usuldan keng foydalandilar. Bu usulda kuzatish "Ona kundaligi" singari nomda ham atalishi mumkin.

Psixologik tadqiqotlar ilmiyligini oshirishda bir necha fanlar hamkorligiga suyanib kompleks metod qo'llaniladi. (Psixologiya, fiziologiya, genetika, falsafa, sotsiologiya, kibernetika, logika va boshqa fanlar hamkorligi). Hozir muhandislik psixologiyasi, psixo-fiziologiya, kosmik psixologiya, tibbiyot psixologiyasidagi ko'pgina kashfiyotlar shu usul bilan ochilmoqda.

Ikkinchi guruh – empirik metodlarga kuzatish (o'z-o'zini kuzatish), eksperiment (tabiiy va laboratoriya eksperimenti), test, anketa, so'rovlar, sotsiometriya, suhbat, intervyu, faoliyat jarayoni va uning mahsulini tadqiq qilish, tarjimai hol (shaxsiy guvohnomalarni, xujjat, turmush faoliyati voqealarini taxlil qilish) kabilar kiradi va ular sinash, tekshirish, diagnostika va prognozlash vazifalarini bajaradi.

Uchinchi guruh metodlar – natijalarni qayta ishlashga mo'ljallangan bo'lib, ular statistik (miqdoriy) va psixologik (sifat) tahlili turlariga bo'linadi. To'plangan ma'lumotlarni qayta ishlab chiqishda quyidagi formulalardan foydalanish mumkin:

$$M = \frac{\sum V}{n}; \quad 1) \text{ o'rta arifmetik qiymatni topish uchun qo'llaniladi;}$$

M - yig'indi, V-variatsion miqdor, n- sinaluvchilar soni.

$$\sqrt{\frac{\sum C}{n-1}}$$

2) σ^2 ; son qatoridagi o'rta kvadrat og'ishini hisoblashda yoki standart og'ishni hisoblashda ishlatiladi. σ^2 - kvadratlik og'ish, S - dispersiya, n - miqdor.

3) $S = \sum (V-M)^2$ -sonlar qatoridagi miqdorlar tarqoqligini aniqlash formulasi. V ba'zan «S» dispersiya» deb ham ataladi.

Tadqiqot metodlarining to'rtinchi guruhi - genetik va donalash metodlaridan iboratdir.

Genetik metodga asoslanib psixik o'zgarishlar bilan rivojlanish bosqichlarining bevosita bog'liqligining ildizini aniqlanadi. Uzilishlarga yo'l qo'ymaslik uchun yig'ilgan materiallar maxsus bosqichlarga ajratib sharhlanadi.

2.3. Tadqiqot bosqichlari.

Tadqiqotning birinchi tayyorlov bosqichida kashf qilinadigan psixologik qonun to'g'risidagi taxmin va farazlar tahlil qilinadi.

Tadqiqotning ikkinchi bosqichida tajriba o'tkazish prinsipi, sharoiti, obyektiv va subyektiv omillar bo'yicha mulohaza yuritiladi.

Tadqiqotning uchinchi bosqichida esa olingan natijalarni qayta ishlanadi va bu ham o'z navbatida to'rt bosqichga bo'linadi:

a) materialni birlamchi tahlil qilish (sharhlash);

b) tahlil qilingan material bilan tadqiqot gipotezasi alohida sharhlanadi;

v) ikkilamchi tahlil (barqaror, ustuvor dalillar ajratiladi);

g) ikkilamchi sintez - (psixik qonuniyat, topilgan dalil, omil va tadqiqot gipotezasini birlashtirib maxsus xulosalar chiqarish).

Tadqiqot natijalarini sharhlashning to'rtinchi bosqichi - sharhlashda har bir fakt, alomat, ko'rsatkich, xossa psixik jihatdan so'z-mantiq orqali tahlil qilinadi. Ana shu bosqichda tadqiqot yakunlanadi, zarur xulosalar chiqariladi, amaliy tavsiyalar beriladi.

Psixologiyada eng ko'p qo'llaniladigan tadqiqot metodlari empirik metodlar guruhidir. Empirik (amaliy) metodlar guruhiga kuzatish, suhbat, test, eksperiment (tajriba), biografiya, sotsiometriya usullari kiradi. Kuzatish metodi tashqi obyektiv va subyektiv (o'z-o'zini) o'rganishga imkon beradi. Inson psixikasidagi o'zgarishlarni kuzatish uchun quyidagilar amalga oshirilishi kerak: 1) Kuzatish maqsadi, vazifasi belgilanadi; 2) Kuzatish obyekti tanlanadi; 3) Sinaluvchining yoshi, jinsi aniqlanadi; 4) Tadqiqot vaqti rejalashtiriladi; 5) Kuzatish qancha davom etishi qat'iylashtiriladi; 6) Qaysi faoliyat kuzatilishi belgilab olinadi; 7) Kuzatish shakli (yakka, guruh, jamoaviy) belgilanadi; 8) Kuzatishni qayd etib borish vositalari (kundalik, kino-video, foto, magnit yozuvi va boshqalar).

Kuzatish orqali turli yoshdagi odamlarning diqqati, his-tuyg'ulari, nerv tizimidagi tashqi ifodasi, temperament xususiyatlari, imo-ishoralari, sezgirligi, xulq-atvori, nutk faoliyati va boshqalar ham o'rganiladi.

Ishchining dastgoh yonidagi faoliyatini kuzatish natijasida uning o'z diqqatini taqsimlashi, tashqi qo'zg'atuvchidan ta'sirlanish darajasi haqida ma'lumot yig'ish mumkin. Sport faoliyatini kuzatish orqali odam irodasi, ishchanligi, his-tuyg'usini, o'zini idora qila olishini o'rganish mumkin. Muloqot jarayonini kuzatish orqali xarakter, nutq, his-tuyg'u xususiyatlarini, introvert yoki ekstravert ekanligini, qiziquvchanligini va boshqa xususiyatlarini aniqlash mumkin.

Tashqi kuzatishda ba'zan tafakkur bo'yicha ham ma'lumotlar olish mumkin. Ish ustidagi kayfiyatini, fikrning obyektga yo'naltirilganligini, ta'sirga berilishi yoki berilmasligini, chehrasidagi tashvish va iztirobni,

teranlik, termulish kabi ruhiy holatlarni o'rganish mumkin. Bundan tashqari qo'lning titrashi, asabiylashish, nutqning buzilishi, hissiyotning beqarorlashuvi singarilar ham o'rganiladi.

2.4.Psixologiyada tadqiqot metodlari tizimi.

Psixologiyada o'zini-o'zi kuzatish (introspeksiya) usuli ham keng qo'llaniladi.

Suhbat. Inson psixikasini o'rganishda suhbatning maqsadi va vazifasi belgilanadi, uning obyekti va subyekti tanlanadi, mavzusi, vaqti, joyi aniqlanadi, yakka, guruh va jamoa bilan bog'liq savol-javob tartibi tayyorlanadi. Suhbatning bosh maqsadi muayyan bir vaziyat yoki muammoni hal qilish jarayonida inson psixikasidagi o'zgarishlarni o'rganishdir.

Test. Test-inglizcha so'z bo'lib, sinash, tekshirish demakdir. Shaxsning aqliy o'sishini, qobiliyatini, irodaviy sifatleri va boshqa psixik xususiyatlarini tekshirishda qo'llanadigan qisqa standart masala-topshiriq, misol, masala, jumboqlar, boshqotirmalar ham test deb atalishi mumkin. Test ayniqsa odamning qanday kasbni egallashi mumkinligini, kasbga yaroqliligi yoki yaroqsizligini, iste'dodli yoki iste'dodli emasligini – aqli zaifligini aniqlashda, kishilarni saralashda keng qo'llaniladi. Hozirgi davrdagi mashhur psixologlardan biri E.I.Rogov o'zining «Nastolnaya kniga prakticheskogo psixologa» kitobida (Moskva VLADOS nashriyoti, 1999 yil. 1-tomi) «Shaxs tipologik xususiyatlarini aniqlash», «O'qituvchi-o'quvchi munosabatlari darajasini aniqlash», «Pedagogik tajovuzkorlikni (so'zini o'tkaza olishni) baholash» singari test namunalarini bergan.

1905 yilda, ya'ni fransuz psixologi A. Bine va uning shog'irdi A.Simon insonning aqliy o'sishi va iste'dodi darajalarini o'lchash imkoniyati borligi g'oyasini ilgari surgandan keyin psixologiyada test metodining bir necha xillari qo'llana boshlangan edi. Lekin test metodini qo'llanish bizning mamlakatimizda yaqin vaqtlargacha e'tibordan chetda qolib ketdi, hatto ta'qiqlab qo'yilgan edi.

Chet el testologlari tadqiqot obyektlarini o'zgartirib turadilar va qobiliyat, tafakkur, bilim, ko'nikma va malakalarni aralash holda o'rganishga intiladilar. Sinash jarayonida sinaluvchilarning emotsional holati va salomatligiga bog'liq ruhiy kechinmalarni inobatga olmaydilar.

Psixologlar K.M.Gurevich, V.A.Krutetskiy, E.I.Rogov va boshqalar qo'llaydigan testlar tubdan boshqacha prinsipda tuzilgan. Ular testlar tafakkur ko'rsatkichi (indikator) bo'lishi uchun harakat qildilar va

muayyan yutuqlarga ham erishdilar. Hozirgi vaqtda bolalarni maktabga olishda, kasb-hunarga yaroqliligini aniqlashda, ishga qabul qilishda va boshqalarda test sinovlari keng qo'llanilmoqda.

Hozirgi davrda nodir testlar qatoriga psixologlar Rorshax, Rozensveyg, Kettel. Vartegg, Veksler, Meyli, Ayzenk, Agastazi, Raven va boshqalar ijodining namunalarini kiritish mumkin.

Eng ko'p tarqalgan testlar qatoriga yutuqqa erishish harakatlari, intellekt testlari, shaxs testlari (psixodiagnostika), shaxs "loyihasi" (proektiv) testlari kiradi.

Misol: «Ortiqcha so'zni chiqarib tashlang!»:

A) Enisey, Dnepr, Sirdaryo, Amur (javob - Dnepr)

B) Petrozavodsk, Ijevsk, Siktivkar, Abakan (javob - Abakan)

V) Futbol, voleybol, basketbol, xokkey, suv polosi (javob - basketbol)

Testlardan yetishmagan so'z yoki raqamlarni topib, o'rniga qo'ying singari shakllaridan qobiliyatni, kuzatuvchanlikni, xotirani tekshirish maqsadida ham foydalanish mumkin.

Eng asosiysi testlardan o'quvchi bilimni tekshirish va baholashda qo'llanadiganlari bo'lib, o'quv materialining asosiy qismini aniq va to'liq bilishlarini aniqlashga qaratilganligidir. Unda savol va 3-4 javob ham beriladi, shulardan javobning eng to'g'risini topish talab qilinadi. Javoblarga ballar berilishi yoki berilmasligi ham mumkin.

Testlar yordamida ayrim qobiliyatlarning, ko'nikmalarning, malakalarning bor yoki yo'qligini aniqlashga yoki bu kasb sohasida ishlash uchun layoqatlilik darajasini va hokazolarni bilishga harakat qilinadi. Testning diagnostik qimmatini ilmiy eksperiment darajasiga, test uchun asos qilib olingan psixologik faktning xaqiqiylikiga, ya'ni mazkur test qay tarzda tuzilganiga-uning oldindan o'tkazilgan juda katta eksperimental ishning natijasi hisoblanadimi yoki taxminiy, tasodifiy va yuzaki kuzatuvlar natijasi ekanligiga ko'p jihatdan bog'liq.

Eksperiment metodi. Yangi psixologik faktlarga ega bo'lishning obyektiv usullaridan biri – eksperiment metodidir. Kuzatishdan farqi, eksperiment o'tkazuvchi sinalayotgan faoliyatga faol aralashuvi, sun'iy vaziyat paydo qilinishi mumkin. Bu metod inson psixikasini chuqur, aniq tadqiq qilishda eng muhimi hisoblanadi. Eksperiment metodi yordamida sun'iy tushunchalarning shakllanishi, favqulodda holatdan chiqish, muammoli vaziyatni hal qilish jarayonlari, shaxsning his-tuyg'ulari, xarakteri va tipologik xususiyatlari o'rganiladi. Inson psixikasining nozik ichki bog'lanishlari, munosabatlari, qonuniyatlari, qonunlari, xossalari, murakkab mexanizmlari tekshiriladi.

Eksperiment metodining ikkita asosiy turi farqlanadi: tabiiy eksperiment va laboratoriya eksperimenti. Tabiiy eksperiment pedagogik-psixologik masalalarni hal qilishda qo'llaniladi. (Sinfda sun'iy, odatdagidan boshqacha vaziyat va muhit yaratib kuzatish). Bu metodning ilmiy asoslarini 1910 yilda Aleksey Fedorovich Lazurskiy (1874-1917) ishlab chiqqan. Bu metoddan ishlab chiqarish jamoalari a'zolarining, ilmiy muassasa xodimlarining, o'qituvchilarning, keksaygan kishilarning psixologik o'zgarishlarini, o'zaro munosabatlar, ish qobiliyatlari, mutaxassislikka yaroqliliklari muammolarini hal qilishda ko'proq foydalanish mumkin. Tabiiy sharoitda inson psixikasini o'rganishda sinaluvchilarning o'zlari bexabar bo'lishi, kundalik mehnat tarzi doirasida amalga oshirilishi, zavod va fabrikada moddiy mahsulot ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga qaratilgan holatlarda qo'llanilishi mumkin.

Laboratoriya (klinika) metodi ko'pincha individual (goxo guruhiy) shaklda sinaluvchilardan yashirmay, maxsus psixologik asbob-uskunalar, yo'l-yo'riqlar, tavsiyalar, ko'rsatma va ilovalardan foydalanib olib boriladi. Inson psixikasidagi o'zgarishlarni aniqlaydigan detektorlar, elektron va radio o'lchagichlar, sekundomer, refleksometr, anomaloskop, taxistaskop, audometr, esteziometr, elektrotiogramma, elektroensefalogramma qabilardan ham foydalaniladi. Laboratoriya eksperimentining xarakterli belgisi faqat uning laboratoriya sharoitida maxsus psixologik asboblardan yordamida o'tkazishlarida va sinaluvchining hatti-harakatlari yo'l-yo'riqqa binoan sodir bo'lishi bilangina emas, balki sinalayotganligini biladigan sinaluvchi (garchi odatda, sinalayotgan kishi eksperimentning mohiyati nimadan iboratligini, konkret nimani va nima maqsadda tadqiq qilishayotganligini bilmasa ham) kishining munosabati bilan ham belgilanadi. Laboratoriya eksperimenti yordamida diqqatning xossalari, idrok, xotira va boshqalarning o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq qilish mumkin.

Ko'pincha laboratoriya sharoitida kishining (uchuvchi, haydovchi, operator singarilarning) kutilmagan, tasodifiy (ekstremal) vaziyatdagi modellari yaratiladi.

Tajriba aniqlovchi, tarkib toptiruvchi va tekshirish qismlariga bo'linadi. Tajribaning aniqlovchi qismida psixik xususiyat, jarayon yoki holat, o'yin, mehnat, o'qish kabi faoliyat turlarida tadqiq qilinadi. Tarkib toptiruvchi tajribada sinaluvchilarda biror fazilatni shakllantirish shuningdek ularga maqsadga muvofiq muayyan malakani yo'l-yo'riq va usulni o'rgatish rejalashtiriladi. Tekshirish qismida tarkib toptiruvchi bosqichda shakllantirilgan usul, vosita, yo'l-yo'riq, malaka va shaxs

fazilatlari darajasini, barqarorligini aniqlash, ta'sirchanligiga ishonch hosil qilish uchun mohiyati har xil mustaqil topshiriqlar beriladi. Tekshirish tajribasi orqali tarkib toptiruvchi eksperimentning samarasi o'lchanadi.

Yig'ilgan ma'lumotlar miqdoriy-statistik usulda qayta ishlanib, turmushga tatbiq qilinadi. Inson psixikasi xususiyatlarini tadqiq qilish orqali muxandis psixologlar eng zamonaviy elektron qurilmalar, robotlar yaratish ustida ish olib bormoqdalar.

Biografiya(tarjimai hol) metodi Inson psixikasidagi ayrim o'zgarishlarni to'liqroq o'rganish maqsadida qo'llaniladi. Esdaliklar, kundaliklar, badiiy asardagi tavsiflar, baholar, magnitofon yozuvlari, fotolavhalar, hujjatli filmlar, taqrizlar o'rganilayotgan shaxsni to'laroq tasavvur etishga xizmat qiladi. Biografik ma'lumotlar odamlarning o'zini o'zi tarbiyalash, nazorat qilish, idora etish, o'zining uslubini yaratish, kamolot cho'qqisiga erishish jarayonida namuna vazifasini o'taydi.

Anketa metodi. Anketa odatda uch xil tuziladi. Birinchi xili anglashilgan motivlarni aniqlashga mo'ljallangan savollardan tuziladi. Ikkinchi xilida har bir savolning bir nechtdan tayyor javoblari beriladi. Uchinchi xili anketada sinaluvchiga yozilgan to'g'ri javoblarni ballar bilan baholash tavsiya etiladi. (Anketa namunalarini E. /ozievning Psixologiya, (Toshkent,1994 yil) kitobining 28-29 betlarida ko'rish mumkin).

Sotsiometriya metodi. Bu metod kichik guruh a'zolari o'rtasidagi bevosita emotsional munosabatlarni o'rganish va ularning darajasini o'lchashda qo'llaniladi. Unga amerikalik sotsiolog Djon Moreno asos solgan. Mazkur metod yordamida muayyan guruhdagi har bir a'zoning o'zaro munosabatini aniqlash uchun uning qaysi faoliyatlarda kim bilan birga qatnashishi so'raladi. Olingan ma'lumotlar matritsa, grafik, sxema, jadval shaklida ifodalanadi.

Odatda sinaluvchilardan quyidagicha savollarga javob berish talab qilinadi: «Sen sayohatga kim bilan birga borishni xohlaysan?», «Imtihonga kim bilan birga tayyorlanishni istaysan?», «Kim bilan qo'shni bo'lib yashashni yoqtirasan?», «Partada kim bilan yonma-yon o'tirishni istareding?» va hokazo. Har bir savol sotsiometrik mezon (o'lchov) vazifasini bajaradi va turmush voqeligidan olingan. Sinaluvchi har bir savolning uchta javobidan bittasini «eng maqbul» deb tanlashi lozim.

2.5. Tadqiqot metodlari klassifikatsiyasi.

Guruhiy tabaqalanishni ko'rsatish uchun sotsiogramma to'rtta «Maydon» ga ajratiladi, qizlar doiracha bilan, o'g'il bolalar esa uchburchaklar bilan belgilanadi.

Doiracha va uchburchaklar soni familiyalar soniga to'g'ri keladi. Guruh a'zolarining o'zaro munosabatlari doira va uchburchaklar strelkalar bilan biriktirilganda o'z ifodasini topadi. Eng ko'p munosabatlarga ega bo'lgan sinaluvchi doiraning markazidan o'rin oladi. U guruhning eng yoqimtoyi («Yulduzi») hisoblanali.

Sotsiometrik usul bilan shaxslararo munosabatning darajasi va ko'lamini aniqlanadi ikkinchidan qizlar va o'g'il bolalar o'rtasidagi ko'rsatkichlar, yosh ko'rsatkichlari xususiyatlari bilan taqqoslanadi. Ko'rsatkichlarga qarab guruhdagi munosabatlar ularning o'ziga xosligi psixologik mexanizmlari haqida xulosa chiqariladi. Shu bilan birga nazariy ahamiyatga molik g'oyalar olg'a suriladi, amaliy ko'rsatmalar beriladi, tavsiyalar bildiriladi.

Kasb psixologiyasida tadqiqotning sotsiometrik metodi sharoitga muvofiqlashtirilgan kichik guruhdagi shaxslararo munosabatni o'lchash usuli hisoblanadi. Bu usulda sinaluvchilarga bevosita savollar beriladi va ularga ketma-ket javob qaytarish orqali guruh a'zolarining o'zaro tanlash jarayoni vujudga keltiriladi. Aynan shu usul bilan mehnat jamoalari, kollej va oliy maktab talabalari, turli muassasalarning xodimlari o'rtasidagi munosabatlarning xususiyatlari dinamikasi, shaxslararo ziddiyatlarning sabablari o'rganiladi.

Hozirgi fan va texnika taraqqiyoti psixologik tadqiqotlarning ilmiyligini yanada oshirish uchun (subyektiv omillarni ta'sirini kamaytirish maqsadida) kompleks dastur asosida boshqa fanlar tibbiyot, fizika, fiziologiya, biologiya, sotsiologiya, kibernetika, statistika, falsafa, mantiq va hokazolar) bilan birgalikda tadqiqot ishlari olib borishni taqozo etmoqda. Amaliy yo'sindagi ilmiy tadqiqot ana shu ko'p qirrali (kompleks) yondoshishni talab qiladi. Psixologiya sohalarida (psixofiziologiya, kosmos psixologiyasi, tibbiyot psixologiyasi, muxandislik psixologiyasi shuningdek aviatsiya psixologiyasida) tadqiqot obyektiga muntazam yondoshish amalga oshirilmoqda. Kompleks metod yordamida o'rganilayotgan obyekt turli nuqtai nazardan tahlil qilinadi yoki ularga har-xil yondoshiladi. Masalan: bolada oddiy bilimlarni o'zlashtirish xususiyati psixologik jihatdan tekshirilayotgan bo'lsa kompleks yondoshish ta'sirida ana shu o'zlashtirishning falsafiy, mantiqiy, fiziologik, ijtimoiy, biologik xususiyatlari yoritiladi, aytaylik, keksayishning biologik omillarini o'rganish uning psixologik, fiziologik, mantiqiy jihatlarini yoritishga xizmat qiladi.¹

¹Myers, D. G. Psychology. HopeCollege. Holland, Michigan, 2010

Kompleks dastur yordamida amalga oshirilgan tadqiqot natijasi ilmiy ahamiyatga molik bo'lib, insonshunoslik muammolarini hal qilishda katta yordam beradi.

Umuman aytganda, sotsiometriya metodidan turli yoshdagi, ikki xil jinsdagi, saviyasi har xil kishilar guruhlaridagi psixologik qonuniyatlarni tadqiq etishda unumli foydalanish mumkin.

Hozir sotsiometriya usuli ijtimoiy hayotda, sodir bo'layotgan kundalik hayotdagi voqealarga odamlarning munosabatlarini, jamoatchilik fikrini o'rganishda keng qo'llanilmoqda. Odamlarning sodir bo'layotgan voqealarga munosabati, turli ehtiyojlari, motivlari, qiziqish, intilish, harakat va hokazolar, muayyan tartib va qoidalarga binoan tizimlashtiriladi, ularning ijtimoiy psixologik hamda sof psixologik ildizlari to'g'risida ma'lumotlar olinadi. Shu bilan birga guruhlardagi shaxslarning yaqqol, aniq nuqtai nazari, guruhbozlik, og'machilik, qarama-qarshilik, his tuyg'ularining zo'riqishi, guruhiy jipslik, moslik, munosabat motivlari, qarashlar birligi jinslar o'rtasidagi muloqotlarning zamini hamda sehri mana shu usul bilan ochilishi mumkin.

Psixologik ilmiy tadqiqot metodlari har doim turlicha nomda, turli maqsadlarda qo'llanilishi mumkin. Jumladan, konkret vaziyatni psixologik muhitni tadqiq qilish, shaxs hatti-harakati, faoliyat motivlarni, masalan, o'z hayotini xavf ostida qoldirib bo'lsa ham qahramonlik, tashabbuskorlik ko'rsatishi yoki biror jinoyat sodir etishi motivlarini tadqiq qilish singari maqsadlarda ham foydalanilishi mumkin.

Psixologik tadqiqotlarda yuqorida sanab o'tgan usullarimizdan kuzatish, anketa, eksperiment, faoliyat mahsulini tahlil qilish, test, sotsiometriya eng ko'p qo'llaniladigan metodlar hisoblanadi. Bu metodlar o'z oldiga qo'ygan maqsadlariga qarab turlicha, turli vaziyatda, turli vositalarni qo'llab, jumladan turli savollarni o'z oldiga qo'yib o'tkazilishi mumkin.

"Psixologiya tadqiqot metodi" tushunchasi konkret ilmiy psixologik muammoni hal etishning maxsus metodikasi ma'nosida ham ishlatilishi mumkin. Ana shu konkret metodikalarda o'z-o'zidan ravshanki metodologik prinsiplar amalga oshiriladi va faqat mazkur muammo uchun emas, balki bilishning boshqa ko'plab muammolari uchun ham umumiy bo'lgan usullari yuzaga chiqadi.

Lekin konkret metodikalarning o'ziga xosligi eng avvalo ular vositasida hal etilayotgan ilmiy vazifaning qanday xarakterda bo'lishi bilan belgilanadi. Hozirgi zamon psixologiyasida qo'llanilib kelayotgan konkret psixologik metodikalar haddan tashqari ko'pdir. Ularning shakllari

ham juda turli-tuman bo'lib, psixologiyaning va muammoning muayyan tadqiqot usulini, ya'ni konkret metodikasini talab qilgan sohasining o'ziga xos xususiyatlari bilan belgilanadi.

Shu bilan birga konkret psixologik metodikalarning ko'pchiligi uchun xos bo'lgan ba'zi umumiy belgilarni ham alohida ajratib ko'rsatish mumkin buni normal rivojlangan va aqliy jihatdan zaif bolalarda, rivojlanishdan orqada qolganlarda yoshga taalluqli tafovutlarni o'rganish vazifasi qo'yilgan vaqtlarda ko'rish mumkin.

Qaysi metod qo'llanilishidan qat'iy nazar barcha tadqiqot to'rt bosqichda olib boriladi:

Birinchi bosqich-tayyorgarlik bosqichi. Unda har xil vositalar yordamida material o'rganiladi, dastlabki ma'lumotlar to'planadi, (o'quv mashg'ulotlari va mehnat faoliyati chog'ida, turmushga, ataylab uyushtirilgan suhbatlar jarayonida kuzatish, maxsus savollar yozilgan anketalarga olingan javoblar, shaxs haqidagi tavsifnomalar va guvohlarning bergan ko'rsatmalari, shaxs faoliyatining mahsulot namunalari, masalan yozma ishlari, daftarlari, tayyorlagan buyumlari-o'yinchoqlar maket yoki modellar tikkan kiyimlari) qarab chiqiladi. Biografik ma'lumotlar aniqlanadi anamnez to'planadi, ya'ni tadqiq qilinayotgan faktning sodir bo'lishiga qadar mavjud shart-sharoitlar tariflanadi va hokazo. Birinchi bosqich yakunida tadqiqotchi o'z taxminining to'g'ri yoki noto'g'riligi haqida tasavvurga, nima qilish, nimadan boshlash haqidagi gipotezaga ega bo'ladi.

Ikkinchi bosqich - eksperimental (tajriba) bosqichi bo'lib, bunda tadqiqotning konkret metodikasi amal qiladi va o'z navbatida bu bosqich birin-ketin qo'llaniladigan qator bo'g'inlarga - eksperiment seriyalariga bo'linadi. Masalan, diqqatni o'rganishda qo'llanadigan «Burdon jadvali» bilan qilinadigan tajribani ko'rishimiz mumkin. Harflar qalashtirib joylashtirilgan varaqdan aytilgan harflarni har minutda nechtadan o'chirish, turli guruhdagilarni o'chirishi va hokazolarni ko'rishimiz mumkin.

Tadqiqotning uchinchi bosqichi - tadqiqot ma'lumotlarini sifat jihatidan qayta ishlashdir. U psixologiyaning matematik appartini - dastlab ilgari surilgan gipotezaning tasdig'i tarzida olingan xulosalarning haqqoniyligi haqida hukm chiqarish imkonini beradigan turli xildagi statistik usullarni va ehtimollik nazariyasining asosiy qoidalarini qo'llashni taqozo qiladi.

Tadqiqotning to'rtinchi bosqichi - olingan ma'lumotlarni izohlab berish, ularni psixologik nazariya asosida talqin qilish, gipotezaning to'g'ri

yoki noto'g'riligini uzil - kesil aniqlashdan, ularni sinab ko'rib, (interpretatsiya bosqichini, aprobatsiya singari nomlar bilan ham ataladi), aniq xulosaga kelish bosqichi.

Ko'zatuv faoliyat mahsulini tahlil etish, suhbatlar o'tkazish, anamnestik ma'lumotlarni aniqlash eksperiment o'tkazish va uning natijalarini matematik yo'l bilan qayta ishlash, xulosalar chiqarish va ularni izohlab berish-bularning hammasi tadqiqot ishining tarkibiga singib ketadi va unda o'z ifodasini topadi.

Turli ehtiyoj, motiv, qiziqish, intilish, harakat va hokazolar muayyan tartib va qoidalarga binoan tizimlashtiriladi, ularning ijtimoiy, psixologik hamda sof psixologik ildizlari to'g'risida ma'lumotlar olinadi.

O'z - o'zini tekshirish uchun savollar va topshiriqlar:

1. Ilmiy-tadqiqot metodlari va uning ahamiyati.
2. Psixologiyada muammo, gipoteza, konsepsiya, nazariyalarni izohlab bering.
3. Asosiy ilmiy-tadqiqot metodlarini sanang.
4. Ilmiy-tadqiqot metodlari guruhlar va ularning klasifikatsiyasini aytib bering.
5. Tadqiqot bosqichlari nimalardan iborat?
6. O'z guruhingizda test, anketa va sotsiometrik usulda tadqiqot o'tkazib, natijasini yozib chiqing.

Tayanch so'z va iboralar:

Tadqiqot metodi haqida tushuncha. Tashkiliy metodlar guruhi. Kuzatish. Eksperiment. Sotsiometriya. So'rovlar. Empirik metodlar. Suhbat. Anketa. Test metodi. Ma'lumotlarni qayta ishlash, izohlash.

III.BOB. FAOLLIK, FAOLIYAT VA UNING TURLARI.

3.1. Ehtiyojlar faollik manbai.

Jonli mavjudotni muayyan tarzda va muayyan yo‘nalishda harakat qilishga undaydigan ehtiyojlar uning faolligi manbai hisoblanadi. Ehtiyoj - jonli mavjudotning hayot kechirishining konkret shart-sharoitlarga nisbatan uning faolligini vujudga keltiruvchi holatidir. Odam va hayvon ehtiyojlari turlicha bo‘lgani ham u tufayli yuzaga keladigan hatti-harakatlar ham bir-biridan farq qiladi. Kishining faolligi ehtiyojlarning qondirilishi jarayonida namoyon bo‘ladi. Hayvon tabiat ne‘matlaridan tayyor holidagina foydalanadi, odam esa shu ne‘matlarni o‘zi tayyorlaydi. Shuning uchun ham kishining o‘z ehtiyojlarini qondirish jarayoni ijtimoiy taraqqiyot bilan belgilanadigan faoliyat shaklini egallash, faol, muayyan maqsadga yo‘naltirilgan jarayon sifatida ajralib turadi. Ehtiyojlar qondirilishi jarayonida rivojlanib va o‘zgarib boradi. Kishining ehtiyoji uni tarbiyalash jarayonida, ya‘ni kishilik madaniyati olami bilan yaqinlashtirish jarayonida shakllanadi.

Kishining o‘z ehtiyojlarini qondirish jarayonlari ijtimoiy taraqqiyot bilan belgilanadigan faoliyat shaklini egallashning faol, muayyan maqsadga yo‘naltirilgan jarayoni sifatida alohida ajralib turadi. Kishining ehtiyojlari ham ijtimoiy, ham shaxsiy xarakterga egadir. Bu, birinchidan, hatto shunchaki, tor ma‘nodagi shaxsiy xarakterga ega bo‘lib tuyulganda ham ijtimoiydir. (masalan, non - non bo‘lib dasturxonga kelguncha o‘nlab odamlar mehnati sarflangan, ijtimoiy mahsuldir). Ikkinchidan kishi o‘z ehtiyojlarini qondirish uchun mazkur ijtimoiy muhitda tarixan tarkib topgan vositalar va usullardan foydalanadi. (Go‘shni iste‘mol qilish uchun qozon, pichoq, vilka va boshqalardan foydalaniladi). Uchinchidan kishining ko‘pgina ehtiyojlari uning tor ma‘nodagi shaxsiy talab-ehtiyojlaridan ko‘ra ko‘proq kishi o‘zi mansub bo‘lgan va birgalikda mehnat qiladigan jamiyatning, jamoaning, guruhning ehtiyojlarini ifodalaydi, jamoa ehtiyojlari kishining shaxsiy ehtiyojlari tusini oladi. (Yig‘ilishda MAVZU bilan chiqish uchun tayyorlanish ehtiyoji kelib chiqadi).

Ehtiyojlar kelib chiqishiga va predmetiga ko‘ra farqlanadi. Kelib chiqishiga ko‘ra ehtiyojlar tabiiy va madaniy bo‘ladi. Tabiiy ehtiyojlarda kishining faollik kasb etayotgan faoliyati, uning hayoti va uning avlodi hayotini saqlash va qo‘llab quvvatlash uchun zarur bo‘lgan shart-

sharoitlarga bo'ysunganlik ifodalanadi. (Ovqatlanish, uxlash, qarama-qarshi jinsning mavjud bo'lishiga ehtiyoj va b.)²

Madaniy ehtiyojlarda odamning faol faoliyati insoniyat madaniyatining mahsuliga bog'liq ekanligi ifodalanadi, uning ildizlari kishilik tarixining sarhadlariga borib taqaladi, (Kitob, gazeta o'qish, musiqa tinglash ehtiyoji va boshqalar). Ma'naviy jihatdan o'rinli bo'lgan ehtiyoj-odam yashayotgan jamiyatning talablariga javob beradigan, ana shu jamiyatda qabul qilingan didlar, baholar, muhimi, dunyoqarashga mos keladigan ehtiyojlardir. Madaniy ehtiyojlar o'zining darajasiga ko'ra, kishiga qo'yilayotgan talablar bilan bog'liqligiga ko'ra jiddiy farqlanadi. (kitob topish ehtiyoji va chiroyli galstuk topish ehtiyoji bir emas!)

Ehtiyojlarning o'zi ham, ular tufayli yuz beradigan faoliyat ham o'z darajasiga ko'ra turlicha baholanadi. Ma'naviy jihatdan o'rinli bo'lgan ehtiyoj-odam yashayotgan jamiyatning talablariga javob beradigan, ana shu jamiyatda qabul qilingan didlar, baholar va muhimi dunyoqarashga mos keladigan ehtiyojlardir.

Ehtiyojlar o'z predmetining xarakteriga ko'ra moddiy va ma'naviy bo'ladi. Moddiy ehtiyojlarda kishining moddiy madaniyat predmetlariga qaramligi (ovqatlanishga, kiyinishga, uy-joyga, maishiy turmush ashyolariga va boshqa narsalarga ehtiyoj sezishi), ma'naviy ehtiyojlarda esa ijtimoiy ong mahsuliga tobeligini ifodalanadi (o'qish, musiqa tinglash, kino, spektakl ko'rish va boshqa ehtiyojlar.)

Ehtiyojlarning qondirilishi bilan bog'liq bo'lgan faoliyatga undovchi va uning yo'nalishini belgilovchi sabablar motivlar deb ataladi. Motivlar yoki motivlashtirish psixologiyada subyektning xulq-atvori va faoliyati yo'nalishini belgilab beradigan sabablar sifatida qaraladi.

Agar hayvonlarning hatti-harakati butunlay atrof-muhit bilan belgilansa odam faolligi uning ilk yoshligidanoq butun insoniyat tajribasi va jamiyat talablariga ko'ra yo'naltirilib boriladi. Hatti-harakatning bu turi shu qadar o'ziga xoslikka egaki, psixologiyada uni atash uchun maxsus termin - faoliyat termini qo'llaniladi. Faoliyatning mazmuni uni keltirib chiqargan ehtiyoj bilangina belgilanmaydi balki kishining o'z oldiga qo'ygan maqsadiga erishish usullari bilan ham belgilanadi va nihoyat faoliyat kishining xulq-atvorini maqsadga qaratilgan harakatlarni ro'yobga chiqarish, xususan yuzaga kelgan ehtiyojlarni o'zicha zudlik bilan qondira olmaydigan ya'ni bevosita madadga tayanmaydigan faollikni rag'batlantirish va qo'llab quvvatlashni imkon darajada boshqarishga qodir bo'lishi kerak. Bundan ko'rinib turiptiki, faoliyat bilish va iroda bilan

²Myers, D. G. Psychology. HopeCollege. Holland, Michigan, 2010

chanbarchas bog'liq bo'ladi, ularga tayanadi, bilish irodaviy jarayonlarsiz yuz berishi mumkin emas. Demak, faoliyat kishining anglanilgan maqsad bilan boshqarilib turiladigan ichki (psixik) va tashqi (jismoniy) faolligidir.

Shunday qilib, faoliyat haqida gapirganda kishi faolligida anglanilgan maqsadning mavjudligini aniqlash lozim.

3.2. Faoliyat strukturasi.

Faoliyat – voqelikka nisbatan faol munosabat bildirishning shunday bir shaklidirki, u orqali kishi bilan uni qurshab turgan olam o'rtasida real bog'lanish hosil qilinadi. Odam faoliyat orqali tabiatga, narsalarga, boshqa odamlarga ta'sir ko'rsatadi. Faoliyatda u o'z ichki imkoniyatlarini ishga solib va namoyon qilib, narsalarga nisbatan subyekt sifatida, odamlarga nisbatan esa shaxs sifatida gavdalanadi.

Faoliyatning yolg'iz bitta oddiy joriy vazifani bajarishga yo'naltirilgan, nisbatan tugallangan har bir qismi harakat deb ataladi.

Narsalar bilan bajariladigan har qanday ish (harakat) makon va zamonda bog'langan muayyan sa'i-harakatlardan tarkib topadi.

Kishi faoliyatida narsalar bilan qilinadigan sa'i-harakatlardan tashqari tananing o'zini tutishini va qiyofaning saqlanishini (tik turish, o'tirish va hokazo), bir joydan ikkinchi joyga ko'chishini (yurish, yugurish va x.), aloqa bog'lashini ta'minlaydigan sa'i-harakatlar ham ishtirok etadi. Aloqa qilish vositalariga ifodali sa'i-harakatlar (imo-ishora va fantomimika), ma'noli ishoralar va nihoyat nutqiy sa'i-harakatlar kiradi. Sa'i-harakatlarning zikr etilgan turlarida qo'l va oyoqlardan tashqari tanadagi va yuzdagi mushaklar, xiqildoq, tovush paychalari va boshqalar ham ishtirok etadi.

Sa'i-harakatlarni boshqarish teskari aloqa prinsipiga binoan amalga oshiriladi. Sezgi a'zolari ana shunday aloqa vositasi, narsalar va sa'i-harakatlarning muayyan idrok etiladigan va harakat mo'ljallari (orientirlari) rolini o'ynaydigan belgilari axborot manbai bo'lib xizmat qiladi. Teskari aloqaning bunday shaklini P. K. Anoxin teskari afferentatsiya deb atadi.

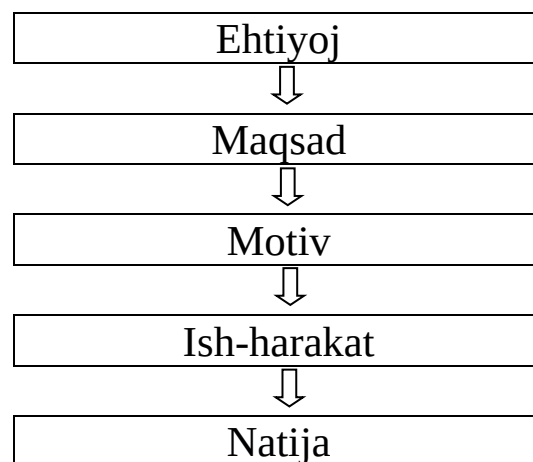
Maxsuldor harakatning bajarilishi ma'lum bir sa'yi-harakatlarni amalga oshirish bilangina cheklanmaydi. U muqarrar ravishda sa'i-harakatlarning joriy natijalari va harakatlar obyektining xususiyatlariga muvofiq tarzda sa'i-harakatlarni korrektilrovka qilishni o'z ichiga oladi. Miyaga tashqi muhitning holati, unda sa'i-harakatlar qanday ro'y berayotgani va uning natijalari haqidagi axborotni yetkazib turadigan

hissiy orientirlarini o'zlashtirish ana shu jarayonning negizi hisoblanadi. (Temirchi temir qiziganligi darajasini rangiga qarab aniqlaydi va shunga muvofiq bolg'ani qanday kuch bilan urishni tanlaydi; duradgor randani qanday kuch bilan bosib surishni aniqlaydi; haydovchi tormoz pedalini bosishni, kranchi yuk og'irligini, joyni, yo'nalish traektoriyasini hisobga olib sa'i-harakatlarni bajaradi).

Harakat tarkibiga kiruvchi sa'i-harakatlar tizimi pirovard natijada ushbu harakatning maqsadi bilan boshqariladi va yo'naltiriladi. Qilinayotgan sa'i-harakatlarning natijalari aynan shu maqsad nuqtai-nazaridan baholanadi va to'g'rilab turiladi.

Obyektlar bilan hodisalar o'rtasidagi barqaror (invariant) munosabatlar obyektlarning muhim xususiyatlari va hodisalarning qonuniyatlari deb ataladi.

Tashqi, real harakatdan ichki, timsoliy harakatga o'tish jarayoni interiorizatsiya (tom ma'nosi bilan aytganda, ichki tarzga aylanish) deb aytiladi. Interiorizatsiya tufayli kishi xayolan biror muammoni hal qiladi, avtomatik bajaradi va x.). Bu sa'i-harakatning teskarisi, ya'ni biror ishni qilib ko'rib keyin fikrlash eksteriorizatsiya deyiladi.

1-rasm. Faoliyat strukturasini.

Faoliyat strukturasini ko'rib chiqadigan bo'lsak, insonda biror bir faoliyatga kirishishda birinchi navbatda o'sha faoliyatni amalga oshirish uchun unda ehtiyoj tug'ilishi kerak, keyingina faoliyatni bajarish uchun oldiga maqsad qo'yadi. Keyingina unda motiv mavjud bo'lsa ish-harakatni amalga oshiradi va kerakli bo'lgan natijaga erishadi.

3.3. Faoliyatning o'zlashtirilishi. Malaka va mashq.

Har qanday harakatning tahlil etilgan jihatlarini tegishli tarzda uning motor (harakat), sensor (hissiy) va markaziy qismlari deb atash mumkin. Shunga muvofiq ushbu qismlarning harakatni amalga oshirish jarayonida bajaradigan vazifalari ijro etish, nazorat qilish va boshqarib turishdan iborat bo'lishi mumkin. Kishi faoliyat jarayonida harakatlarni ijro etishda, nazorat qilish va boshqarib turishda foydalanadigan yo'l-yo'riqlar ushbu **faoliyatning usullari** deb ataladi. Kishida maqsadga muvofiq tarzdagi sa'i-harakatlarni ijro etish va boshqarishning aynan shu tarzda qisman avtomatlashuvi **malaka** deb ataladi.

Biz aynan sa'i-harakatlarning anglanilmagan holdagi boshqarilishi to'g'risida so'z yuritayotirmiz, negaki harakatlarni boshqarish bilan sa'i-harakatlarni boshqarish bir xildagi narsa emas. Sa'i-harakatlarning tobora ko'proq avtomatlashuvi ayni chog'da ushbu sa'i-harakatlarni ham o'z tarkibiga olgan harakatlarning ongli ravishda boshqarish bilan qo'shilgan holda yuz beradi. (velosipedchi o'z muvozanatini saqlash bilan qator sa'i-harakatlarni ham bajaradi). O'rganuvchi pianinochi barmoqlarini harakatlantirish tartibini izga soladi va hokazo.

Odamda faoliyat ong bilan boshqariladi, harakatning u yoki bu qismlari avtomatlashuvi esa ongli ravishda yo'naltiriladigan obyektни faqat almashtiradi, harakatning umumiy maqsadlarini, uning ijro etilishi shart-sharoitlarini, uning natijalarini nazorat qilish va baholashni ong uning tasarrufi doirasiga olib kiradi.

Harakatning shu tarzda qisman avtomatlashuvi tufayli uning tuzilishida ro'y beradigan o'zgarishlar quyidagilardan iborat:

1. Sa'i-harakatlarning ijro etilishi usullari o'zgaradi. Ortiqcha va keraksiz harakatlar bartaraf qilinadi. Harakatlar mujassamlashuvi yuz beradi.

2. Harakatni sensor nazorat qilish usullari o'zgaradi. Sa'i-harakatlarning bajarilishini ko'rish orqali nazorat qilish ko'proq mushaklar yordamida (kinestetik) nazorat bilan almashadi. Masalan, mashinistkaning harflarga qaramasdan yozishi, malakali chilangarning uskuna ustiga bolg'a bilan urayotganda ko'rish nazoratini ishga solmasligi, qarasa ham uskuna tig'iga, ya'ni qayerni qanday kesishiga e'tibor beradi xolos.

3. Harakatni markazdan turib boshqarish usullari o'zgarib boradi. Diqqat harakat usullarini idrok etishdan xoli bo'lib, u harakatning asosan vaziyati va natijasiga qaratilgan bo'ladi. (Dvigatel tovushiga qarab qaysi

tezlikka almashtirish zarurligini fahmlaydi, vaziyatga qarab qanday asbob zarurligini, qaysi sa'i - harakat zarurligini fahmlay olish). Qo'llanishi lozim bo'lgan usullarning butun boshli zanjirini yoki turlarini ana shu tarzda ong yordamida oldindan ko'ra bilish antitsipatsiya deb ataladi.

Muayyan harakatlar yoki faoliyat turlarini o'zlashtirish maqsadida ularni anglagan tarzda hamda ongli ravishda nazorat qilishga va tuzatishga asoslangan holda ko'p martalab takroran bajarish faoliyati **mashq** deb ataladi.

Mashq qilish borgan sari kishi harakatlari xarakteri ham o'zgaradi, bu kishi psixik faoliyatiga ham ta'sir qiladi.

Ongli tarzda nazorat qilinib va to'zilib turiladigan har bir yangi urinish harakat usullari va vazifalarini faqat eslab qolishdagina aks etmaydi. Odatda u vazifani tekshirish usullarining, uni hal qilish va tuzatish yo'llarining ham o'zgarishiga olib keladi. Aynan shu yo'sinda, birinchidan, eng asosiy qiyinchilik yengib o'tiladi, harakatni qay tarzda bajarish haqidagi timsoliy-mantiqiy tasavvurlar bilan uning amaliy bajarilishi o'rtasida bog'lanish hosil bo'ladi. Ikkinchidan, so'zdan ishga, timsoldan harakatga o'tish bilan bog'liq qiyinchiliklarning ko'pchiligiga duch kelinmaydi. Uchinchidan, ortiqcha sa'i-harakatlarni istisno etish, noto'g'ri sa'i-harakatlarni to'g'rilash, bir-biriga bog'liq bo'lganlarini birga qo'shib bajarishga ko'chish, ishni bajarish yo'llarini tobora ko'proq darajada standartlashtirish bilan bog'liq xolda ro'y beradi. Va nihoyat, harakatlarning tezligini ixtiyoriy boshqarish, ularni o'zgarib turuvchi vaziyatlarga moslashtirish, yangi vaziyatlarga va detallarga (bosqichlarga) ko'chirish imkoniyati tug'iladi.

Malakalarning o'zaro ta'siri. Har qanday malaka ham kishi allaqachon egallab olgan malakalar sistemasida amal qiladi va tarkib topadi. Ularning biri yangi malakaning tarkib topishiga va amal qilishiga yordam bersa, boshqalari xalaqit beradi, uchinchi bir xili esa uni o'zgartiradi va hokazo. Bunday hodisa psixologiyada malakalarning o'zaro ta'siri deb yuritiladi.

Harakat uning maqsadi, obyekti va shart-sharoitlari (vaziyat) bilan belgilanadi. Uning o'zi harakatlantiruvchi ijroning, sensor nazorat qilish va markaziy boshqaruvning muayyan usullari tizimi sifatida amalga oshiriladi. Harakat muvaffaqiyatliligi, ya'ni malakaning samaradorligi ana shu usullarning harakat maqsadlariga, obyektiga va shart-sharoitlariga qanchali muvofiq kelishiga bog'liqdir.

Malaka hosil qilinishining umumiy qonuni shundan iboratki, kishi yangi vazifaga duch kelganda oldiniga faoliyatning o'zida shu chog'da mavjud bo'lgan usullarini foydalanishga urinadi. Bunda u, o'z-o'zidan

ravshanki, shu xildagi masalalarni yechishda qo'llagan usullarni yangi sharoitda ham qo'llashga harakat qiladi. Bu faoliyat usullarini ko'chirish deyiladi. Ko'chirish to'g'ri va teskari, ya'ni interferensiyali bo'lishi mumkin (rasm darsida chiziqni yuqoridan pastga, chizmachilik darsida pastdan yuqoriga chizish o'rgatilgandagi, stanok richagini chapdan o'ngga, yangi stanokda o'ngdan chapga, ko'cha harakatidagi chap va o'ng tomonidan yurish almashuvi qiyinchiliklari shunga misol bo'la oladi).

O'zlashtirilgan harakatlarning yangi vazifalarga to'g'ri va muvafaqiyatli ko'chishini amalga oshirish, faoliyatning yangi turlarini tez va eng kam xato qilgan holda o'zlashtirish demakdir. Kishida o'zlashtirilgan harakatlar qanchalik kengroq va aniq ko'chiriladigan bo'lsa, u shunchalik ko'p narsa o'rgangan, uning ta'limi shunchalik samarali natijaga ega bo'lgan, bular uning faoliyatida shunchalik samarali yordam bergan bo'ladi.

3.4. Ko'nikmalar.

Har qanday xulq-atvor yangi sharoitlarda yoki yangi ob'ektlarga nisbatan jarayonlarning ko'chishi asosida tarkib topadi. Ko'chish esa shart-sharoitlar yoki narsalarning faoliyat maqsadlari uchun muhim bo'lgan belgilari bo'yicha o'xshashligiga tayanadi. Qo'yilgan maqsadga muvofiq tarzda harakat usullarini tanlash va amalga oshirish uchun mavjud bilimlar va malakalardan foydalanish ko'nikma deb ataladi.

Shunday qilib, "ko'nikma" atamasi faoliyat subyektining o'zida mavjud bilimlar va malakalar bilan maqsadga muvofiq boshqarilishi uchun zarur psixik va amaliy harakatlarning murakkab sistemasini egallab olinishini ifodalaydi.

Ko'nikmalarning tarkib topishi bilimlarda mujassamlashgan axborotni va narsadan olinadigan axborotni qayta ishlash jarayonlarining, ana shu axborotni aniqlash, uni harakat bilan taqqoslash va o'zaro bog'lash jarayonlarining butun bir sistemasini egallanishini bildiradi.

Ko'nikmalarga o'rgatish jarayoni turli yo'llar bilan amalga oshirilishi mumkin. Bu yo'llarni bir-biridan farq qiluvchi ikkita holatga ajratish mumkin. Birinchi holatda o'rgatilayotgan kishi zarur bilimga ega bo'ladi. Uning oldiga bu bilimlardan maqsadga muvofiq foydalanish vazifasi qo'yiladi va kishining o'zi sinab ko'rish va xatolarga yo'l qo'yish orqali tegishli mo'ljal olgan, axborotni qayta ishlash vositalari va faoliyat usullarini topgan holda uning yechimini izlaydi. Garchi bu yo'lning samaradorligi past bo'lsa ham bugungi kunda u ta'lim jarayonida ko'p

qo'llaniladi. Ikkinchi yo'li shundan iboratki, ta'lim berayotgan kishi o'quvchining bilimlarni qo'llash uchun zarur bo'lgan psixik faoliyatni boshqarib boradi. Bilimni qo'llashga o'quvchining o'zi yo'l izlaydi (muammoli ta'lim).

Bu holda pedagog o'quvchini belgilar va jarayonlarni tanlash mo'ljallari bilan tanishtiradi, qo'yilgan vazifalarni bajarish uchun olingan axborotlarni qayta ishlash va undan foydalanish yuzasidan o'quvchining faoliyatini uyushtiradi. Bu yo'l hozir pedagogika - psixologiyada jadal tadqiq qilinmoqda.

3.5. Faoliyatning asosiy turlari va uning rivojlantirilishi.

Faoliyatning turlarini kishi hayot tarzining jabhalari bo'yicha bir necha o'nlab xilini sanash mumkin. Lekin sa'i-harakatlar maqsadi, amalga oshirish usullari va natijalariga qarab guruhlashtirsak, uch katta guruhni ko'rishimiz mumkin: **o'yin faoliyati, o'quv-o'rganish faoliyati, mehnat faoliyati**. Faoliyatning bu turlarida umumiy bo'lgan motiv, maqsad, natija, interiorizatsiya, eksteriorizatsiya, bilim, malaka, ko'nikma singari jarayonlarning barchasini o'ziga xos shaklda uchratiladi.

Hayotining birinchi yillaridayoq bolada faoliyatning oddiy shakllarini o'zlashtirishi uchun dastlabki shart-sharoitlar tarkib topa boshlaydi. Ulardan birinchisi o'yin faoliyati hisoblanadi. O'yin faoliyatning o'ziga xos tub xususiyati bo'lib, uning maqsadi o'zining yordamida muvaffiq bo'linadigan amaliy natijalarga erishishdan emas, balki amalga oshiriladigan faoliyatning o'zidan iboratdir.³

Bola o'z tajribasida qurol-buyumlar bilan bir vaqtning o'zida boshqa turdagi buyumlar-o'yinchoqlarga duch keladi. O'yinchoqlarini ishlatishning insoniy usuli - o'yin, ya'ni ular yordamida allaqanday boshqa, haqiqiy buyumlar va harakatlarni ifoda etishdir. Uchinchi yoshning o'rtalaridan boshlab buyumlarga bo'lgan munosabat odamlarning buyumlarga nisbatan funksiyalari sifatida namoyon bo'la boshlaydi. Rolli o'yinlar paydo bo'ladi. Rolli o'yinlarda bola katta yoshdagi kishilarning o'zi kuzatgan ijtimoiy funksiyalarini, ularning shaxs sifatidagi xulq-atvorini aynan takrorlaydi. (qo'g'irchog'ini «ovqatlantiradi, uxlatadi»). Bolaning sotsial tajribasi ortgan sari maishiy mavzuga oid mavzular («Ona», «tarbiyachi», «kino», «bolalar bog'chasi», «magazin» va h. o'yinlarni o'ynay boshlaydi) ishlab chiqarishga oid mavzular

³Myers, D. G. Psychology. HopeCollege. Holland, Michigan, 2010

(uchuvchi, kosmonavt, zavod) va so'ngra ijtimoiy, siyosiy («urush», «namoyish») bilan, syujetlar bilan boyita boradi.

Bola vrach bo'lib o'ynarkan, o'zini xuddi «vrach kabi» tutadi. U qalamni xuddi stendoskop singari ushlaydi, qo'g'irchoqni yotqizayotib, boshini chayqab qo'yadi va «Senga ukol qilish kerak ekan» deydi va h. Uning harakatlari mazkur paytda bola ishlayotgan buyumlar xossasi bilan emas, balki vrachning vazifalari to'g'risidagi tasavvurlar bilan boshqariladi.

Ta'lim. Bolaning ijtimoiy amaliy faoliyatining ko'pgina ko'rinishlari uning keyingi bosqichlarida paydo bo'ladi. bularning deyarli hammasi o'rganish, tahlil qilish, maslahat olish singarilar bilan bog'liq. Bola «odamga aylanish» jarayonida qanday tajriba orttirgan bo'lsa, o'rganish faktlari, ya'ni tajribani o'zlashtirilishi hisoblanadi.

Sub'ektning o'rganishni o'ziga maqsad qilib olgan bunday o'ziga xos faoliyati **ta'lim** deb ataladi. U quyidagilardan tarkib topadi: a) ideal va amaliy faoliyatning u yoki bu turini muvaffaqiyatli tashkil etish uchun zarur bo'lgan tashqi olamning muhim ahamiyatli xossalari xususidagi axborotning o'zlashtirilishi (bu jarayonning mahsuli - bilimlardir); b) faoliyatning ana shu barcha turlari tarkib topadigan usullar va jarayonlarning o'zlashtirilishi (bu jarayon mahsuli-malakalardir); v) qo'yilgan vazifa va ilgari surilgan maqsadga muvofiq keladigan usullar va jarayonlarni to'g'ri tanlash hamda nazorat qilish uchun ko'rsatilgan axborotdan foydalanish yo'llarining egallanishi (bu jarayon mahsuli - ko'nikmalar hosil qilinishidir).

Mehnat – bu ma'lum bir ijtimoiy foydali (yoki hech bo'lmaganda jamiyat tomonidan iste'mol qilinadigan) moddiy yoki ma'naviy mahsulotni ishlab chiqarishga yo'naltirilgan faoliyat demakdir. Mehnat faoliyati - kishining etakchi, asosiy faoliyatidir. Mehnat faoliyati kishining hayot kechirishini, boshqa turlar ustidan g'alaba qozonishini hamda tabiat kuchlari va boyliklaridan foydalanishini ta'min etadigan o'ziga xos turga oid xulq-atvori deb hisoblanishi mumkin. Mehnat faoliyati odamlar iste'mol qiladigan buyumlarni ishlab chiqarishga qaratilgan ijtimoiy ahamiyat kasb etadi. Shunday qilib, kishilarning mehnat faoliyati o'z mohiyatiga ko'ra ijtimoiy hisoblanadi.

Odamning faoliyati odamlar jamoasida shakllanadi. Shunday qilib, individning shaxs bo'lib kamol topishida uning faoliyat turlarini o'zlashtirishida, boshqacha qilib aytganda odam bo'lib etishuvida odamlar jamoasi, odamning odamlar ichida yashashi shart ekanligi shundan ham ko'rinib turipti.

O‘z-o‘zini tekshirish uchun savol va topshiriqlar

1. Faollik va faoliyat tushunchalarini izohlab bering.
2. Ehtiyoj va uning turlarini aytib bering.
3. Faoliyat strukturasi deganda nimani tushunasiz?
4. Interiorizatsiya va eksteriorizatsiya jarayonlariga ta’rif bering.
5. Ko’nikma, malaka va mashqni ta’riflab bering.
6. Faoliyat turlari va ularning rivojlanish xususiyatlarini tushuntiring.

Tayanch so‘z va iboralar:

Faollik, faoliyat, ehtiyoj, harakat, sa’i-harakat, faoliyat, interiorizatsiya, eksteriorizatsiya, etakchi faoliyat turi, o‘yin, mehnat, ta’lim, mashq, malaka, ko’nikma.

IV. BOB. SHAXS. MULOQOT. GURUH. JAMOA.

4.1. Individ va shaxs tushunchalari.

Subyektning odam zotiga mansubligi individ tushunchasida ifoda qilinadi. Hayvon bolasi esa dunyoga kelgan kunidanoq hayotining oxirigacha jonzot deb yuritiladi. «Individ» tushunchasida kishining nasl-nasabi ham mujassamlashgan. Yangi tugʻilgan chaqaloqni ham, katta yoshdagi odamni ham, mutaffakkirni ham, aqli zaif ovsarni ham, yovvoyi odamni ham, madaniyatli mamlakat kishisini ham individ deb hisoblash mumkin.

Individ sifatida dunyoga kelgan kishi alohida sotsial fazilat kashf etadi, shaxs boʻlib etishadi. Psixologiyada individ tomonidan amaliy faoliyat va munosabatlar jarayonida hosil qilinadigan hamda ijtimoiy munosabatlarning individga taʼsir oʻtkazish darajasi va sifatini belgilaydigan tarzdagi sotsial fazilatlar majmuasi shaxs tushunchasida ifodalanadi.

Shaxsning oʻzi nima? Eng avvalo, biz shaxs individning fazilati ekanligini tan oladigan boʻlsak, bu bilan biz individ va shaxsning birligini tasdiqlagan va ayni paytda bu tushunchalarning bir biriga oʻxshashligini inkor etgan boʻlamiz. «Shaxs» va «Individ» tushunchalarining bir biriga oʻxshashligini yetakchi psixologlar - B. G. Ananʼev, A. N. Leontev va boshqalar inkor etishadi.

Sotsial munosabatlar tizimini oʻzida mujassamlashtirgan subyekt boʻlish degan maʼnoni anglatadi.

«Individ» va «Shaxs» tushunchalarining oʻxshashligi emas balki birligi haqidagi fikr quyidagicha oʻrtaga qoʻyilishi mumkin boʻlgan savolga javob berilishini taqozo qiladi: Shaxs deb hisoblanmaydigan individning mavjud boʻlishi yoki aksincha individning konkret sohibi sifatida undan tashqarida va usiz mavjud boʻlish fakti koʻrsatilishi mumkinmi? Taxminiy tarzda fikr yuritilgan taqdirda unisi ham, bunisi ham boʻlishi mumkin.

Kishilik jamiyatidan tashqarida voyaga yetgan odam birinchi bor odamlarga duch kelib, biologik xos individual xususiyatlardan boʻlak hech qanday, kelib chiqishi jihatidan hamisha ijtimoiy-tarixiy xarakter kasb etadigan shaxsiy fazilatlarga ega ekanligini namoyon qila olmaydi, balki tevarak atrofdagi odamlar mabodo uni birgalikdagi faoliyat va munosabat jarayoniga «torta olishgan» taqdirda ularni paydo boʻlishi uchun zarur tabiiy shart-sharoitlargagina ega boʻladi. Hayvonlar orasida tarbiyalangan

bolalar tajribasini o'rganish bu vazifani amalga oshirishning g'oyat darajada murakkabligidan dalolat beradi.

«Individ» va «Shaxs» tushunchalarining bir biriga mos kelmasligi va aynan o'xshash emasligi faktidan shu narsa ayonki, shaxs tushunchasi birgalikdagi faoliyatning har bir ishtirokchisi uchun ushbu faoliyatning mazmuni, qadriyatlari va mohiyati orqali namoyon bo'ladigan shaxslararo barqaror bog'lanishlar tizimidagina anglanilishi mumkin. Tashqaridan shunchaki qaraganda bu subyek-subyekt munosabatidek ko'rinadi, chuqurroq yondoshadigan bo'lsak bevosita subyekt-subyekt a'loqasi shunchaki o'zicha mavjud bo'lishidan ko'ra ko'proq allaqanday obyektlar (moddiy yoki xayoliy) obyektlar vositasida namoyon bo'lishi aniqlanadi. Bu individning boshqa individga munosabati faoliyat obyekti (subyekt-obyekt-subyekt) orqali namoyon bo'ladi, demakdir.⁴

Aytganlarning hammasi shaxsni faoliyatda va munosabatda tarkib topadigan individlararo (subyekt-obyekt-subyektlararo va subyekt-subyekt-obyektlararo) munosabatlarning nisbatan barqaror tizimi subyekti sifatida anglab etish imkonini beradi.

Har bir kishining shaxsi uning individualligini vujudga keltiradigan xislatlar va fazilatlarning faqat unga xos birikuvidan tarkib topgandir. Individuallik o'ziga xosligini, uning boshqa odamlardan farqini aks ettiruvchi psixologik fazilatlar birikmasidir. «Individ» va «Shaxs» tushunchalari bir biriga o'xshash bo'lmagani singari, o'z navbatida shaxs va individuallik ham birlikni tashkil qiladi, lekin ular bir-biriga o'xshash emasdir. Muayyan sotsial birlik uchun etakchi faoliyatga ko'proq darajada «jalb qilingan» individual fazilatlarga shaxsning xususan o'ziga xos fazilatlari sifatida yuzaga chiqadi. Misol uchun epchillik va qat'iylik o'spirinning individualligi belgilari bo'lgani holda, jumladan u sportda tuman birinchiligiga davogar komandaga qo'shilmaguncha yoki uzoq joylarga turistik sayohat paytida u tezoqar va muzdek daryodan kechib o'tilishini ta'minlash vazifasini o'z zimmasiga olmagunga qadar uning shaxsini ta'riflaydigan belgi sifatida yo'zaga chiqmay keldi. Aynan shu sababli ham pedagog uchun ahamiyatli bo'lgan o'quvchiga individual yondoshishni amalga oshirish vazifasini ajratib ko'rsatish kerak. Bu esa o'quvchining differensial-psixologik xususiyatlari (xotirasi, diqqati, temperamenti, u yoki bu qobiliyatlarining rivojlanganligi va hokazo) ni hisobga olishni, ya'ni o'quvchining o'z tengdoshlaridan nimasi bilan farq qilishi va shu munosabat bilan tarbiyaviy ishni qanday tashkil etish kerakligini aniqlashni taqozo qiladi.

⁴Myers, D. G. Psychology. HopeCollege. Holland, Michigan, 2010

O'quvchining tafakkuri, irodasi, xotirasi, his-tuyg'ularining individual xislatlarini hisobga olish bilangina cheklanmasdan, balki individning jamoadagi va jamoaning esa uning shaxsidagi mavqeini aniqlashga yo'naltirilgan yondoshuvgina insonning sotsial bog'lanishlar tizimining shaxsda namoyon bo'lishi sifatidagi mohiyatini ilmiy anglab olishga mos keladigan shaxsiy yondoshuv tarzida talqin qilinishi mumkin.

O'quvchining haqiqiy munosabatlar tizimiga kiradigan shaxsi hamisha pedagogning diqqat markazida turishi kerak. O'quvchining ma'naviy dunyosini boyitish esa pedagogning doimiy vazifasi bo'lib qolishi kerak.

Psixologiyada individuallikning ko'pgina xislatlari – moslashuvchanlik, tajovuzkorlik, moyillik darajasi, tashvishlanish va shu kabilar aniqlangan. Bular jamlanib, individning o'ziga xosligini ko'rsatadi. Bu psixologik hodisalar o'z mohiyatiga ko'ra o'zaro munosabatda bo'lib, oshkora yoki oshkora bo'lmagan holda allaqanday muhitning mavjudligini taqozo etadi. Shaxs aynan ana shunday muhitga nisbatan moslashuvchanlik, tajovuzkorlik, tashvishlanish va hokazolarni namoyon qiladi.

Shunday qilib, inson shaxsining tuzilishi individuallikning tuzilishiga qaraganda keng ekanligi shubhasizdir. Shu boisdan bunga birinchi navbatda, uning individualligini ko'rsatadigan va faqat extirosda, ichki qiyofada, qobiliyatlarda va hokazolarda ancha keng ifodalanadigan fazilatlari va umumiy tuzilishigina emas, balki shaxsning rivojlanish darajasi har xil bo'lgan guruhlarda, ana shu guruh uchun yetakchi hisoblangan faoliyat orqali ifodalanadigan individlararo munosabatlarda o'zini namoyon etishini ham qo'shish shart. Individual- tipik xususiyat shaxs yashayotgan va shakllanayotgan birlikning rivojlanishiga va individlararo munosabatlarning bilvosita ifodasi hisoblangan faoliyatning xarakteri, qadriyatlari va maqsadlariga bog'liq tarzda jiddiy ravishda turli xil ko'rinishda namoyon bo'ladi.

Individ rivojlanishining tabiiy shart-sharoitlari, uning jismoniy tuzilishi, nerv va ichki sekretiya bezlari tizimi, jismoniy tuzilishdagi afzalliklari va nuqsonlari uning individual psixologik fazilatlari shakllanishiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Lekin biologik xususiyat kishi shaxsini tarkibiga singib, ijtimoiy omilga aylanib qoladi va keyinchalik ijtimoiy shaklda (psixologik jihatdan) mavjud bo'ladi. Jumladan, miya patologiyasi individda, uning tuzilishida, uning biologik jihatlari bilan bog'liq, lekin shaxsiy belgilari hisoblanmish individual psixologik xislatlarni keltirib chiqaradi. Ular ijtimoiy sababiyatlarga

(determinatsiyaga) ko'ra shaxsning konkret fazilatlariga aylanib qolishi ham, aylanmasligi ham mumkin.

Tabiiy, tarkibiy jihatlar va belgilar kishi shaxsining individualligi tuzilishida uning ijtimoiy jihatdan taqozo etilgan qismlari sifatida mavjud bo'ladi. Tabiiy (anatomik, fiziologik va boshqalar) fazilatlar va ijtimoiy xislatlar birlikni tashkil toptiradi va shaxsning mustaqil kichik tuzilishi sifatida bir-biriga o'zidan-o'zi qarama-qarshi qo'yilishi mumkin emas. Shaxs tuzilishining uch tarkibiy qismi mavjud: 1) Shaxs tuzilishiga birinchi navbatda uning individualligining tizimli tuzilishi kiradi. Shu tariqa shaxs tuzilishining birinchi tarkibiy qismi-uning individ ichkarisidagi (intraindivid) kichik tizimining alohida namoyon bo'lishidir.

2) Shaxs tuzilishining ikkinchi tarkibiy qismi-shaxsning shaxslararo bo'shliqdagi individlararo munosabatlarda, aloqalarda mavjud bo'lishidir, ya'ni individning organik tarzidagi gavdasidan tashqaridagi «bo'shliqda», «fazoda» namoyon bo'lishdir.

3) Shaxs tuzilishini tarkib toptiradigan uchinchi bir qismi- metaindivid (individning ustki ko'rinishi) kichik tuzilishini ham alohida ko'rsatish imkoniyatidir. Bunda shaxs individning organik gavdasidan tashqariga chiqarilib qolmasdan, balki uning boshqa individlar bilan «shu erda va endilikda» mavjud bo'lgan aloqalaridan ham tashqarida joylashtiriladi.

Shunday qilib, inson shaxsining tuzilishi uchta tarkibiy qismdan, uchta kichik tizimdan iboratdir: shaxsning individualligi, uning shaxslararo munosabatlar tizimida gavdalanishi hamda shaxsning o'zi kelib chiqishiga ko'ra individlararo, ijtimoiy aloqalar va munosabatlar subyekti sifatida mavjud bo'lishidir.

Har uchchala kichik tuzilish birligi shaxs obro'-e'tiborida namoyon bo'ladi.

Individning shaxs darajasiga ko'tarilishi ehtiyoji konkret tarixiy shaklda mavjud bo'lib, sinfiy mazmunga egadir. Jamiyatda yashayotgan kishida ta'lim-tarbiya berish ishlari to'g'ri yo'lga qo'yilgan taqdirda ijtimoiy foydali faoliyatda shaxs darajasiga ko'tarilish ehtiyojining shakllanishi va qondirilishi uchun zarur barcha shart-sharoitlar tarkib topadi.

4.2. SHaxs faolligi va yo'naltirilganligi.

Kishining tevarak atrofga munosabatda, birgalikdagi va ijodiy faoliyatda namoyon bo'ladigan ijtimoiy ahamiyatga molik o'zgarishlar qilish layoqati shaxsning faolligi deb tushuniladi. Bu uning g'oyaviy

prinsipialligida, o'z nuqtai nazarini himoya qila olishida, so'zi bilan ishi birligida ifodalanadigan hayotiy pozitsiyasida ko'rinadi.

Hozirgi paytda g'arb psixologiyasida shaxsni tadqiq qilish va tushunish borasida "Insonparvarlik psixologiyasi" deb atalmish-psixoanalitik (psixoanaliz) nazariyalari va qarashlari (shaxsning ekzistensializm nazariyasi «yashab qolish», «kun ko'rish» g'oyasi bilan bog'liq, uning tarafdorlari L. Binsvager, M. Boss, E. Minkovski, R. Mey, V. Frankl, Dj. Bugental va boshqalar) eng nufuzli yo'nalishlar bo'lib hisoblanadi.

Asrimiz boshlaridayoq venalik psixatr va psixolog Zigmund Freyd (1856-1939) shaxs faolligi manbai va xarakterining o'zicha talqinini tavsiya qilgan edi. Z.Freyd fikricha kishining faolligi xuddi hayvonlardagi kabi instinktlarga, birinchi navbatda jinsiy, shahvoniy instinktlarga bog'liq emish.

G'arb psixologiyasining, asosan amerikaparast psixologiyaning yana bir nazariy yo'nalishi «Insonparvarlik psixologiyasi» bir qarashda psixoanaliz nazariyasiga zid bo'lib ko'rinsa-da aslida bir biriga yaqin. Karl Rodgers (1902-1987), A. Maslou, Abraham Harold (1908-1970), Olport Gordon (1897-1967) va boshqalar shaxs faolligining asosiy sababi kelajakka, o'zligini namoyon qilishga intilishdir deb hisoblaydilar.

Dunyoni odamlarning o'zlari o'zgartiradilar, lekin buni ongli ravishda amalga oshirish uchun dastavval uni o'zgartirishda, uni qurishda ishtirok etishga yo'naltirilgan bo'lishi kerakki, bu ish jarayonida shaxsning o'zi ham o'zgaradi. Hozirgi zamon ilmiy psixologiyasi kishi o'z faolligini faoliyat jarayonida va eng avvalo, birgalikdagi faoliyat jarayonida namoyon qilishi to'g'risidagi qoidani qabul qiladi. Shaxs faolligini va faoliyatini yo'naltirib turadigan va mavjud vaziyatlarga nisbatan bog'liq bo'lmagan barqaror motivlar majmui kishi shaxsining yo'naltirilganligi deb ataladi. Motivlar oz yoki ko'p darajada anglangan bo'lishi yoki umuman anglanilmagan bo'lishi ham mumkin. Shaxsning yo'naltirilganligida anglangan motivlar asosiy rol o'ynaydi.

Kishi faoliyat natijasini xayolan oldindan belgilab beradigan maqsadning o'zigina emas, balki ushbu maqsad ahamiyatiga molik obyektga ro'yobga chiqishining realligi ham anglanilgan bo'lsa, bu hol shaxsning istiqboli deb qaraladi. (Perspektiva).

Istiqbolni anglash kishiga tabi xiralik, o'z kechinmalariga qarama-qarshi ruhsizlik, tushkunlik holatini keltirib chiqarishi frustratsiya deb ataladi. Bu kishining maqsadiga erishishi yo'lida real tarzda bartaraf etib bo'lmaydigan deb hisoblangan yoki shunday deb idrok etiladigan

to'sqinlikka, g'ovlarga duch kelgan hollarda yuz beradi. Frustratsiya shaxsning xulq atvorida va uning o'zini anglashida turli xil o'zgarishlarga olib keladi.

Shaxs yo'naltirilganligi uning qiziqishlarida, e'tiqodi va dunyoqarashida namoyon bo'ladi. Qiziqish - biron sohada to'g'ri mo'ljal olishga, yangi faktlar bilan tanishishga, voqelikni ancha to'la va chuqur aks ettirishga yordam beradigan motivdir.

Qiziqishlar bilishning doimiy qo'zg'atuvchi mexanizmi sifatida namoyon bo'ladi. Qiziqishlar mazmuniga, maqsadlariga, miqyosi va barqarorligiga qarab belgilanadi (ijobiy yoki salbiy). Qiziqishlar-shaxs faoliyatini asoslashning birdan bir emas, lekin muhim shartidir. Xulq atvorning muhim motivlaridan biri e'tiqoddur. E'tiqod-shaxsni o'z qarashlariga, prinsiplariga, dunyoqarashiga muvofiq tarzda ish ko'rishga da'vat etadigan motivlar tizimidir. Bu bilimlar nuqtai nazarlarning tartibga solingan va ichki uyushgan tizimini (falsafiy, estetik, axloqiy, tabiiy-ilmiy) tashkil etgan taqdirda kishining dunyoqarashi sifatida talqin qilinishi mumkin. Dunyoqarash sinfiy xarakterga ega.

Psixologiyada shaxsning yo'l-yo'riklari uning u yoki bu ehtiyoji qondirilishiga yordam berishi mumkin bo'lgan faolitga tayyorligining, moyilligining o'zi tomonidan anglanilmaydigan holatini belgilaydi. Buni N. D. O'znadze ustanovka deb atagan.

Psixologik tadqiqotlar yo'l-yo'riqning tuzilishi uchta tarkibiy qismdan iboratligini ko'rsatdi. Bular kishining bilib olishga va idrok etishga tayyorligidan iborat bo'lgan kognitiv (lotincha bilish) kichik tuzilish, yo'l-yo'riq obyektiga nisbatan xayrixohlik va xush ko'rmaslik xislatlari kompleksidan iborat bo'lgan - hissiy baholash kichik tuzilishi, yo'l-yo'riq obyektiga nisbatan irodaviy kuch- g'ayratni safarbar etishga shaylikdan iborat bo'lgan xulq atvor kichik tuzilishidir.

4.3. Shaxsning o'zini-o'zi anglashi, "Men" siymosi.

Kishi o'z mohiyatiga ko'ra ijtimoiy hisoblangan munosabatlar tizimiga kirgan, odamlar bilan o'zaro birgalikda harakat qilgan va munosabatda bo'lgan holda o'zini atrof muhitdan alohida ajratib ko'rsatadi, o'zining jismoniy va psixologik holati, harakatlari va jarayonlarining subyekti sifatida aks etadi. O'zi uchun «boshqalarga» qarshi turgan va ayni chog'da ular bilan bog'liq bo'lgan "Men" sifatida

namoyon bo‘ladi. 2-3 yoshli bolalardayoq “Men” siymosi shakllana boshlaydi. (“Seniki emas – meniki”, “menga besh” va hokazo (I. S.Kon).⁵

Katta yoshdagilarda o‘z xususiy “Men” siymosi qat’iy shakllanadi. (“MEN-siymo”, “MEN-konsepsiya”). “Men” siymosi - individning o‘zi haqidagi nisbatan barqaror, ko‘proq yoki ozroq darajada anglanilmagan, betakror deb his qilinadigan tasavvurlar tizimidirki, individ boshqalar bilan o‘zaro birgalikda harakat qilishda ana shunga asoslanadi.

Har qanday yo‘l-yo‘riq kabi “Men” siymosi uchta komponentni o‘z ichiga oladi: birinchisi - kognitiv tarkibiy qism; ikkinchisi - hissiy-baholash tarkibiy qism; uchinchisi - xulq-atvor-irodaviy tarkibiy qism.

“Men” siymosi - ijtimoiy munosabatlarning ham shart-sharoiti va ham oqibatidir. “Men” siymosi hosil bo‘lishining yana bir ko‘rinishi-xayoliy “Men” dan iboratdir. Agar iloji bo‘lsa, orzu qilingan darajaga etish, umuman o‘zining tasavvur qilganidek bo‘lib qolish istagida ekanligini aytib qo‘yish kerak. “Men”ning bu xildagi siymosi ayniqsa o‘spirinlik davrida juda katta ahamiyatga ega.

O‘ziga o‘zi baho berish – shaxsning o‘zi tomonidan o‘ziga, o‘z imkoniyatlariga, boshqalar orasidagi fazilatlariga va o‘z o‘rniga baho berilishidir. Bu shaxsning o‘zini anglab yetishini psixologiyada ancha muhim va eng ko‘p o‘rganilgan jihati hisoblanadi. O‘ziga o‘zi baho berish orqali shaxsning xulq - atvori to‘g‘rilanib, tartibga solib turiladi.

Psixologiyada kishining o‘ziga o‘zi beradigan bahoni, uning miqdoriy va sifat tarifini aniqlashning bir qator eksperimental metodlari mavjud. (O‘z-o‘zini tekshirish testlari, o‘z-o‘zini kuzatish, kundalik yuritish).

Uchta ko‘rsatgich - o‘ziga o‘zi baho berish, kutilgan baho, guruhning shaxsga bergan bahosi - shaxsning tuzilishiga kiradi va kishi buni xohlaydimi - yo‘qmi, u o‘zining guruhdagi kayfiyatini, o‘zi erishgan natijalarini muvaffaqiyatli yoki muvaffaqiyatsiz ekanligini o‘ziga va tevarak atrofdagilarning unga nisbatan nuqtai nazarlarini belgilaydigan subyektiv vositalarni hisobga olishga majburdir.

Anglashilmaganlik - bu nazorat qilinmaslik degani emas. Ahamiyatga molik baho shaxs kamolotiga ta’sir ko‘rsatadi. O‘ziga o‘zi baho berish shaxs intilishlari darajasi bilan chambarchas bog‘liqdir.

Shaxs kishining konkret-tarixiy hayot kechirishi sharoitlarida, faoliyat jarayonida shakllanadi. Shaxs shakllanishi jarayoni guruhlarda va jamoada amalga oshiriladigan ta’lim va tarbiyaga ham bog‘liqdir.

Shaxs shakllanishi ikki ma’noda qo‘llaniladi-rivojlanishi va rivojlanish natijasi sifatida qo‘llaniladi. Lekin, buning har ikkovi

⁵Davis S. F. Handbook of Research Methods in Experimental Psychology. - Blackwell Publishing Ltd, 2003

(biogenetik va sotsiogenetik) ma'lum ta'sir ko'rsatsa ham, o'z-o'zini anglash va o'z-o'zini tarbiyalash hal qiluvchi bo'lib qoladi. (O'z-o'zini tarbiyalash haqida L. I. Ruvinskiy nazariyasi) .

4.4. Muloqot va uning turlanishi.

Shaxs shakllanishi o'zi yashaydigan odamlar guruhida va jamoasida, turli odamlar bilan bo'ladigan muloqotda, fikr almashuvda, birgalikdagi faoliyatda yo tezlashadi yoki susayadi.

Muomala insonning o'zini urab turgan olam bilan o'zaro birgalikdagi harakati odamlar o'rtasida ularning ijtimoiy xayoti va eng avvalo, ishlab chiqarish faoliyati jarayonida tarkib topadigan obyektiv munosabatlar tizimida yo'z beradi.

Muloqot – odamlar o'rtasida birgalikdagi faoliyat ehtiyojlaridan kelib chiqadigan bog'lanishlar rivojlanishining ko'p qirrali jarayonidir.

Munosabat va muloqot birgalikdagi faoliyat ko'rsatuvchilar o'rtasida axborot ayirboshlanishini o'z ichiga oladi. Odamlar muloqotga kirisharkan, muloqotning eng muhim vositalaridan biri sifatidagi tilga murojaat qiladilar. Munosabatning ikkinchi jihatini munosabatga kirishuvchilarning o'zaro birgalikdagi harakati - nutq jarayonida faqat so'zlar bilan emas, balki harakatlar, hatti-harakatlar bilan ham ayirboshlashdan iboratdir. (Masalan, ro'paradan kelayotgan mashina haydovchisiga bormoqchi bo'lgan yo'nalishni ishora qilish har ikkala tomon uchun ham qulay va tejamli ekanligi tushunarli bo'lsa kerak).

Nihoyat, muloqotning uchinchi jihatini munosabatga kirishuvchilarning bir-birlarini idrok eta olishlarini taqozo qilishidir. Suhbatdoshining holatiga, rangi-ro'yiga, ovozigacha qarab muomala qilish. Shunday qilib, yagona munosabat jarayonida shartli ravishda uchta jihatni kommunikativ (axborot o'zlash, interaktiv, o'zaro birgalikdagi harakat qilish) va perseptiv (o'zaro birgalikda idrok etish, har ikkovloning bir xil ko'rishi, yetishishi jihatlarini alohida ko'rsatish mumkin).

Odamlarni birlashtiradigan umumiy narsa ishlab chiqarish tarzida tushunilishi, ana shu umumiy narsa avvalo munosabat vositasi sifatidagi tildan iborat ekanligini bildiradi. Til- munosabatga kirishuvchilar o'rtasida aloqa bog'lanishini ta'minlaydi.

Axborot o'zatuvchi (kommuniqator) va uni qabul qilayotgan kishi (retsipient) "bitta tilda" so'zlashganlarida maqsadga erishadilar. (Shartli ishora, kod, belgi va b.)

Og‘zaki kommunikatsiya. Nutq. Nutq – bu og‘zaki kommunikatsiya, ya’ni til yordamida muomala qilish jarayoni demakdir. So‘zlar ovoz chiqarmasdan yoki eshittirib aytilishi, yozib qo‘yilishi, yoki imo-ishora bilan almashtirilishi mumkin. (Masalan, daktilologiya-barmoq yordamida ishora-ma’no anglatish).

Quyidagi nutq turlari farq qilinadi: yozma va og‘zaki nutq. O‘z navbatida og‘zaki nutq-dialogik va monologik nutqlarga ajratiladi.

Nutq mexanizmi. Nutq ikkinchi signallar tizimi negizida amal qiladi. Nutq- I.P. Pavlov aytganiday, “signallar signali”dir.

Nutqsiz kommunikatsiya. Turli soha mutaxassislari uchun ayniqsa nutqsiz kommunikatsiya xossalarini yaxshi bilish juda muhimdir. Odamlar o‘rtasidagi muomalani telegraf orqali axborot berishga o‘xshatish mumkin emas. Nutqsiz kommunikatsiya vositalariga qo‘l, barmoq, va yuz harakatlari, imo-ishora, ohang, pauza, turq-tarovat, kulgi, ko‘z yoshi qilish va shu kabilar kiradiki, bular og‘zaki kommunikatsiya vositalari-so‘zlarni to‘ldiruvchi va kuchaytiruvchi, ba’zan esa o‘rnini bosuvchi belgilar tizimini hosil qiladi.

Muomala shaxslararo birgalikdagi harakat ekanligi.

Munosabat shaxslararo birgalikdagi harakat, ya’ni odamlarning birgalikdagi faoliyati jarayonida tarkib topadigan aloqalari va o‘zaro bir-birlariga ta’sirining yig‘indisi sifatida yuzaga chiqadi.

Ijtimoiy nazorat va ijtimoiy qoidalar.

Birgalikdagi faoliyat va munosabat ijtimoiy qoidalar-odamlarning birgalikdagi harakati va o‘zaro munosabatlarning qat’iyan belgilab qo‘yadigan hamda jamiyatda udum bo‘lgan xulq-atvor namunalari asosida amalga oshiriladigan sotsial sharoitda yuz beradi.

Ijtimoiy qoidalar doirasi behad darajada kengdirki, ular mehnat intizomi, harbiy burch va vatanparvarlik talablariga javob beradigan xulq-atvor namunalaridan tortib to odoblilik qoidalariga qadar hammasini o‘z ichiga oladi. (Odamlar bajaradigan rollar va ularni ijtimoiy jihatdan baholanishi haqida).

O‘zaro birgalikda harakat qilayotgan odamlar xulq-atvorining bir-birlaridan kutgan taxminlariga mosligini munosabat jarayonida muvaffaqiyatga erishishning zarur sharti hisoblanadi.

Kishining boshqalardan eshitishga yoki ularda ko‘rishga tayyor bo‘lgan narsani ulardan kutish mumkinligini bexato va aniq taxmin qilish qobiliyati va malakasi odeb deyiladi. Noto‘g‘ri taxmin qilish odobsizlik bo‘lib, ko‘p hollarda muloqot uzilishiga, ba’zan mojaro -ixtiloflarga olib kelishi mumkin.

4.5. Shaxslararo ixtilof-konflikt.

Munosabat jarayonini har doim va barcha vaziyatlarda ham silliqqina va ichki qarama-qarshiliklarsiz yuz beradi deb tasavvur qilish yaramaydi. Ayrim vaziyatlarda bir-birini inkor etuvchi qadriyatlar, vazifalar va maqsadlarning mavjudligini aks ettiruvchi pozitsiyalar antogonizmi yuzaga chiqadiki, bazan bu o'zaro adovatni, keltirib chiqaradi - shaxslararo ixtilof sodir bo'ladi.⁶

Ixtilofning ijtimoiy mohiyati turlicha va shaxslararo munosabatlar negizini tashkil etadigan qadriyatlarga bog'liq bo'ladi.

Birgalikdagi faoliyat jarayonida mojarolarning sabablari o'rnida ikki xil toifadagi determinant, ya'ni ashyoviy - amaliy kelishmovchiliklar va shaxsiy pragmatik (amaliy) manfaatlar o'rtasidagi tafovut maydonga chiqadi. Mojarolarning kelib chiqishiga, birgalikda harakat qilishga g'ov bo'lgan va bartaraf qilinmagan ma'naviy anglashilmovchiliklar ham sabab bo'ladi. Munosabatdagi ma'naviy anglashilmovchilik - bu aytilgan talabning, iltimosning, buyruqning ma'nosi munosabat bog'lashgan sheriklar uchun muvofiq emasligidir.

Do'stona munosabat. Munosabatga kirishuvchilarning o'zaro yaqinligi bilan, bir-birlari bilan munosabatdagi qoniqish hosil qilganligining yuksak darajasi, javob tariqasidagi his-tuyg'ular va afzal ko'rishning taxmin qilinishi bilan belgilanadigan o'zaro munosabatlar va o'zaro birgalikdagi harakatning barqaror individual tanlash tizimi sifatidagi do'stlik odamlar munosabatining alohida shakli sifatida yo'z beradi.

O'zaro birgalikda harakat qila boshlaydigan odamlar o'zaro hamjihatlik darajasini baholab oladigan va muomalaga kirishgan sherigining kimligi haqida o'ziga hisob bera oladigan bo'lsagina muomala yuz berishi mumkin.

Muomalining perseptiv jihat - bu kishining kishi tomonidan idrok etilishi, tushunilishi va baholashi demakdir.

O'zaro bir-birini bilish borasida shaxslararo idrok etishning uchta muhim mexanizmining ta'siri -identifikatsiyalash (aynan o'xshatish), refleksiya (fikrni tahlil etishga, o'z-o'zini anglashga moyillik) va stereotiplashtirish (bir xil qolipga solish)ni alohida ko'rsatish mumkin.

Identifikatsiyalash- bir kishining ikkinchi kishini, uning ta'rifini subyektning o'z tarificha anglab yoki anglamay o'xshatishi orqali tushunish usulidir. (O'zini "uning" o'rniga qo'yib ko'rish etishmaydi).

O'zini qay tarzda idrok etishi va tushunishi ham muhim ahamiyatga egadir. Subyektning u bilan munosabatga kirishgan sherigi tomonidan qay

⁶Davis S. F. Handbook of Research Methods in Experimental Psychology. - Blackwell Publishing Ltd, 2003

tarzda idrok etilishini anglab etishi refleksiya deb ataladi. Refleksiya boshqa kishini idrok etish tarkibiga kiradi.

Agar har bir kishi o'zi munosabatga kirishgan odamlar to'g'risida doimo to'liq, ilmiy asoslangan axborotga ega bo'lganida ular bilan bo'ladigan o'zaro harakat taktikasini bexato va aniq ishlab chiqishi mumkin bo'lardi. Lekin subyekt kundalik hayotda bunaqa aniq axborotga ega bo'lavermaydi, bu esa uni ularning qilgan ishlari va hatti-harakatlarining sabablarini boshqalarga to'nkashga majbur qiladi.

Boshqa kishining hatti-harakatlari sababini, his-tuyg'ularini, niyatlarini, o'y-fikrlarini va xulq-atvor motivlarini unga to'nkash yo'li bilan tushuntirish kauzal atributsiya (lotincha *causo* sabab, va *atributo*-qo'shib qo'yaman) ya'ni sababiy izohlash deb aytiladi.

Stereotiplashtirish – xulq-atvor shakllarini tasniflash va ularni hozirgacha ma'lum va mashhur deb sanalgan, ya'ni ijtimoiy qoliplarga mos keladigan hodisalar jumlasiga kiritish yo'li bilan ularning sabablarini (ba'zan hech qanaqa asosiz) izohlashdan iboratdir.

Muomala teskari aloqa. Muomala muvaffaqiyatli yuz berishi uchun muqarrar ravishda teskari aloqaning mavjud bo'lishini -subyekt tomonidan o'zaro birgalikdagi harakat natijalarini haqida axborot olib turilishini taqozo qiladi. Shaxslararo idrok etish jarayonida teskari aloqa xabar beruvchi funksiyani va o'zini o'zi boshqarish funksiyasini bajaradi.

Muomalani mashq qilish. Odamlarda samarali muomala o'rnatish malakalari tasodifiy ravishda tarkib topadi yoki ta'limning yordamchi mahsuli sifatida yuz beradi.

Ijtimoiy psixologik trening yoki muomala treningi, ya'ni muomalaning mashq qilinishi bu vazifani hal etish yo'llaridan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Sotsial psixologik trening mazmunan ikki xil vazifani: birinchidan muomalaning va shu jumlaadan, pedagogik muomalaning umumiy qonuniyatlarini o'rganishni, ikkinchidan, pedagogik kommunikatsiyaning «texnologiyasi» ni egallash, ya'ni professional pedagogik muomala ko'nikma va malakalari shakllantirilishini o'z ichiga oladi. Psixologik trening mashq qildirish orqali amalga oshiriladi.

Psixologik-pedagogik trening shakllaridan yana biri tipik pedagogik vaziyatlarni, misol uchun imtihonlarni modellashtiruvchi amaliy o'yinlardir.

4.6. Guruh, jamoa va uning turlari.

Guruh – bu muayyan belgiga, masalan, sinfiy mansublikka, birgalikda faoliyat ko'rsatishning mumkinligiga va uning xarakteriga, tashkil topish xususitlari va shu kabilar asosida ajralib turadigan insoniy umumiylikdir. Guruhlar o'z belgilariga qarab katta va kichik guruhlar deb farqlanadi. Guruhlar real (bog'langan), shartli formal (rasmiy) va neformal (norasmiy) guruhlariga bo'linadi. Rivojlanish darajasiga ko'ra rivojlangan (buni jamoa deb ataladi), yetarli rivojlanmagan yoki kam rivojlangan guruhlariga (uyushmalarga, birlashmalarga, aralash guruhlariga) bo'linadi.

Katta guruh umumiy makon va zamonda hayot kechirayotgan anchagina odamlarni o'z tarkibiga olgan sotsial umumiylikni tashkil qiladigan real guruhlar shaklida bo'ladi. Bu asosan jamoa deb yuritiladi..

Katta shartli guruhlar ba'zi belgilariga ko'ra (masalan, sinfiy, jinsiy, milliy, yoki boshqa belgilariga ko'ra, masalan, namoyishga chiqqan odamlar guruhi) shartli guruhlar shaklida ham bo'lishi mumkin.

Katta shartli guruhga kirgan kishilar hech qachon bir-birlari bilan uchrashmagan, tanimagan bo'lishlariga qaramay bu xildagi guruhga mansub odamlar umumiy sotsial va psixologik sifatlarga ega bo'lishlari mumkin.

Katta shartli guruhlarini ularning umumiy xususiyatlari farqlanishi natijasida guruhlarda ish olib borishning ilmiy asoslangan strategiyasi va taktikasini ishlab chiqish imkonini beradi.

Kichik guruhlar – hamisha bog'langan umumiylik bo'lib, unga kiruvchi shaxslarning o'zaro munosabatlar bilan bog'langanligidir. Bu guruhlar rasmiy va norasmiy bo'lishi mumkin. Shuningdek, yuridik jihatidan qayd etilgan statusga ega bo'lmagan, ammo tarkib topgan shaxslararo munosabatlar (do'stlik, xayrixohlik, hamjihatlik ishonch va shu kabilar) tizimiga binoan ifodalanadigan norasmiy guruhlar bo'lishi ham mumkin.

Rasmiy va norasmiy guruhlarining ayrim belgilari bir-biriga o'xshab, hatto kirishib ketishi ham mumkin, ya'ni rasmiy va norasmiy guruhlar o'rtasidagi chegaralar shartli va nisbiydir.

Har qanday guruhlardagi muomala va faoliyat shu guruhlariga kiradigan odamlarning hayot tarzini belgilab beradigan hamda ularning qadriyatlarini, ideallarini, e'tiqodlarini, dunyoqarashini shakllantiradigan ijtimoiy munosabatlar bilan belgilanadi. Guruhiy rivojlanish darajasi shaxslararo munosabatlar shakllanganligining belgisi, guruhlar shakllanishi natijasidir.

Rivojlanish darajasiga ko'ra guruhlar, ijtimoiy yo'nalishdagi uyushmalar, aralash guruhlar, ijtimoiy yo'nalishga zid uyushmalar va

birlashmalar deb farqlanadi. Jamoa guruhiy rivojlanishning eng yuksak shakli bo'lib, kishi shaxsini har tomonlama kamol toptirish uchun shart-sharoit yaratadi.

Jamoa – shaxslararo munosabatning, birgalikdagi faoliyatning ijtimoiy qiymati va shaxsiy jihatdan ahamiyatli bo'lishi bilan o'z ifodasini topadigan guruhdir. Jamoaning qanchalik jipsligi, mustahkamligi, kuchliligi uning o'z-o'zini belgilashi a'zolariga qanday ta'sir qila olishi, e'tiqodi va tamoyillari, an'analari, birgalikda faoliyati mazmuni va shakli bilan belgilanadi.

Guruhning har bir a'zosi o'zining ishchanlik va shaxsiy fazilatlariga, o'z statusiga, ya'ni uning guruhda tutgan mavqei haqida dalolat beradigan, mustahkamlanib qo'yilgan huquqlari va burchlariga, uning xizmatlari va fazilatlariga guruh tomonidan tan olinishi yoki tan olinmasligini aks ettiradigan o'z nufuziga binoan guruhdagi shaxslararo munosabatlar tizimida muayyan mavqeiga ega bo'ladi.

Jamoa a'zolari har doim kimnidir afzal ko'rib, kimgadir ergashib tabaqalanib turadi. Buni sotsiometriya usuli bilan xush ko'rishni aniqlash haqida gapirgan edik. Jamoa a'zolari har doim o'zlariga alohida shaxsni yoki kichik guruhni tadqiq qilish uchun mezon-etalon qilib oladi, shunday mezon-etalon referent yoki referent guruh deb ataladi.

Har qanday guruh tuzilishiga ko'ra o'zining nufuzi va statusining o'ziga xos darajasini aks ettiradi. Uning yuqori qismidan afzal ko'rilgan shaxslar qat'iy ierarxiya zinapoyasi tarzida tartibi bilan o'rin oladi. Pog'onaning eng yuqori bosqichida guruhning peshqadami (lideri) joy oladi.

Peshqadam – bu shunday shaxski, guruhning qolgan barcha a'zolari o'zlarining manfaatlariga daxldor bo'lgan hamda butun guruh faoliyatining yo'nalishini va xarakterini belgilab beradigan eng mas'uliyatli yechimlarni qabul qilishga xaqli deb hisoblanadilar. Peshqadam guruhning eng muhim muammolariga eng ko'proq darajadagi referentlik statusiga ega bo'lgan shaxsdir. Peshqadam sotsiometrik “Yulduz” bo'lishi ham, bo'lmasligi ham mumkin. Peshqadam rasman guruhning rahbari bo'lishi ham, bo'lmasligi ham mumkin.

Jamoa mustahkamligi uning integratsiyalashuvi jarayoniga bog'liq. Jamoaning integratsiyalashuvi jarayoniga bog'liq. Jamoaning integratsiyalashuvi (alohida guruhlarining birga qo'shilishi), ya'ni unda yuz beradigan ichki birlik jamoadagi munosabatlar uchun xos bo'lgan jamoani identifikatsiyalash (bir xillikka keltirish), chamalangan qadriyatli birlik sifatida jipslashtirish, birgalikdagi faoliyat jarayonida muvaffaqiyat qozonish va muvafaqiyatsizlik uchun javobgarlikning yuklanishi va qabul qilinishi hodisalarida yuz beradi. Xuddi shu jarayonda shaxsning

jamoadagi sig'ishuvchanligi namoyon bo'ladi. Guruhdagi sig'ishuvchanlik, jipslik koeffitsienti, uning shakllanishini tadqiq qilish ijtimoiy psixologiyaning muhim muammolaridan hisoblanadi.⁷

Shaxsning jamoada va guruhda tutgan o'rni, ta'sirlanish va uning darajalari singarilarni sotsial psixologiya o'rganadi. Sotsial psixologiya u yoki bu sotsial aloqada namoyon bo'ladigan shaxs ongi va faoliyatini, shuningdek, mazkur aloqalarning o'zini: ya'ni ularning paydo bo'lish sabablarini, tuzilishi va rivojlanishi (mustahkamlanishi) bosqichlari va darajalari, inqirozi sabablarini o'rganadi. Odamlar uyushmasidagi asosiy birlik bu odamlar bevosita boshqa kishilar bilan aloqaga kirishadigan va o'zining sotsial mohiyatini ifoda etadigan guruhdir. Buni kichik guruh deb ataladi. Ularni real (aloqaga kirishadigan) va shartli kichik guruhlariga ajratish rasm bo'lgan. Real odamlardan tashkil topgan birinchi guruh (maktabdagi sinf o'quvchilari, talabalar guruhi, ishlab chiqarish brigadasi va hokazolar) xuddi tirik organizm singari harakatda bo'ladi. Shartli guruh faqat nominal tarzda, ro'yxatlardagina mavjud bo'ladi. Ularning a'zolari vaqt va fazo orqali bir birlari bilan birlashmagan va bir birlari bilan aloqaga kirishmagan bo'ladi. (Masalan, bir xil nomdagi oliy o'quv yurtining qaysidir fakulteti talabalari, masalan matematika fakultetining, texnologiya fakultetining talabalari va hokazo.)

Real guruhlar rasmiy (formal) va norasmiy guruhlariga bo'linadi.

Odamlarni uyushtirishning yuksak shakli - jamoadir. Jamoa – bu umumiy maqsadlar hamda birgalikda amalga oshirilayotgan faoliyatning bir-biriga yaqin bo'lgan motivlari orqali birlashtirilgan, jamiyatning bir qismini tashkil etgan, mazkur jamiyat maqsadlariga bo'ysundirilgan odamlar uyushmasidir.

Guruh va jamoalarda odamlarning bir biriga ta'siri turli vositalarda amalga oshadi. Eng muhimi - muloqotdir. Nutq va imo-ishora orqali bir birini ma'qullash yoki qarshilik ko'rsatish, kuchlarni birlashtirish yoki e'tiroz bildirish singarilar bo'lishi mumkin.

O'z-o'zini tekshirish uchun savol va topshiriqlar.

1. Indivud, shaxs nima?
2. Shaxs individuelligi qaysi fazilatlarda ko'rinadi?
3. Shaxs yo'naltirilganligi qaysi xususiyatlarida namoyon bo'ladi?

⁷Davis S. F. Handbook of Research Methods in Experimental Psychology. - Blackwell Publishing Ltd, 2003

4. Shaxsning o‘z-o‘zini anglashi va «Men» siymosi aloqadorligi.
5. Muloqot va uning turlarini aytib bering.
6. Jamoa, guruh va shaxs tushunchalarini izohlang.

Tayanch so‘z va iboralar

Individ. Shaxs. Qiziqish. Shaxs yo‘naltirilganligi. «Men» siymosi. Ustanovka. Guruh. Rasmiy va norasmiy guruh. Jamoa. Muomala. Refleksiya. Peshqadam. Referentlik.

V.BOB. PSIXIK JARYONLAR: DIQQAT. SEZGI. IDROK. XOTIRA. TAFAKKUR. XAYOL.

5.1. Psixik hodisalar, holatlar, jarayonlar haqida tushuncha.

Psixik hodisalar psixik holatlarni, psixik jarayonlarni va psixik xususiyatlarni o'z ichiga oladi. Bularning barchasi tirik organizmning tashqi olamni u yoki bu darajada aks ettirishi bilan bog'liq bo'lganligi uchun ham bir so'z bilan ruhiy, psixik hodisalar deb ataladi. Psixik hodisalarning birinchisi hisoblangan psixik holatlar deganda tashqi olamni aks ettirish va javob qaytarish xususiyati, mexanizmlari tushuniladi. Masalan, bolalar va kattalarning dunyoni aks ettirishlari, sog'lom yoki betob odamning aks ettirishi, bardam, tetik yoki horg'in, charchagan odamning aks ettirishi sifat xususiyatlari va holatlari bir-biridan farq qiladi. Psixik xususiyatlar deganda odam-subyektning betakror, bir-biridan farq qiladigan xususiyatlari tushuniladi. Bunda asosan odamning temperamenti, qobiliyati va xarakteri nazarda tutiladi. Psixik hodisalar ichida psixik jarayonlar yetakchi va asosiy mazmunni kasb etadi.

Psixik jarayonlar tashqi olamni ongda aks ettirish, unga javob reaksiyalarini berish bilan bog'liq jarayonlarning barchasini o'z ichiga oladi. Psixik jarayonlar ongning o'zida paydo bo'lib, ongning o'zida tugallanadi degan fikrni Sechenov mutlaqo noto'g'ri fikr deb hisoblagan edi. Psixik hodisa hali yuzaga kelmagan natijadan ham darak beradi.

Psixik jarayonlar signal yoki boshqaruv funksiyasini bajarib, sharoitga moslashtirishga yoki javob reaksiyasini berishga xizmat qiladi.

Psixik jarayon, ma'lumki o'zicha sodir bo'lmaydi, balki, miyaning mohiyati, uning tegishli bo'lmalari funksiyasi sifatida olam haqidagi axborotlarning qayoqqa ketishi, qaerda saqlanishi va qayta ishlanishini ko'rsatuvchi javob reaksiyasining boshqaruvchisidir.

Psixik hodisalar o'z navbatida bilish jarayonlari, emotsional jarayonlar, shaxsning irodaviy holatlari va shaxsning individual xususiyatlari deb nomlangan qismlarga bo'lib o'rganiladi.

Psixik hodisalar – bu faoliyatning hozir ta'sir etayotgan (sezgi, idrok) yoki qachonlardir, ya'ni turmush tajribasida (xotira) yo'z bergan qo'zg'aluvchiga javob tarzida ro'y beradigan, ana shu ta'sirni umumlashtiradigan, ular pirovard natijada olib keladigan natijalarni (tafakkur, xayol) oldindan ko'ra olishga yordam beradigan, bir xil ta'sirlar natijasida faoliyatni (his-tuyg'u, iroda) kuchaytiradigan yoki susaytiradigan, umuman faollashtirib yuboradigan va boshqa xildagi

ta'sirlar oqibatida uni tormozlaydigan, odamlar xulq-atvoridagi (temperament, xarakter va b.) tafovutlarni aniqlaydigan doimiy boshqaruvchilaridir.

Tashqi olamni aks ettirishda rol o'ynaydigan jarayonlar deganda sezgi, idrok, tafakkur, xayolni tushunamiz. Biroq boshqa psixik jarayonlar ham ta'sir ko'rsatadi. Psixik jarayonlarda birinchi signallar tizimi bilan bir qatorda odam uchun xos bo'lgan ikkinchi signallar tizimi ham ahamiyatlidir.

5.2. Diqqat, sezgi va uning turlari.

Diqqat. Xohlagan psixik jarayonning sodir bo'lishi va davom etishi shunday bir ruhiy hodisaga bog'liqki u barcha jarayonlarda ishtirok etadi, uning samaradorligiga ta'sir o'tkazadi. Bu diqqatdir. Diqqat ongning bir nuqtaga qaratilishi bo'lib, shaxsning faolligini hamda uning obyektiv borliqdagi narsa va hodisalarga tanlovchi munosabatini ifodalaydi. Diqqat bo'lmasa, aniq maqsadga qaratilgan faoliyat ham bo'lmaydi. Diqqatning uch turi bor: ixtiyorsiz, ixtiyoriy, ixtiyoriydan so'nggi diqqat turi. Diqqatning quyidagi xususiyatlari bor: diqqat ko'lami, davomiyligi, taqsimlanishi, chalg'ishi, ko'chishi, mazmuni va b. Diqqat barcha kasb egalari uchun ham birday zarurdir. Ilm olish, kasb egallash, sifatli mahsulot ishlab chiqarish, el-yurt hurmatiga sazovor bo'lish uchun ongni bir nuqtaga to'plab faoliyat ko'rsatish zarur.

Sezgilar. Tevarak atrofdagi olamning boyligi haqida, tovushlar va ranglar, hidlar va harorat, miqdor va boshqa ko'plab narsalar to'g'risida biz sezgi a'zolari vositachiligida axborotlarga ega bo'lamiz. **Sezgi** deb sezgi a'zolarimizga bevosita ta'sir etib turgan narsa yoki hodisalarning ayrim sifat va xossalari ongimizda aks ettirilishiga aytamiz. Biz turli ranglarni, ta'mlarni, og'ir-engilni, issiq-sovuqni, tovushlarni sezamiz. Sezgi a'zolari axborotni qabul qilib oladi, saralaydi, jamlaydi va miyaga yetkazib beradi.

Sezgi a'zolari tashqi olamning kishi ongiga kirib keladigan yagona yo'lidir. Sezgi a'zolari kishiga tevarak atrofdagi olamda mo'ljal olish imkonini beradi.

Sezgilar hosil bo'lishi uchun quyidagi shartlar bo'lishi kerak:

Birinchi, sezgi a'zolarimizdan birortasiga ta'sir etadigan narsa yoki hodisa mavjud bo'lishi kerak.

Ikkinchi, sezuvchi apparat so'z bo'lishi kerak. Bu apparat quyidagi qismlardan iborat:

1. Sezuvchi organ (retseptor).
2. O'tkazuvchi yo'l (afferent nerv).
3. Bosh miya po'stlog'idagi markaz.
4. Miyadan javob impulslarini uzatuvchi yo'l (efferent nerv).
5. Ishchi a'zo(skelet muskullari, qon tomirlari va nerv tolalari).

Bitta sezgi apparatini tashkil qiladigan qismlarni I. P. Pavlov umumlashtirgan nomda **analizatorlar** deb atagan.

Sezgi mohiyatiga ko'ra obyektiv olamning subyektiv siymosidir. Lekin sezgilarning hosil bo'lishi uchun organizm moddiy qo'zg'otuvchining tegishli ta'sirga berilishi kifoya qilmaydi, balki organizmning o'zi ham qandaydir ish bajarishi darkor. Sezgilarning muayyan davr mobaynida retseptorga ta'sir o'tkazayotgan qo'zg'otuvchining o'ziga xos quvvatini nerv jarayonlari quvvatiga aylanishi natijasida hosil bo'ladi. Sezgilarning hosil bo'lishiga kuchli ta'sir qiladigan jarayonlarning ishtirokini o'rganishga bag'ishlangan ko'plab va ko'pqirrali tadqiqotlar olib borilgan.

Sezgi a'zolari faqat moslashuvchanlik, ijro qilish funksiyalarini bajaribgina qolmasdan, balki axborot olish jarayonlarini bevosita ishtirok etadigan harakat organlari bilan mustahkam bog'langandir.

Analizator. Sezgi nerv sistemasining u yoki bu qo'zg'otuvchidan ta'sirlanuvchi reaksiyalari tarzida hosil bo'ladi va har qanday psixik hodisalar kabi reflektorlik xususiyatiga egadir. qo'zg'otuvchining aynan o'ziga o'xshaydigan analizatorga ta'siri natijasida hosil bo'ladigan nerv jarayoni sezgining fiziologik negizi hisoblanadi.

Analizator uch qismdan tarkib topadi:

1) tashqi quvvatni nerv jarayoniga aylantiradigan maxsus transformator hisoblangan periferik bo'lim (retseptor).

2) analizatorning periferik bo'limini markaziy analizator bilan boglaydigan yo'llarini ochadigan afferent nerv (markazga intiluvchi) va efferent (markazdan qochuvchi) nervlar.

3) Analizatorning periferik bo'limlaridan keladigan nerv signallarining qayta ishlanishi sodir bo'ladigan qobiq osti va qobiq (miyaning o'zi bilan tugaydigan) bo'limlar.

Analizator periferik bo'limlarining muayyan hujayralari miya qobig'idagi hujayralarning ayrim qismlariga mos bo'ladi. Jumladan, ko'z to'r pardasining turli nuqtalarida hosil bo'ladigan tasvir miya qobig'ida ham har xil nuqtalarda shuni aks ettiradi; eshitishda ham xuddi shu jarayonni kuzatishimiz mumkin: nog'ora parda va miyadagi aks sado.⁸

⁸Davis S. F. Handbook of Research Methods in Experimental Psychology. - Blackwell Publishing Ltd, 2003

Sezgining hosil bo'lishi uchun hamma analizatorlar yaxlit bir narsa sifatida ishlashi darkor. qo'zg'otuvchining retseptorga ta'siri qo'zg'alishning yuz berishiga olib keladi.

Analizator nerv jarayonlarining yoxud reflektor yoyining butun yo'li manbai va eng muhim qismini tashkil etadi. Reflektor yoyi retseptordan, ta'sirni miyaga olib boruvchi afferent nerv yo'llari va efferent nervlardan tarkib topgandir. Reflektor yoyi elementlarining o'zaro munosabati murakkab organizmning tevarak atrofdagi olamda to'g'ri mo'ljal olishining, organizmning yashash sharoitlariga muvofiq tarzdagi faoliyatning negizini ta'minlaydi.

Sezgilarning tasniflanishi. Aks etish xususiyatiga va retseptorlarning joylashgan o'rniga qarab sezgilar odatda uch guruhga ajratiladi:

1. Tashqi muhitdagi narsalar va hodisalarning xususiyatlarini aks ettiradigan hamda retseptorlari tananing yuzasida joylashgan ekstrotseptiv sezgilar;

2. Retseptorlari tananing ichki a'zolarida va to'qimalarida joylashgan hamda ichki a'zolarining holatini aks ettiradigan interotseptiv sezgilar;

3. Retseptorlari mushaklarda va paylarda o'rnashgan propriotseptiv sezgilar; ular gavdamizning harakati va holati haqida axborot berib turadi. Harakatni sezadigan propriotseptiv sezgi turi, shuningdek, kinesteziya deb ham atalib, uning retseptorlari kinestezik yoki kinestetik retseptorlar deb ham ataladi.

Ekstrotseptorlarni ikki guruhga: kontakt va distant retseptorlarga ajratish mumkin. Teri orqali paypaslab ko'rishga asoslangan sezgilarni taktil sezgilar deyiladi, bular ham o'z funksiyasiga ko'ra bir necha xil bo'lishi mumkin, masalan, haroratni sezish, silliq yoki g'adir-budirni, qattiq yoki yumshoqni, issiq-sovuqni sezish va hokazo.

Sezgilarning umumiy qonuniyatlari. Sezgilar aynan bir xil qo'zg'otuvchilarni aks ettirish shakllaridan iboratdir. Jumladan, elektro magnit nurlanishi ko'rish sezgisining qo'zg'otuvchisi hisoblanadi. Bu nurlanish to'lqini uzunligi 380 dan 770 millimikron doirasida bo'ladi va ko'rish analizatorida nerv jarayoniga aylanadi. Eshitish sezgilari-retseptorlarga tebranish tezligi (chastotasi) 16 dan 20 ming gersgacha bo'lgan tovush to'lqinlari ta'sirini aks etish natijasidir. Ta'sir kuchi shundan past bo'lsa ham, baland bo'lsa ham sezgi paydo bo'lmaydi. Taktil sezgilar mexanik qo'zg'otuvchining teri yuzasiga ta'siri natijasida hosil bo'ladi.

Sezgilarning sifat, jadalligi, davomiyligi, joylarda yuz berishi kabi xususiyatlari bor.

Sifat-mazkur sezgining asosiy xususiyati bo'lib, uni boshqa sezgi turlaridan farqlaydi va ayni shu sezgi turi doirasida o'zgartirib turadi. Jumladan eshitish sezgisi past-balandligi, mayinligi, zo'rliги bilan, ko'rish sezgisi boyligi, ranglarning tusi bilan farq qiladi va hokazo.

Sezgining jadalligi - uning miqdorini ifoda etadigan xususiyati bo'lib, ta'sir qilayotgan qo'zg'otuvchining kuchi retseptorning funksional holati bilan belgilanadi.

Sezgining davomiyligi uning vaqtinchalik xususiyati hisoblanadi. qo'zg'otuvchi sezgi a'zosiga ta'sir qilishi bilanoq hosil bo'lmaydi, balki, bir oz vaqt o'tgach hosil bo'ladi. Bu sezgining latent (yashirin) davri deb ataladi. Latent davri har xil sezgi turi uchun har xil: masalan, taktil sezgilar uchun 130 millisekund bo'lsa, og'riq sezgisi uchun 370 millisekunddir. Ta'm bilish sezgisi esa tilning ustiga kimyoviy qo'zg'otuvchi surtilgandan keyin 50 millisekund o'tgach hosil bo'ladi.

Sezgi qo'zg'otuvchi ta'sir qila boshlashi bilan bir paytda hosil bo'lmaganidek, ta'sir to'xtashi bilan birdan yo'qolmaydi. Sezgining bu xildagi sustligi oqibat deb atalgan hodisada namoyon bo'ladi.

Ko'rish sezgisi bir muncha sust bo'lib, uni qo'zg'agan qo'zg'otuvchi ta'sir qilishni to'xtatishi bilanoq darhol yo'qolib ketmaydi. (Kinematograf shunga asoslangan).

Nihoyat, sezgilar qo'zg'otuvchining muayyan joylarda yuz berishi xususiyatiga egadir. Distant retseptorlar tomonidan amalga oshiriladigan fazoviy tahlil qo'zg'otuvchining muayyan joyda yuz berishi haqida axborot beradi. Taktil sezgilar tananing qo'zg'otuvchi ta'sir qiladigan qismi bilan munosabatga kirishadi.

Sezuvchanlik va uning o'lchovi. Sezgi a'zolarining sezuvchanligi muayyan sharoitlarda sezgini hosil qilishga layoqatli bo'lgan eng kuchsiz qo'zg'otuvchi yordamida aniqlanadi. Bilinar bilinmas sezgi hosil qiladigan qo'zg'otuvchining eng kam kuchi sezuvchanlikning quyi absolyut chegarasi deb ataladi.

Eng kam kuchga ega bo'lgan va quyi chegaradagi qo'zg'otuvchilar sezgi hosil qilmaydi va ular haqidagi signallarni bosh miya qobig'iga o'tkazmaydi.

Sezgilarining quyi chegarasi mutlaq sezuvchanligi darajasini belgilaydi. Mutlaq (absolyut) sezuvchanlik bilan quyi chegara o'lchami o'rtasida teskari bog'lanish mavjud: quyi chegara o'lchami qanchalik kichik bo'lsa, muayyan analizatorning sezuvchanligi shunchalik yuqori bo'ladi. EQ1/P, E - sezuvchanlik, R - qo'zg'otuvchining ta'sir chegarasi me'yori. Bizning analizatorlarimiz har xil sezuvchanlikka egadir.

Kishining birgina hid bilish hujayrasining chegarasi tegishli hid tarqatuvchi moddalar uchun 8 molekuladan oshmaydi. Ta'm sezgisini hosil qilish uchun hid bilish sezgisini hosil qilishga sarflanadiganiga qaraganda kamida 25 ming marta ko'p molekula talab qilinadi.

Ko'rish va eshitish analizatorlarining sezuvchanligi juda yuksakdir. S. I. Vavilov (1891-1951) ning tajribalari ko'rsatganidek, kishining ko'zlari to'rpardaga bor-yo'g'i 2-8 kvant atrofida nur tushgan taqdirda ham yorug'likni seza oladi. Buning ma'nosi shuki, biz tim qorong'uda 27 km masofada yonib turgan shamni ko'rish qobiliyatiga egamiz. Ayni paytda biz badanimizga biror narsa tekkanini sezishimiz uchun ko'rish va eshitish sezgilari hosil bo'lishiga sarflanadiganiga nisbatan 100-hatto 10 mln baravar ziyod quvvat talab qiladi.

Sezgining mutlaq yuqori sezuvchanligi deb, qo'zg'otuvchining eng ko'p kuch bilan ta'sir qilishiga aytiladi. Bunda ta'sir ko'rsatayotgan qo'zg'otuvchiga aynan o'xshaydigan sezgi hosil bo'ladi. (Masalan, qattiq tovush, kuchli yorug'lik og'riq paydo qiladi).

Sezgilar o'rtasida bilinar bilinmas farqni hosil qiluvchi 2 ta qo'zg'otuvchi o'rtasida mavjud bo'lgan minimal farq - farq ajratish chegarasi deb ataladi. Ajratish chegara sezuvchanligi yoxud farq ajratish sezuvchanligi ham farqlanish chegarasining o'lchamiga nisbatan teskari bog'lanishda bo'ladi: farqlanish chegarasi qanchalik katta bo'lsa, ayirma sezuvchanlik shunchalik kam bo'ladi. (Yuk 100 gr bo'lganda farq 3,4 gr, 1000 gr bo'lganda 33,3 gr bo'ladi).

Adaptatsiya. Sezgi chegarasining absolyut me'yori bilan belgilanadigan analizatorlarning sezgirligi barqaror bo'lmasdan qator fiziologik va psixologik shart-sharoitlar ta'siri ostida o'zgarib turadi. Ushbu shart-sharoitlar orasida adaptatsiya (moslashish) hodisasi alohida rol o'ynaydi.

Adaptatsiya yoxud moslashuv-sezgi organlari sezgirligining qo'zg'otuvchi ta'siri ostida o'zgarishi demakdir. Adaptatsiya hodisasining 3 turini alohida ko'rsatish mumkin:

1. Qo'zg'otuvchining uzoq muddat davomida ta'sir etishi jarayonida sezgining tamomila yo'qolib qolishiga o'xshaydigan turi. Masalan, terining ustiga qo'yilgan engilgina yuk tezda sezilmay qoladi. Hid bilish sezgilari atrof muhitga yoqimsiz hid yoyilganidan ko'p o'tmay batamom yo'qolib qolishi ham oddiy bir hodisadir. (Qorong'udan yorug'likka va aksincha).

2. Adaptatsiya deb shuningdek, yuqorida bayon etilgan hodisalarga yaqinroq bo'lgan kuchli qo'zg'otuvchining ta'siri ostida sezgining

zaiflashib qolishida ifodalanadigan yana bitta hodisaga ham aytiladi. Masalan, sovuq qo'zg'otuvchi hosil qiladigan sezgining jadalligi qo'lni sovuq suvga solganda susayadi. Biz yarim qorong'u xonadan yorqin yoritilgan joyga chiqqanimizda oldiniga ko'zlarimiz qamashadi va tevarak atrofdagi biror narsaning farqiga yeta olmaydigan bo'lib qolamiz. Adaptatsiya-bu analizatorning sezuvchanligi susayib ketishi hamdir.

3. Nihoyat, kuchsiz qo'zg'otuvchining ta'siri ostida sezgirlikning ortishi ham adaptatsiya deb aytiladi. Ayrim sezgi turlariga xos bo'lgan adaptatsiyaning bu turini pozitiv adaptatsiya deb ta'riflash mumkin. Masalan, qorong'ulikda uzoq vaqt bo'lganlik ta'siri ostida ko'zning sezuvchanlik ta'siri ortadi. Eshitish ko'nikmasining shunga o'xshaydigan shakli sokinlik adaptatsiyasi hisoblanadi. Masalan, shovqin sexda ishlaydiganlar bir birlari bilan bemaol gaplashaveradilar.

Sezgilarning o'zaro munosabati. Sezgilarning jadalligi faqat qo'zg'otuvchining kuchi va retseptorning adaptatsiyalanish darajasiga emas, balki muayyan paytda boshqa sezgi a'zolariga ta'sir ko'rsatadigan qo'zg'alishlarga ham bog'liq bo'ladi. Analizator sezuvchanligining boshqa sezgi a'zolarining qo'zg'alishi ta'siri ostida o'zgarishi sezgilarning o'zaro munosabati deb ataladi. Buning ta'sirida uning sezuvchanligi o'zgaradi. Jumladan ko'rish analizatorining sezuvchanligi eshitish qo'zg'otuvchisining ta'sirida o'zgaradi. S. V. Kravkov (1893-1951) bu o'zgarishni eshitish qo'zg'otuvchilarining balandligiga bog'liq ekanligini ko'rsatib bergan edi. Yoki ko'rish sezuvchanligi hid qo'zg'otuvchilari ta'sirida ham oshadi.

Sensibilizatsiya. Analizatorlarning o'zaro munosabati va mashq qilish natijasida sezuvchanlikning ortishi sensibilizatsiya deb ataladi. Qo'zg'alish jarayonining tarqalishi (irradiatsiyalashuvi) natijasida boshqa analizatorning sezuvchanligi oshadi. Kuchli qo'zg'otuvchi ta'sir qilganda qo'zg'alishning aksincha to'planish xususiyatiga ega bo'lgan jarayoni yo'zaga keladi. O'zaro induksiya qonuniga binoan bu markaziy bo'lmalarda boshqa analizatorning tormozlanishiga va ular sezuvchanligining susayib qolishiga olib keladi.

Analizatorlarning sezuvchanligi boshqa sezgilarga mansub qo'zg'otuvchilar ta'siri ostida ham o'zgarishi mumkin. Jumladan sinaluvchilarga eshittirib «limon kabi nordon» degan so'zlarga javoban ko'zlarning elektr sezuvchanligini o'zgartirib yuborgani ko'zatiladi.

Sezgi a'zolari sezuvchanligining o'zgarishi qonuniyatlarini bilgan holda maxsus tanlangan qo'shimcha qo'zg'otuvchilarni qo'llanish yo'li

bilan u yoki bu retseptorni sensibillashtirish, ya'ni uning sezuvchanligini oshirish mumkin.

Sensibillashtirishga mashq qilish natijasida ham erishish mumkin. Masalan, musiqa bilan shug'ullanadigan bolalarga past-baland ohanglarni eshitish qobiliyati qanday rivojlana borishini bilamiz.

Sinesteziya. Sezgilarning o'zaro munosabati sinesteziya deb ataladigan yana bir hodisada namoyon bo'ladi. Sinesteziya - bir analizatorning qo'zg'alishi ta'siri ostida boshqa analizatorga xos sezgini hosil bo'lishidir. Sinesteziya sezgilarning har xil turlarida kuzatiladi. Tovush qo'zg'otuvchilari ta'sir qilganda subyektda ko'rish obrazlari paydo bo'lganida ko'pincha ko'rish-eshitish sinesteziyasi uchraydi. N. A. Rimskiy-Korsakov, A.N. Skryabin va boshqalar. «Rangni eshitish qobiliyatiga ega edilar».

Keyingi paytlarda tovush obrazini rang obraziga aylantiradigan rang-musiqaviy (svetomuzika) so'zlarining yaratilayotganligi va rang-musiqaning jadal tadqiq qilinayotganligi sinesteziya hodisasiga asoslangandir. Sinesteziya hodisalari kishi organizmidagi analizator sistemalari o'zaro doimiy bog'langanligidan, obyektiv olamni hissiy aks ettirishning yaxlitligidan yana bir dalolatdir.⁹

Sezuvchanlik va mashqlar. Sezgi a'zolari birgina qo'shimcha qo'zg'otuvchilarni qo'llanish yo'li bilangina emas, balki mashqlar qilish yo'li bilan ham sensibillashuvi mumkin. Sezgi a'zolari sezuvchanligining oshishiga olib boradigan 2 sohani ajratib ko'rsatish mumkin:

1) sensor nuqsonlar (ko'rlik, karlik)ning o'rnini to'ldirish zaruratidan stixiyali tarzda kelib chiqadigan sensibilizatsiya;

2) subyekt faoliyati tufayli kasbiga xos talablardan kelib chiqadigan sensibilizatsiya. (Tokar sezgirligi, sinovchi-degustator sezgirligi va hokazo).

Ko'rish va eshitish sezgisining yo'qotilishi ma'lum darajada sezuvchanlikning boshqa turlarini rivojlantirish hisobiga to'ldiriladi. (Ko'rlarda tuyish sezgisi rivojlanishi, barmoqlari bilan o'qishi, pulni ajrata olishi, haykaltaroshlikka moyilligi; karlar havo tebranishidan ma'no anglay olishlari; Olga Skoroxodova (ko'r va kar olim ayol) qo'lini hamsuhbati tomog'iga yaqin keltirib, gapni eshitishi va hokazo).

⁹Davis S. F. Handbook of Research Methods in Experimental Psychology. - Blackwell Publishing Ltd, 2003

5.2. Idrok, tafakkur, xayol jarayonlari, ularning o'xshashligi va farqlari.

Idrok. Idrokning ta'rifi va uning xususiyatlari. Sezgi a'zolariga bevosita ta'sir etib turgan narsa va hodisalarning kishi ongida butunligicha aks ettirilishi idrok deyiladi. Idrokning sezgidan farqi, narsalarni umumlashgan holda, uning hamma xususiyatlari bilan birgalikda aks ettirilishidir. Idrokning muhim xususiyatlari uning predmetliligi, yaxlitligi, strukturaliligi, doimiyligi (konstantligi) va anglashilganligidir.

Idrokning predmetliligi obyektivlashtirish hodisasi deb atalgan hodisada, ya'ni tashqi olamdan olinadigan axborotlarning o'sha narsaga mansubligida ifoda qilinadi.

Predmetlilik idrokning belgisi sifatida hatti-harakatni boshqarishda alohida rol o'ynaydi. Biz narsalarga ularning ko'rinishiga qarab emas balki ularni amaliyotda qay tarzda ishlatishimizga muvofiq holda, yoki ularning asosiy xususiyatlariga qarab ham baholaymiz. Predmetlilik persektiv jarayonlarning o'zini, ya'ni idrok jarayonlarning bundan keyingi shakllanishida ham rol o'ynaydi.

Idrokning yana bir xususiyati uning yaxlitligidir. Sezgi a'zolariga ta'sir qiladigan narsaning ayrim xususiyatlarini aks ettiradigan sezgilardan farqli o'laroq, idrok narsaning yaxlit obrazi hisoblanadi. Yaxlit obraz narsaning ayrim xususiyatlari va belgilari haqida turli xil sezgilar tarzida olinadigan bilimlarni umumlashtirish negizida tarkib topadi.

Idrokning yaxlitligi uning strukturaliligi bilan bog'langandir. Idrok ma'lum darajada bizning bir lahzalik sezgilarimizga javob bermaydi va ularning shunchaki oddiy yig'indisi ham emas. Biz ana shu sezgilardan amalda mavhumlashgan va bir muncha vaqt davomida shakllanadigan umumlashgan strukturani idrok etamiz. Agar kishi biror kuyni tinglayotgan bo'lsa, oldinroq eshitgan ohangi yangisi eshittirila boshlagandan keyin ham uning qulog'iga chalinayotganday tuyulaveradi.

Idrokning yaxlitligi va strukturaliligi manbalari, bir tomondan, aks ettiriladigan obyektlarning o'ziga xos xususiyatlaridir, va ikkinchi tomondan insonning konkret faoliyatida gavdalanadi, ya'ni analizatorlarning reflektor faoliyati natijasidir.

Idroknig doimiyligi, konstantligi narsani idrok qilish sharoitlari o'zgarishiga qaramay, narsaga xos bo'lgan kattalik, shakl, rang va boshqa xususiyatlarning idrokimizga nisbatan bir xilda aks etishidir. Masalan, yoritish darajasi o'zgarishiga qaramay, biz qorni oq, ko'mirni qora narsa

sifatida idrok qilaveramiz. Qizil chiroq ostida kitob sahifasi qizil bo'lib ko'rinsa ham uni oq deb, samolyotdan qaraganda erdagi odamlar va narsalar kichkina bo'lib ko'rinsa ham ularni odatdagiday kattalikda deb idrok qilaveramiz. Kitob qanday ko'rinsa ham uni to'rtburchak deb, stakandagi qoshiq siniq ko'rinsa ham uni butun deb idrok qilamiz.

Narsalarning shakli, katta kichikligi, rangini doimo bir xilda idrok qilish amaliy jihatdan nihoyatda katta ahamiyatga egadir. Idrokning konstantliligi tevarak atrofdagi narsalarni aslida qanday bo'lsa shundayligicha obyektiv ravishda bilishga imkon beradi.

Perseptiv sistemaning faol ta'sir ko'rsatishi idrok konstantliligining haqiqiy manbaidir. Bir narsaning bir necha ko'rinishda bo'lishi uning invariantliligi deb, ya'ni obraz invariantliligi, xilma xilligi deb aytiladi.

Idrok yaxlitligi va konstantligi kishining o'tmish tajribasiga bog'liq bo'lib, bu xususiyat appersepsiya deyiladi.

Demak, idrok faqat narsaga emas, idrok etayotgan subyektning o'ziga ham bog'liqdir. Idrokda hamisha idrok etuvchi kishi shaxsining xislatlari, uning idrok etilayotgan narsalarga munosabati, kishining ehtiyojlari, qiziqishlari, intilishlari, istaklari va his-tuyg'ulari u yoki bu tarzda aks etadi. (Qandaydir shakllarni «uchburchak», «aylana», «krujka» deb idrok qilish).

Shunday qilib, idrokning yaxlitligi va konstantligi uning teskari aloqa mexanizmi mavjud bo'lgan va idrok etilayotgan obyektning xususiyatlariga hamda uning hayot sharoitlariga moslashadigan, o'zini o'zi tartibga soluvchi o'ziga xos hodisa ekanligi bilan ham izohlanadi.

Idrokning anglangan bo'lishi. Garchand idrok qo'zg'otuvchisining retseptorlarga bevosita ta'siri natijasida hosil bo'lsa ham, perseptiv obrazlar hamisha muayyan ma'noli ahamiyatga ega bo'ladi. Kishining idroki uning tafakkuri bilan, narsaning mohiyatini tushunib yetishi bilan, uning ko'plab xossalarini bilishi bilan ham bog'liqdir. Narsani anglab idrok etish - unga fikran nom berish, ya'ni idrok etilgan narsani narsalarning muayyan guruhiga, sinfiga kiritish, uni so'z vositasida umumlashtirish demakdir. Shu nuqtai nazaridan olganda goh shakl, goh fon navbatma navbat idrok etish, «Ikki mazmunli» deb ataladigan rasmlar bilan tajribalar o'tkazish diqqatga sazovordir. (Kubiklar nechta?, vaza yoki bir biriga qarab turgan odamlarmi? va hokazo rasmlar.)

Shunday qilib, idrok subyektning bundan oldingi tajribasiga bog'liq bo'ladi. Kishining tajribasi qanchalik boy bo'lsa, uning bilimlari qanchalik boy bo'lsa, uning idroki shunchalik to'liq bo'ladi, buyumda u shunchalik ko'p narsalarni ko'ra oladi.

Idrokning mazmuni kishi oldiga qo'yilgan vazifa bilan ham uning faoliyati sabablari bilan ham belgilanadi.

Subyektning ustanovkasi (yo'l-yo'rig'i) ham, his-hayajonlari ham idrok mazmuniga ta'sir etadi.

Idrok ham sezgi kabi reflektor jarayondir. Shartli reflekslar, miya pustlog'idagi muvaqqat bog'lanishlar idrokning fiziologik asosini tashkil etadi. Bosh miya po'stida eng kuchli, dominant qo'zg'alish uchastkalarining yuzaga kelishi shaxsning xususiyatlari yoki holati bilan bog'liq bo'lgan idrok yo'nalishining fiziologik asosini tashkil etadi.

Idrokning fiziologik asosi nerv boglanishlarining ikkita turidan - bitta analizator doirasida hosil bo'ladigan bog'lanishlardan va analizatorlar aro bog'lanishlardan tarkib topadi. (Bitta retseptor va bir necha retseptor bilan idrok qilish).

Idrokni klassifikatsiya qilinishida ham sezgilardagi kabi idrok etishda ishtirok etuvchi analizatorlardagi mavjud farqlarga asoslanadi. Idrok etishda qaysi analizator ustunroq kelganiga muvofiq ko'rish-eshitish, paypaslab ko'rish, kinestezik, hidlash va ta'm bilish yo'li bilan idrok qilinishi farqlanadi.

Idrok qilish jarayoni odatda o'zaro birgalikda bir qancha analizatorlar vositasida sodir bo'ladi. Harakat sezgilari u yoki bu darajada idrokning barcha turlarida ishtirok etadi.

Materiyaning mavjud bo'lish shakllari - fazo, vaqt va harakat idrokni tasniflashga (klassifikatsiyalashga) binoan fazoni idrok etish, vaqtni idrok qilish va harakatni idrok etish kabi alohida turlari ajratib ko'rsatiladi.

Idrok - pretseptiv harakatlar sistemasi bo'lib uni egallash maxsus o'rgatishni va tajribani talab qiladi. Ixtiyoriy idrok etishning muhim shakli kuzatish bo'lib, u narsalarni yoki tevarak atrofdagi hodisalarni ko'ra bilish, bila olish va rejali idrok etishdir. Kuzatishning muvaffaqiyati ko'p jihatdan vazifaning aniqligiga, kuzatuvchining tajribasiga va bilimiga bog'liqdir.

Fazoni idrok qilish. Fazoni idrok qilinishi kishining o'zini qurshab turgan muhitni chamalashining muqarrar shartlaridan bo'lib, uning ushbu muhit bilan o'zaro birgalikdagi harakatida katta rol o'ynaydi. Fazoni idrok qilish obyektlarning shakli, hajmi va o'zaro birgalikda joylashuvi, ularning sathi, olisligi va yo'nalishlarining idrok etilishini o'z ichiga oladi.

Fazoni chamalashda harakat analizatori alohida rol o'ynaydi. Fazoni chamalashning maxsus qurollari qatoriga analizatorlar faoliyatida har ikkala yarim sharlar o'rtasidagi nerv bog'lanishlarini: binokulyar ko'rishni,

binoural eshitishni, terining bimanual tuyishini, dirinik hid bilishni va shu qabilarni kiritish lozim.

Ko'zlarning turli olislikdagi narsalarni aniq ravshan ko'rishga moslashuvi 2 ta mexanizm - akkomodatsiya va konvergensiya yordamida yuz beradi.

Akkomodatsiya – ko'z gavharining egriligini o'zgartirish yo'li bilan uning aksini sindirib qaytarish qobiliyatini o'zgartirish demakdir. Akkomodatsiya, odatda konvergensiya bilan ya'ni ko'rish o'qlarini qayd qilinayotgan narsaga yo'naltirilishi bilan bog'liqdir. Konvergensiya burchagi bevosita masofa indiqatori ya'ni o'ziga xos masofa o'lchagich (dalnomer) sifatida foydalaniladi.

Ikkita qo'zg'otuvchi - narsaning ko'z to'rpardasidagi tasviri akkomodatsiya hamda konvergensiya natijasida ko'zdagi mushaklarning zo'riqishi o'lchamlari bir biriga moslangan holda birga qo'shilishi idrok etilayotgan narsaning hajmi haqidagi shartli refleks tarzidagi signal hisoblanadi. (uzoqlikni va chuqurlikni idrok qilish, emaklaydigan bolaning oyna ko'prik ustidagi harakati, zinalar nechta, kubiklar nechta? Va boshqa misollar).

Ko'rish illyuziyalari: 1) kamon o'qi illyuziyasi; 2) temir yo'l izlari ko'rinishi; 3) tik chiziqlarning boshqacha ko'rinishi illyuziyasi. (Silindr qalpoq); 4) elpig'ich illyuziyasi; 5) kesishish illyuziyasi; 6) umumiy markazli doiralar illyuziyasi va b.

Ola-bula yuzaga chizilgan ketma-ket doiralar go'yo burama (spiral) chiziqlar singari idrok qilinadi.

Illyuziya hayvonlarda ham kuzatiladi, ba'zi hayvonlar o'z tusini o'zgartirib, o'zini muhofaza qiladi. O'zini yashirishning samarali usuli mimikriyadir. Hayvonlarda rangini, qiyofasini o'zgartirishdir. (Hayvonlarning yil fasllariga, yashash joyiga qarab rangini o'zgartirishi).

Odamlar illyuziyadan maxsus maqsadga muvofiq foydalanishlarining eng ko'p tarqalgan turi maskirovka qilishdir. Og'irlikni idrok qilishda ham illyuziya hodisasi bo'lishi mumkin. Bunda hissiyot va xayol ta'sir etgan bo'lishi mumkin.

Vaqt va harakatni idrok qilish. Vaqtni idrok qilinishi voqelik hodisalarning obyektiv ravishda doimiyligini, tezligi va izchilligini aks ettirish demakdir. Vaqtni idrok qilish kishiga muhitdan mo'ljal olish imkonini beradi.

Odamda vaqt chamalash miya qobig'i bo'lmalarida ro'y beradi. Miya qobig'ining ma'lum bir joyida vaqt chamalash ro'y beradi, vaqtni sarhisob qilishning maxsus markazi mavjud degan taxmin asossizdir. Vaqtni idrok

etilishi negizini qo'zg'alish va tormozlanishning ritmik tarzda almashinuvi, markaziy nerv sistemasida, bosh miya yarimsharlarida qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlarinig susayishi oqibatidir.

Vaqtni idrok qilishda turli analizatorlar ayniqsa eshitish va kinestezik sezgilar ishtirok etadi. Makon va vaqt oraliqlari vaqtni idrok etishda juda muhimdir. (Quyosh holati va vaqt, turli tovushlar: xo'rozning qichqirishi, azon tovushi, bir xil vaqtda chalinadigan gudok, ma'lum jadval bo'yicha qatnaydigan poezdning o'tishi yoki kechqurun ayrim qushlarning to'planib o'tishi, sayrash va boshqalar eshitish sezgilari ta'sir qilayotgan qo'zg'otuvchining vaqtga oid xususiyatlarini: uning davomiyligini, ritmik xususiyatlarini va shu qabilarni aks ettiradi.)

Vaqt doimiyligini idrok etish ko'p jihatdan ichki kechinmalarga, hissiyotga ham bog'liq. Qiziqarli va chuqur asoslangan faoliyat bilan band bo'lishdagi vaqt juda qisqa, zerikarli va mazmunsiz faoliyatda vaqt o'tishi qiyin, uzoq deb idrok qilinishi mumkin.

Harakatni idrok qilinishi - obyektlarnig fazoda egallagan holati o'zgarishini aks ettirishdir. Harakatni idrok etilishi hayotiy muhim ahamiyatga ega.

Hayvonlar uchun harakat qiluvchi obyektlar xavf-xatar yoki oziqlanish imkoniyati paydo bo'lishi haqida signal vazifasini o'taydi va shunga javob berishga undaydi. (Masalan, baqa faqat harakatlanadigan hashorotlarnigina eydi, bazi baliqlar ma'lum harakatlardan- to'liqindan qochadi, hurkiydi va hokazo). Harakatni idrok etishda ko'rish va eshitish, kinestezik analizatorlar asosiy rol o'ynaydi. Tezlik, tezlanish, harakat yo'nalishi harakatdagi obyektning perimetri hisoblanadi.

Kishi obyektning fazoda u yoqdan bu yoqqa ko'chishiga oid ma'lumotlarni 2 ta har xil yo'l bilan, ya'ni ko'chish hodisasining o'zini bevosita idrok etish va bir muncha vaqt mobaynida boshqa joyda turgan obyektning harakati haqida xulosa chiqarish asosida olish mumkin.

Harakatlanayotgan obyektning harakatsizligi, agar u muayyan vaqt vaziyat birligini ko'z bilan idrok qilish mumkin bo'lmasa, harakatni o'tgan vaqt birligida idrok qilamiz lekin bu harakat natijasini idrok etish bo'ladi. (Soat millari siljishini bevosita kuzatib idrok qila olmasak ham bir necha vaqtdan keyin uning siljiganligini vaqt birligida idrok qilamiz)

Ko'rish orqali obyektlar harakati haqidagi axborotni 2 yo'l bilan: qayd etilgan nigoh va ko'zlarning kuzatuvchi harakati bilan olishimiz mumkin. Ko'zni uzmay kuzatish, ko'zni, gavgdani burib kuzatish. Masalan, biz o'tirgan vagon harakatlanmasada, yonimizda turgan vagonga qarab bizning vagon yura boshladi deb idrok qilamiz yoki aksincha, biz

o'rnimizda turibmizu, temir yo'l chetidagi stolbalar, daraxtlar yurmoqda deb idrok qilishimiz mumkin.

Xissiy tuyish - stroboskopik tuyish harakatni idrok qilishga ham taaluqlidir. Stroboskopik harakat tuyulma harakatga misol bo'ladi. Kinematograf ana shunday tuyushga asoslanadi. Ko'rish sezgisi qo'zg'atgich tasir qila boshlashi bilan darhol hosil bo'lmaydi va ko'zg'atgich ta'siri to'xtagandan keyin birmuncha vaqt o'tgach yo'qoladi. Kinoda sekundiga 24 kadr olmoshgani holda biz lip-lip o'tib turgan manzaralar turkumini emas, balki ma'lum darajada barqaror bo'lgan ta'sirni - tasvirni ko'ramiz. Ketma-ket yonadigan lampochkalar harakatdagi nurni tasavvur qilishga olib keladi. Bu hodisa "F-fenomen" ya'ni g'ayritabiiy, faqat harakatni idrok qilishda ko'rinadigan hodisa deb nomlangan.

Harakat eshitish analizatorlari yordamida ham idrok etilishi mumkin. Poezdning yaqinlashib kelayotganligini yoki uzoqlashayotganligini, odam tovushining pastlashib yoki balandlashib borayotganiga qarab, uning harakat yo'nalishini idrok qilish mumkin.

Harakatni idrok qilishda harakat tasavvurlarini vujudga keltiruvchi yordamchi belgilar, masalan, gavdaning tegishli holatlari - oyoq ko'tarilishi, quloq yoyilishi, gavdaning biror yoqqa bir muncha egilgan holatda bo'lishi va hokazolar katta rol o'ynaydi.

Ta'lim jarayonida o'quvchilar idrok «texnikasini» egallaydilar: narsani sinchiklab ko'zdan kechirishga, tinglashga, narsaning asosiy va muhim xususiyatlarini ajrata olishga o'rganadilar, idrok maqsadga yo'nalgan, boshqariladigan, ongli jarayonga aylana boradi.

O'quvchining yoshi ulg'aygan sari, uning idroki yanada mazmunli bo'lib boradi. O'quvchi idrokining ko'lami kengayadi, o'quvchi narsalarni rejali, izchil, ixtiyoriy ravishda va har tomonlama idrok qilishga o'rganib boradi.

O'smirlar o'zlariga yoqadigan narsalarni qunt va sabot bilan idrok qiladilar. O'smirlar bir narsaning o'zini ko'p marta idrok qilishni uncha yoqtirmaydilar - bu hol ham o'smirlar idrokiga xos bo'lgan xususiyatlardan hisoblanadi. Ammo maktabgacha yoshdagi va kichik maktab yoshidagi bolalar yoqtirgan narsalarini qayta-qayta eshitib yoki ko'rib rohatlanaveradilar.

O'smirlar narsa va hodisalarning yangi tomonlarini mustaqil ochish juda yoqib tushadi. O'smirlar hamisha narsa va hodisalarning aql va xayolni maftun etuvchi qandaydir yangi, g'alati tomonlarini izlaydilar. Bu yoshdagi bolalarni qahramonlar jasorati, buyuk voqealar, ulkan

kashfiyotlar haqidagi va shu kabi hikoyalarni zo‘r e‘tibor bilan tinglashlariga qahramonona ishlar, sarguzashtlar haqidagi hamda ilmiy - fantastik adabiyotlarni sevib o‘qishlariga sabab ham shundadir.

O‘smirlar amalda ishlatib ko‘rish mumkin bo‘lgan narsalarni zo‘r qiziqish bilan idrok qiladilar. Shu sababli ular tajribalar ko‘rsatilishini juda yoqtiradilar.

Yuqori sinf o‘quvchilarining idroki maqsadga ko‘proq yo‘nalgan bo‘ladi va ular idroklarini o‘zlari idora qila biladilar.

O‘qituvchi tomonidan o‘quvchilar faoliyatiga maqsad ko‘zlagan holda rahbarlik qilish jarayonida o‘quvchilarning idroki rivojlanadi. Shuning uchun darsda, ekskursiyada idrok va kuzatishning to‘g‘ri uyushtirilishi katta ahamiyatga ega.

Ta‘lim jarayonida kuzatishlarni aktivlashtirish uchun o‘quvchining kuzatilgan va idrok qilingan narsalarni keyin gapirib berishi lozimligi to‘g‘risida ogohlantirishning ahamiyati kattadir. Agar o‘quvchi nimani kuzatganligi va idrok qilganligi haqida keyinchalik hisob berishi lozimligini oldindan bilsa, u kuzatish va idrok qilish jarayonida ancha faol bo‘ladi.

Darsda o‘quvchilar bilimlarini avvalo o‘qituvchining og‘zaki tushuntirishlarini idrok qilish orqali o‘zlashtiradilar. So‘zlar yordamida tushuntirilgan materialning idrok qilinishi ko‘p jihatdan o‘qituvchi nutqining xususiyatlariga bog‘liq.

Materialni muvaffaqiyatli idrok qilishning yana bir muhim sharti ko‘rgazmali qurollardan foydalanishdir. Material so‘zlar yordamida har qancha yaxshi tasvir etib berilmasin, u bevosita kuzatishlar o‘rnini bosa olmaydi.

5.3. Tafakkur turlari va aqlning muhim sifatlari.

Tafakkur. Sezgi, idrok orqali narsa va hodisalarning sezgi organlari orqaligina bilish mumkin bo‘lgan xususiyatlari aks etsa, bu bilan bilish doirasi cheklandi degani emas. Narsa va hodisalar bevosita bilib bo‘lmaydigan xususiyatlarga, o‘zaro aloqaga, rivojlanish qonuniyatiga ega. Masalan, yer bilan quyoshgacha, yulduz va oygacha bo‘lgan masofani bevosita aniqlash mumkin emas; elektr tokining simdan o‘tishini, atom tuzilishini, yorug‘lik tezligini, uzoq tarixiy jarayonlar rivojlanishini va shunga o‘xshashlarni bevosita ko‘rish mumkin emas. Shunga qaramay, inson o‘lchaydi, aniqlaydi, bilib oladi. Shunday qilib, vositali aks ettirish

tafakkur jarayonining xususiyalaridan biridir. Tafakkurning yana bir xususiyati - bu voqelikni umumlashtirilgan holda aks ettirilishidir.

Tafakkur voqelikni umumlashtirilgan holda, qonuniy bog‘lanishlarni so‘z va tajriba vositasida aks ettirishdir. Narsa va hodisalar rivojlanish qonuniyatlarini aniqlash bilan odam, tabiat va kishilik jamiyati taraqqiyotini boshqarish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Odam tafakkuri til bilan chambarchas bog‘liqdir. Tafakkur, barcha psixik jarayonlardek, miya faoliyatining natijasidir. Odam fikr yuritayotganda miyada murakkab jarayonlar sodir bo‘ladi, miya po‘stlog‘ida markazlar o‘rtasida bog‘lanishlar yuzaga keladi. Xilma-xil muvaqqat nerv bog‘lanishlari (assotsiatsiyalar)ni hosil qilish miya po‘stlog‘ining murakkab sintetik faoliyatidir. Fikrlar muvaqqat nerv bog‘lanishlari differensirovka qilinishi, ya’ni ayrim nerv bog‘lanishlarini mustahkamlashi, boshqalarining tarmoqlanishi natijasida mukammallashadi va aniqlanib boradi. Miya po‘stinig bunday faoliyati analitik faoliyat deyiladi.

Tafakkurning konkret-amaliy, ko‘rgazmali-obrazli, abstrakt(mavxum) turlari mavjud bo‘lib ular quyidagicha tavsiflanadi:

Konkret-amaliy tafakkur narsalar bilan ish bajarish jarayonida ularni bevosita idrok etishga suyanuvchi tafakkur. Masalan, bola o‘yinchoq ichini ko‘rib, usta priyomnikning uyoq-buyog‘ini burab ko‘rib so‘ng fikrlaydi.

Ko‘rgazmali-obrazli tafakkur tasavvurga tayanadi. Tafakkurning bu turi kichik maktab yoshidagi bolalar uchun xosdir. Lekin katta yoshdagilarda ham uchrab turadi. Masalan, o‘qituvchi darsga tayyorlanishda o‘z o‘quvchilarini ko‘z oldiga keltirib, materialni qanday qabul qilishlarini, dars jarayonida qanday shaklni, qachon chizib ko‘rsatishni, qaysi ko‘rgazmali quroldan qachon, qanday foydalanishni o‘ylaydi.

Abstrakt (mavhum) tafakkur - narsalarning mohiyatini aks ettiruvchi va so‘zda ifodalovchi tushunchalarga tayanib fikr yuritishdir. Tafakkurning bu turi dastavval har xil nazariy masalalarni yechish bilan bog‘liqdir. Lekin u kundalik hayotda ham keng qo‘llaniladi. O‘smirlik va katta maktab yoshida abstrakt tafakkur tez shakllanadi. (Krugozor - bilim saviyasi).

Hozirgi zamon mutaxassisining ijodiy mehnat qilishi uchun tafakkurning bu turlaridan unumli, mustaqil, tanqidiy foydalanish talab qilinadi.

Shuningdek, ijodiy ishlash uchun fikrning ildamligi, ya'ni vazifalarni konkret sharoitga qarab yecha olish, vazifani hal qilishning yangicha yo'lini topa bilish talab qilinadi.

Tafakkurning bu turlari va xussiyatlari turli odamlarda turlicha bo'lib, aql sifatleri deb ataladi.

Fikrlash operatsiyalari. Tafakkur faoliyati analiz, sintez, taqqoslash, umumlashtirish, abstraksiyalash va konkretlashtirish kabi fikrlash operatsiyalari yordamida amalga oshiriladi.

Analiz – masalani fikran qismlarga ajratish, masala shartini tasavvur qilishdir.

Sintez – buning aksi, qismlarni birlashtirish.

Taqqoslash – o'xshash va farqlarini aniqlash. Masalan, biror texnikani dvigatel kuchiga, yonilg'i turiga, bajaradigan ishiga qarab taqqoslash, afzalligini aniqlash mumkin.

Umumlashtirish – umumiy va muhim belgilariga qarab fikran birlashtirish.

Abstraksiyalash – mazkur vaziyatdagi eng muhim bo'lmagan xususiyatlarini e'tiborga olmay, eng asosiy vazifani nazarda tutib fikr yuritish.

Konkretlashtirish – faqat aynan shu narsa va hodisaga taalluqli sifatlarni topa olish, yuqoridagi operatsiya turlarini yakuniy qismi, ko'rinishi va boshqalarni oydinlashtirish.

Bulardan tashqari odam fikr yuritishi tushunish, izohlay olish, muhimini ajrata olish singari mantiqiy operatsiyalarga ham suyanadi.

Tafakkur jarayoni tushuncha, hukm, xulosa chiqarish shaklida ham davom etadi.

Tushuncha-umumiy, yakka, tur, juz'iy bo'ladi.

Hukm-umumiy, juz'iy, yakka bo'ladi.

Muhokama yuritish natijasida bir necha hukmdan yangi hukmni keltirib chiqarish xulosa chiqarish deyiladi. Bu ikki usulda induktiv va deduktiv xulosa chiqarish shakllari mavjud.

Insonning bilish jarayonlarida xayol yoki fantaziya katta ahamiyatga ega. Xayol sezgi, idrok, tafakkur jarayonlari bilan uzviy bog'liq bo'lib, borliqni yangi bo'yoqlarda, o'z xohishi, istagi, tasavvuri shaklida aks ettirishidir. Ko'rgan, eshitgan, qisqasi o'z tajribasidan o'tkazgan narsa hodisalarni ko'z oldiga keltirish - qayta tiklovchi, o'z istagi xohishi asosida yangi obrazlar yaratib tasavvur qilish - ijodiy xayol shaklida bo'ladi. Ijodiy xayol - fantaziya deb ham aytiladi. (Shoir, yozuvchi, ixtirochi - konstruktor uchun zarur sifatlari).

Ijodiy xayol ijodkor-ixtirochi uchun, yozuvchi yoki rassom uchun juda zarurdir. Ijodkor o'z boshidan kechirgani, bilgani doirasidan vaqt va fazo jihatidan ilgarilab ketadi.

Xayoliy yoki yangi obraz yaratishning bir necha usullari bor: 1) agglyutinatsiya-yelimlash, bir necha obrazdan yangi obraz yaratish - masalan - suv parisi, kentavr, uchar ot - pegas va hokazo fantastik obrazlarni yaratish. 2) giperbolizatsiya - bo'rttirish yoki kichraytirish (Gulliver sarguzashtlarini eslang), 3) qayd etish-narsa va hodisalarning eng muhim belgilariga diqqatni jalb qilish. (O'rtoqlik hazili, sharj). Bulardan tashqari tipiklashtirish, orzu xayol (uchar gilam - samolyot), qayd etish, tipiklashtirish shaklida ham bo'ladi.

Bolalar o'yini ham, konstruktor tasavvuri ham ijodiy xayol, lekin mazmuni va operatsiyalari bir-biridan farq qiladi.

5.4. Xotira funksiyasi va uning turlari.

Inson bilish jarayonlari xotira jarayonida mustahkamlanadi.

Xotira esga olish, saqlash va qayta tiklash jarayonidir.

Individning o'z tajribasini esda olib qolishi, esda saqlashi va keyinchalik uni yana esga tushirishi xotira deb ataladi. Xotirasi past odam hayotining barcha sohalarida juda qiynaladi. Ko'rgan-bilganlarini, o'rganib olgan ishlarini davom ettira olmay har safar yangidan boshlashga majbur bo'ladi. Esda olish, esda saqlash va esga tushirish va unitish xotira jarayonlari deyiladi. Xotira jarayonlarini, mexanizmlarini tadqiq qilinishi hozirgi «aqli mashinalar» - kompyuterlarni ixtiro qilish, ularni takomillashtirish uchun ham juda muhimdir.

Xotira turlari quyidagicha bo'lishi ko'zatilgan.

1. **Psixik faollikka qarab** harakat xotirasi, emotsional xotira, obraz xotirasi va so'z-mantiq xotirasi deb farqlanadi.

2. **Faoliyat maqsadiga qarab** ixtiyoriy va ixtiyorsiz xotira turlariga ega.

3. **Eslab qolish va unutish muddatiga ko'ra** qisqa muddatli, uzoq muddatli va operativ xotira turlariga bo'linadi.

Xotiraning turli xillari: ayrim kasb egalari uchun hayotiy professional kasbiy ahamiyatga ega. Masalan, harakatni eslab qolish gimnast-akrobat, raqqosa uchun, tasvirni, obrazni eslab qolish rassom, haykaltarosh, tergovchi, konstruktor uchun, mazmunni eslab qolish yozuvchi, shoir, hofiz uchun o'ta zarurdir.

Esda saqlash va unutish tezligiga qarab odamlarni to'rt guruhga ajratish mumkin:

1. Tez esga oladi, sekin unutadi.
2. Sekin esga oladi, sekin unutadi.
3. Tez esga oladi, tez unutadi.
4. Sekin esga oladi, tez unutadi.

Xotira kishining bilim, kasb hunar egallashida katta ahamiyatga ega. Shuningdek, odamlarni xotira sifati va turiga qarab ham farqlash mumkin. Masalan, obraz xotirasi, so'z-mantiq xotirasi, his-hayajonga taalluqli emotsional xotira singari xillarini farqlash mumkin.

O'z-o'zini tekshirish uchun savol va topshiriqlar.

1. Psixik hodisalar nima?
2. Diqqat va uni turlarini ayting.
3. Sezuvchi apparat qismlarini aytib bering.
4. Adaptatsiya, sensibilizatsiya va sinesteziya tushunchalariga ta'rif bering.
5. Sezgi, idrok, tafakkur va uning olamni bilishdagi ahamiyati.
6. Idrokning murakkablik darajasini izoxlang.
7. Xayol va uning turlari.
8. Xotira va uning ahamiyati.
9. Tafakkur va tafakkur operatsiyalari.

Tayanch so'z va iboralar:

Olamni aks ettirish. Psixik jarayonlar. Diqqat. Sezgi. Analizator. Sezgi apparati. Ekstrotseptiv. Interotseptiv. Propriotseptiv. Kinesteziya. Idrok. Akkomidatsiya. Xissiy tuyish. Tafakkur. Agglyutinatsiya-elimlash. Giperbolizatsiya-bo'rttirish yoki kichraytirish. Qayd etish. Tafakkur turlari. Fikrlash operatsiyalari. Xotira turlari. Xayol. Ijodiy xayol (fantaziya) va uning ahamiyati.

VI.BOB. SHAXSNING INDIVIDUAL XUSUSIYATLARI.

6.1. Temperament va uning tiplari. (Gippokrat, Ibn Sino qarashlari).

Tashqi olamni aks ettirish barcha jonli mavjudotlarga xos xislat bo'lsa-da, har bir individning unga munosabati doimo turlicha bo'ladi. Shuning uchun ham psixik hodisalarni turlarga klassifikatsiya qilganda asosan uch guruh alohida diqqat markazida turadi.

- psixik holatlar;
- psixik jarayonlar;
- psixik xususiyatlar. Psixik xususiyatlar asosan alohida olingan subyekt xususiyatlari deb qarash psixologiyada qabul qilingan bo'lib, bunda individning tashqi olamga va o'z ichki dunyosiga bo'lgan munosabatlari, ta'sirlanish kuchi, darajasi, davomiyligi va boshqalar asos qilib olinadi.

Psixik jarayonlar namoyon bo'lishi, odamlarning tashqi qiyofalari bir xilligi, o'xshashligi hollari psixologiya tarixida juda ko'p kuzatilgan bo'lsada, shaxsning individual xususiyatlari aynan bir xilligi hodisasi tarixda hech uchratilgan emas. Masalan, tashqi qiyofalari jihatidan hatto ota-onasi ham ajratib olishga qiynaladigan bir-biriga o'xshash egizaklar ham ichki dunyosi, ta'sirlanishi, javob reaksiyalarining har xilligi bilan yer bilan osmoncha farq qiladi.

Shaxsning individual xususiyatlari deganda shaxsning quyidagi bir biridan farq qilishiga imkon beradigan quyidagi xususiyatlari tushuniladi: **temperament, xarakter, qobiliyat.**

Psixikaning individual jihatdan o'ziga xos, tabiiy jihatdan shartlashilgan dinamik ko'rinishlari majmui kishining temperamenti deb ataladi.

Temperament lotincha "temperamentum" - narsalarning tegishli nisbati degan so'zdan olingan. Temperament haqida dastlab eramizdan oldingi beshinchi asrda yashagan vrach Gippokrat, eramizdan oldingi ikkinchi asrda yashagan Galen, o'ninchi asrda yashagan ibn Sino va boshqalar o'z qarashlarini bildirganlar. Galen birinchi bo'lib temperamentning kengaytirilgan tasnifini berib, uning 13 turini sanab o'tgan. Keyinroq vatandoshimiz Ibn Sino temperamentni mizoj deb atab, uning issiq va sovuq turini, bu odamning rangi, qonining miqdori, quyuq yoki suyuqligiga bog'liqligini aytgan. Hozirgi kunda temperament oliy nerv tizimi va uning xillari bilan bog'liqligi asos qilib olinib, 4 tipi borligi

qabul qilingan. Bu holda temperamentning antik davr klassifikatsiyasiga nomi bilan o'xshash bo'lishi qabul qilingan.

Sangvinik - qon so'zi bilan bog'liq bo'lib, serharakat, kuchli ta'sirlanish, muvozanatsiz bo'lish nazarda tutiladi.

Xolerik - sariq o't organizmda ustun miqdorda bo'lishi asos qilib olinib, ta'surotni tez qabul qilib olish, kuchli qo'zg'alish, terisiga sig'maydigan shoshqaloq odam xususiyati hisoblanadi.

Flegmatik - organizmda shilimshiq modda flegma miqdori ko'pligi bilan ifodalanadi. Bu tipdagi odam ta'surotni bir muncha sekin qabul qiladi, ishga shoshilmay kirishadi, lekin ishni puxta, oxiriga etkazib bajarishga layoqatli tip.

Melanxolik - qora o't miqdori bilan bog'liq deb hisoblanadi. Bu tipdagi odam «og'ir karvon», «tepsa tebranmas», atrofida sodir bo'layotgan hodisalarga va odamlarga loqayd, «dunyoni suv bossa, tupig'iga chiqmaydigan» tip. Antik davr psixologiyasidagi bu turlar keyin yana ko'p marta tadbiiq qilinib, yana shu to'rt tip nomi saqlanib qolgan.¹⁰

Rus olimi P. F. Lesgaft temperament xossalarini organizmdagi qon va limfa miqdorini nazarda tutib belgilagan. Bu fikrga asosan organizmning qo'zg'aluvchanligi individual xarakteristikasi va turli xil omillarga javob reaksiyalarining davomiyligi qon aylanish tezligiga va kuchiga bog'liq deb qaraladi. Amerikalik olim U. Sheldon asrimizning 40-yillarida individual psixologik xususiyatlar gormonal sistema bilan boshqariladigan tana xususiyatlarini (organizmning har xil to'qimalari nisbati) to'g'ridan-to'g'ri bog'liq deb hisoblaydi.

Hozirgi zamon fani temperamentga doir individual farqlarning sabablarini aynan miyaning, uning qobigi va qobig osti funksional xususiyatlarida, oliy nerv faoliyati xususiyatlarida deb biladi.

Temperamentning 4 tipi bor:

Xolerik - «jangovar, jo'shqin, oson va tez ta'sirlanadigan tip». (I. P. Pavlov). Chaqqon, tez harakat qiladi, qattiq va tez gapiradi, o'zini tutib turishi qiyin, bazan xato javob qaytaradi.

Sangvinik - harakatchan, muvozanatli tip. Yangi shart sharoitga tez moslashadi, tez ishga kirishib tez soviydi, o'z o'rnini, rolini tez almashtiradi, beg'araz, kek saqlamaydigan tip. («Bir qop yong'oq»).

Flegmatik - hissiyotlari sekin paydo bo'ladi, ammo barqaror va davomli bo'ladi. U vazmin va yuvosh, uning jahlini chiqarish qiyin, lekin jahli chiqsa to'xtatish ham qiyin, qasoskor, ginachi.

¹⁰Duane P.Schults. Theories of Personality. Wadsworth, a division of Thomson Learning, Inc. Copyright © 2005

Melanxolik - reaksiyalari ko‘pincha qo‘zg‘ovchining kuchiga to‘g‘ri kelmaydi, loqayd, lanj, o‘zini tez yo‘qotib qo‘yadi, biror ishda tashabbuskorlik ko‘rsatmaydi. Hissiyotlari juda sekin paydo bo‘ladi.

6.2. Qobiliyat va uning xillari.

Qobiliyatlar kishining shunday psixologik xususiyatlaridirki, bilim, ko‘nikma, malakalar orttirish shu xususiyatlarga bog‘liq bo‘ladi. Shu xususiyatlar mazkur bilim, ko‘nikma va malakalarga taalluqli bo‘ladi. Malakalar, ko‘nikma va bilimlarga nisbatan qobiliyatlari qandaydir imkoniyat sifatida namoyon bo‘ladi.

Qobiliyatlar faqat faoliyatda, shunda ham amalga oshirilishi mumkin bo‘lmagan faoliyatdagina namoyon bo‘ladi. (Rasm solish qobiliyati bor yo‘qligini shu faoliyatda aniqlanadi). Masalan, Albert Eynshteyn (1879-1955, nemis fizigi) o‘rta maktabda uncha yaxshi o‘qimagan o‘quvchi edi, uning kelajakdagi genialligidan, aftidan hech narsa dalolat bermas edi.

Qobiliyatlar bilim, malaka va ko‘nikmalarning o‘zida ko‘rinmaydi, balki ularni egallash dinamikasida namoyon bo‘ldi.

Qobiliyatlar shaxsning mazkur faoliyatini muvaffaqiyatli amalga oshirish sharti hisoblangan va buning uchun zarur bilim, ko‘nikma va malakalarni egallash dinamikasida yuzaga chiqadigan farqlarda namoyon bo‘ladigan individual psixologik xususiyatdir. Shunday qilib, qobiliyat odamlarni sifat jihatidan bir biridan farqlaydigan individual psixologik xususiyatdir.

Qobiliyatlarni sifat xususiyati deb qarab chiqadigan bo‘lsak, u odamning murakkab psixologik xossalari sifatida namoyon bo‘ladi, va maqsadga etish uchun juda zarur bir necha yo‘llarni egallaganligini bildiradi. Kishida u yoki bu faoliyatga qobiliyat bo‘lib, boshqa biriga bo‘lmashligi mumkin, lekin uning o‘rnini to‘ldirish, (kompensatsiya) imkoniyati borligidan foydalanib uni paydo qilish mumkin. (Masalan, karsoqov, ko‘r-olima O. I. Skoroxodova faoliyati).

faoliyatining qaysi sohasida (konstruktorlik, pedagogik, iqtisodchilik, sport va boshqalar) osonlik bilan o‘zini topa oladi, katta yutuqlarga va muvaffaqiyatlarga erishadi deyishga imkon beradi. Qobiliyatlarning sifat xarakteristikasi ularga miqdoriy xarakteristikasiga uzviy bog‘liq.

Psixologiyada qobiliyatlarni miqdor jihatdan o‘lchash muammosi katta tarixga ega. XIX asr oxiri XX asr boshlarida qator burjua olimlari (Kettel, Termen, Spirmen va boshqalar) ommaviy ixtisoslar uchun kasb tanlashni amalga oshirish zarurati bilan bog‘liq bo‘lgan talablar ta’siri

ostida ta'lim olayotganlarning qobiliyat darajasini aniqlashni taklif qildilar. Lekin bunday qarashlar hukmron doiralar manfaatiga, ularning «qobiliyatli ekanliklarini» ta'kidlashga xizmat qildi. Qobiliyatlarni o'lchash usuli sifatida aqliy iste'dod testlaridan foydalanildi. Ular yordamida qator mamlakatlarda (AQSH, Buyuk Britaniya va hokazo) qobiliyatlarni aniqlash va maktablarda o'quvchilarni saralash, armiyada ofitserlik, sanoatda rahbarlik lavozimini egallash va boshqalarda amalga oshiriladi.

Aqliy iste'dod testlari mazmun jihatidan qator savollar va masalalardan tashkil topgandir. Ularni yechish muvaffaqiyati (sarflangan vaqtni hisobga olib) ball yoki ochkolar yig'indisi bilan hisoblanadi. Masalan, 11 yoshli bolaning aqliy qobiliyatlarini aniqlash uchun ingliz maktablarida qo'llanilgan test: «Petr Jeymsga qaraganda balandroq, Eduard Petrdan pastroq, hammadan ko'ra kim baland?»

- A) Petr V) Eduard
B) Jeyms G) Aytolmayma
n.

Testlar bundan boshqacharoq, ya'ni ortiqcha so'zni o'chiring, o'xshash bo'lgani qolsin va hokazo ko'rinishda ham bo'lishi mumkin. Bundan tashqari labirint, boshqotirma, krossvord shaklida ham bo'lishi mumkin. Test natijasiga qarab «aql yoshi» aniqlanadi keyin iste'dod ko'effitsenti *iq* aniqlanadi.

Misol uchun, 11 yarim yashar bola 120 ochko to'pladi, bu uning aql yoshi. Uning aqliy iste'dod ko'effitsenti

iqq aql yoshi $X 100 / \text{bolaning xaqiqiy yoshi } q$ $(11,5 X 100) / 10,5q \neq 109,5$ aql yoshi 11,5, asli 14 yoshli bolaning *iq*; $iqq(11,5 X 100) / 14q \neq 82,1$

Ilmiy psixologik tahlil shuni ko'rsatadiki, aqliy iste'dodning bu ko'effitsent funksiya hisoblanadi. Haqiqatda esa, yuqorida tasvirlangan usullar yig'indisi kishining intellektual qobiliyatlarini aniqlaydigina emas, balki yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, unda u yoki bu ma'lumotlarning, ko'nikma va malakalarning mavjudligi bilan qobiliyatlarni aralashtirib yubormaslik kerak. Qobiliyatlarning mohiyatini tashkil etadigan bilimlar malakalarni egallash dinamikasi bunda aniqlanmay qolaveradi.

Qobiliyatlar kishining konkret faoliyatidan tashqarida mavjud bo'lmaydi, balki ularning tarkib topishi ta'lim va tarbiya jarayonida sodir bo'ladi. Demak, qobiliyatlarni aniqlashning eng ishonchli yo'li - bu ta'lim jarayonida bolalarning yutuqlari dinamikasini aniqlashdan iboratdir.

Bolaning qanday qilib kattalar yordami bilan bilim va ko'nikmalarni egallashlariga, bunday yordamni qanday qilib har xil qabul qilishlariga qarab qobiliyatlarning kattaligi, kuchi va zaifligi haqida asoslangan xulosalar chiqarishi mumkin. Bundan tashqari qobiliyatlarni aniqlashda shaxsni o'rganishning boshqa metodlaridan ham foydalanish mumkin.

Qobiliyat strukturasi konkret faoliyat turi bilan belgilanadi. Bir faoliyatga bir necha qobiliyat kirishi mumkin. Masalan, pedagogik faoliyatga pedagog odobi, kuzatuvchanlik, bolani sevish, talabchanlik va hokazolar kiradi. Shulardan biri yetakchi, qolganlari yordamchi fazilatlar bo'lishi mumkin. Kishi qobiliyati uning yordamchi, qo'shimcha fazilatlariga bog'liq yoki shunday deb qaralishi mumkin. Masalan, bir odam o'z ishini puxta, mazmunli uddalaydi, lekin artistlik, notiqlik, san'atini yaxshi egallamagani (ya'ni, yordamchi fazilatga ega emasligi) uchun o'zini ko'rsata olmaydi, ikkinchi bir odam ishni shunchaki uddalasa ham uni ko'z-ko'z qila oladi, o'zini iste'dod egasi qilib ko'rsata oladi. Qobiliyatlar strukturasi shu singari tomonlarini umumiy va maxsus sifatlarini farqlay olish kerak.

Odamlarni qobiliyatiga qarab tiplarga ajratish muammosi juda murakkab. Birida maxsus, birida umumiy sifat ustunlik qilishi mumkin. I. P. Pavlov qobiliyatga qarab odamlarni 3 tipga bo'ladi: «Fikrlovchi tip», «Badiiy tip», «O'rtacha tip». Bunda odamdagi ikki signal tizimi nisbatini hisobga oladi.

Kishi psixik faoliyatida birinchi signallar tizimi signallarining nisbatan ustunligi uning badiiy tipga, signallar signalining nisbatan ustunligi fikrlovchi tipga, signallar vakolatining tengligi odamlarning o'rta tipga mansubligini belgilaydi.

Badiiy tip uchun bevosita ta'surot, jonli tasavvur, emotsiya ta'sirida paydo bo'ladigan obrazlar yorqinligi xosdir.

Fikrlovchi tip uchun mavhumlik, mantiqiy tuzilmalar, nazariy mulohazalar ustunligi xosdir.

Qobiliyatlar taraqqiyotining yuksak bosqichi iste'dod deb ataladi. Iste'dod bu kishiga qandaydir murakkab mehnat faoliyatini muvaffaqiyatli, mustaqil va original tarzda bajarish imkonini beradigan qobiliyatlar majmuasidir. Iste'dodlarning uyg'onishi ijtimoiy shart-sharoitlarga bog'liqdir. Masalan, bozor iqtisodiyoti «hammani tijoratchi qilib yubormoqda».

Alohida olingan, yakka qobiliyatni garchi u taraqqiyotning juda yuksak darajasiga erishgan va yorqin ifodalangan bo'lsa ham iste'dod bilan tenglashtirib bo'lmaydi. Xotira, aqlning epchilligi, qo'llash

ko‘lamining kengligi iste’dodga yo‘l ochadi. Bu singari sifatlarni mashhur odamlar faoliyati misolida ko‘ramiz.

Iste’dod strukturalari oqibat natijada mazkur faoliyat shaxs oldiga qo‘ygan talablar xarakteri bilan belgilanadi. Bu umumiy va maxsus qobiliyatlar bilan bog‘liq. Bir qator iste’dodli bolalarni o‘rganish natijasida ba’zi bir juda muhim qobiliyatlarni aniqlashga erishildi. Bunday qobiliyatlar yig‘indisi aqliy iste’dod tuzilmasini tashkil etadi. Shunday yo‘l bilan ajratganda shaxsni birinchi xususiyati ziyraklik, yig‘noqlik, doimo jiddiy tayyorlikdir. Ikkinchi xususiyat birinchi xususiyat bilan bog‘liq - mehnatga tayyorligi, mehnatga moyilligi, mehnatga ehtiyojdir. Uchinchi xususiyati - intellektual faoliyatga bevosita bog‘liqdir: bu tafakkur xususiyatlari, fikrlash jarayonlarining tezligi, aqlining sistemaliligi, taxlil va umumlashtirish imkoniyatlarining ko‘pligi, aqliy faoliyatning yuksak mahsuldorligidir. Shaxsning o‘z so‘zini o‘tkaza olishi, boshqa odamga kuchli ta’sir eta olish kishi faoliyatida katta ahamiyatga egadir. Shuning uchun psixologiyada bu muammo bilan bog‘liq qator tadqiqotlar olib borilmoqda. Masalan amerikalik psixolog A.Assingerning bu sifatni o‘rganish testi «Pedagog tajovuzkorligini baholash» deb nomlanadi. E.I.Rogov esa shaxs tipologik xususiyatlarini aniqlash, o‘quvchi-o‘qituvchi munosabatlarini aniqlash singari test so‘rovnomalari yordamida shaxs sifatlarini aniqlash hozirgi kunda keng qo‘llanilmoqda. Shuningdek, shaxs sifatlarini aniqlash muammolariga duch keladigan rahbar xodimlar, maktab va o‘quv muassasasalari psixologlari Ayzenk, E.I.Rogov so‘rovnomalariidan foydalanishlari mumkin.

Iste’dod qator darajalariga ega bo‘lib, maxsus iste’dod faoliyat turlari bilan, mahorat - ro‘yobga chiqish tezligi, chaqqonligi bilan belgilanadi. Ilhomlanish - faoliyat davomida qo‘l keladigan izchillik tizimiga ega bo‘lish bilan harakatlanadi va hokazo.

6.3. Test yordamida temperamentni aniqlash.

Berilgan to‘rt fikrdan birini tanlab, jadvaldagi o‘sha harfga (+), qolganlariga (-) qo‘yiladi. Hamma (10 ta) fikrlardan o‘zingizga taalluqlisini belgilaganingizdan so‘ng qaysi qatorda ko‘p (+) bo‘lsa, o‘sha sizning temperamentingiz hisoblanadi.

Savollar varaqasini o‘qishdan oldin o‘zingizga javoblar varaqasini chizib oling.

t/r	1	+	2	+	3	+	4	+
1.	A		B		V		G	
2.	V		A		G		B	
3.	B		G		A		V	
4.	V		G		B		A	
5.	A		V		B		G	
6.	V		B		A		G	
7.	B		G		V		A	
8.	G		B		V		A	
9.	A		G		B		V	
10.	A		V		B		G	
Jami (+)								

Xolerik – temperament tez paydo bo‘luvchi va kuchli tuyg‘ular, zo‘r ta’sirlanish, tajanglik, tuganmas g‘ayrat, ko‘proq harakatchanlik, aniq imo-ishoralar va boy mimika bilan xarakterlanadi.

Sangvinik – tez paydo bo‘luvchi va oson almashinadigan tuyg‘ular bilan farq qiladi. Sangvinik kishi uchun xatti-harakatning barqarorligi xosdir.

Flegmatik – temperament tuyg‘ularning sust paydo bo‘lishi bilan xarakterlanadi: flegmatik kishini tinch holatdan olib chiqish oson emas, u harakat va gapirishda ham shoshilmaydi, mimikasi kam ifodali, harakatlari sust.

Melonxolik – temperament tuyg‘ularning nisbatan kam xilma-xil bo‘lgani holda ularning sekin paydo bo‘lishi bilan ajralib turadi: tashqi tomondan tuyg‘ular deyarli ko‘zga tashlanmaydi: melonxolik kishini ko‘p narsa bezovta qilmaydi, lekin his-tuyg‘ular paydo bo‘lganda u, odatda, chuqur, davomli va ancha kuchli bo‘ladi. Melonxolik kishi ko‘pincha g‘amgin kayfiyatda yuradi.

Savollar varaqasi

1.

A – kayfiyatingiz tez-tez o‘zgarib turadi, xursandchilik tezda xafagarchilikka ham aylanishi mumkin, achchig‘ingizni chiqarish oson.

B – doimo xushchaqchaqsiz va shu kayfiyatingiz odamlarga o‘tib turadi.

V – hamisha kayfiyatingiz bir xil, achchig‘ingizni chiqarish qiyin.

G – mudom kayfiyatingiz yomon, sizni kuldirish qiyin.

2.

A – chaqqon va harakatchansiz.

B – syokin va past ovozda gapirish yoqadi.

V – tez va shoshilib fikringizni bildirishni xohlaysiz.

G – syokin va baland ovozda kam harakat bilan gapirasiz.

3.

A – agar ishingiz yurishmasa ham boshlagan yo‘lingizdan qaytmaysiz va boshqa yo‘lni izlaysiz.

B – ishingiz yurishmasa, tashlaysiz va boshqa yo‘lni izlaysiz.

V – ishingiz yurishmasa, xafa bo‘lasiz va tashlab yuborasiz.

G – ishingiz yurishmasa, u yodingizdan chiqadi va davom ettirasiz.

4.

A – tez charchaysiz.

B – ko‘p va oxirigacha etkazib ishlaysiz.

V – yutuq bo‘ladigan ishni yaxshi ko‘rasiz.

G – har qanday ishni bajarasiz, ko‘pincha faollik qilasiz.

5.

A – tanbehni yoqtirmaysiz, bahslashasiz.

B – tanbehni jim tinglaysiz, lekin yana xato qilasiz.

V – tanbehni diqqat bilan tinglab, to‘zatasiz.

G – tanbehni eshitib xafa bo‘lasiz, lekin bahslashmaysiz.

6.

A – ishlashdan oldin reja tuzib, keyin ishni boshlaysiz.

B – agar ishda qiyinchilik bo‘lsa, tezda moslashasiz (shu ishga).

V – ishga tez kirishasiz, lekin keyin qiyin bo‘lsa, tuzatasiz.

G – ishni boshlashdan oldin o‘ylaysiz, yoqmasa, ishlamaysiz.

7.

A – bir qarorga kelishdan oldin o‘ylaysiz, hayajonlanasiz.

B – bir qarorga kelishdan oldin o‘ylamaysiz.

V – bir qarorga kelishingiz qiyin.

G – bir qarorga tez kelasiz.

8.

A – muloqotda muloyim, taktikali, hozirjavobsiz.

B – muloqotda boshlovchi, chaqqonlikni yaxshi ko‘rasiz.

V – muloqotni unchalik xush ko‘rmaysiz, bir o‘zingiz bo‘lsangiz yaxshi.

G – yolg‘izlikni yomon ko‘rasiz, muloqot uchun doimo kishi izlaysiz.

9.

A – xafachilikdan qattiq ranjiysiz, lekin tezda unutasiz.

B – xafachilikdan qattiq ranjiysiz, tez unuta olmaysiz, boshqalarga bildirishni yomon ko‘rasiz.

V – xafachilikni tez unuta olasiz.

G – xafachilikni optimistik ravishda qabul qilasiz, tez unutasiz.

10.

A – hazilni, hazil qilishni yaxshi ko‘rasiz.

B – hazilni yaxshi ko‘rasiz, faqat eng yaqin kishingiz bilan.

V – bo‘lar-bo‘lmas hazil qilasiz, lekin odamlar buni tushunmaydi.

G – hazil qilishni ham, hazilni ham unchalik yoqtirmaysiz.

6.4. Xarakter va uning shakllanishi.

Xarakter – zarb qilish, belgi, tamg‘a ma’nolarini anglatadi. Shaxsning individualligi psixik jarayonning o‘tish xususiyatlarida (yaxshi xotira, xayol, zehni o‘tkirlik va h.k.) va temperament xususiyatlarida namoyon bo‘ladi. Xarakter - shaxsning va muomalada tarkib topadigan va namoyon bo‘ladigan barqaror individual xususiyatlar bo‘lib, individ uchun tipik xulq-atvor usullarini yuzaga keltiradi.

Kishining xarakterini tashkil etuvchi individual xususiyatlar birinchi navbatda irodaga - (dadillik, qo'rqqoqlik) va hissiyotga (xushchaqchqlik, qovog'i soliqlik, tushkunlik va h.k.) taalluqli bo'ladi.

Xarakterning shakllanishi shaxsning rivojlanish darajasiga ko'ra turli xildagi sharoitlar bilan qo'shilgan holda (oilada, do'stlar davrasida, mehnat va o'quv jamoasida, asotsial uyushmada va h.k.) yuz beradi. Uning uchun referent bo'lgan guruhda shaxsning individuallashuvi shakllanadi. Kishining xarakterini bila turib, uning u yoki bu holatlarda o'zini qanday tutishini, kishi xulq atvorini qanday izga solishini oldindan bilish mumkin. Jumladan, o'quvchilarga jamoat topshiriqlarini taqsimlayotib, ularning nafaqat bilimlarini va malakalarinigina emas, balki xarakterini ham hisobga olish lozim.

Xarakter strukturasi. Inson shaxsining xakteri hamisha ko'p qirralidir. Unda alohida xususiyatlar yoki tomonlari ajralib ko'rsatilishi mumkin, lekin ular bir birlaridan ajratilgan, alohida holda mavjud bo'lmaydi, balki, ma'lum darajada xakterning barqaror tuzilishini tashkil etgan holda o'zaro bog'liq bo'ladi.

Xakterning strukturaliligi uning ayrim xususiyatlari o'rtasidagi qonuniy boglanishda namoyon bo'ladi. Agar kishi qo'rqqoq bo'lsa, u tashabbuskorlik, qat'iylik, mustaqillik, fidoiylik va oliy himmatlik singari fazilatlarga ega bo'lmaydi, deb aytish uchun asoslar bor. Yoki bularning aksi bo'lgan fazilat sohiblari va ularning xakterini ham shunday taxmin qilish mumkin. Xakter xususiyatlar orasida ayrimlari asosiy, yetakchi bo'lib, uning namoyon bo'lishi butun kompleksni tashkil etadi. Bundan tashqari ikkinchi darajali xususiyatlar ham bor, bular ham xakterga ma'lum ta'sir etadi. Xakter xususiyatlari – e'tiqod, hayotga qarash va shaxs yo'nalishi bilan bir emas. Xakter tarkib topishida tevarak atrof - muhitga, o'ziga, boshqalarga munosabatda bo'lishi katta ahamiyatga ega¹¹.

Kishining xakteri, birinchidan, u boshqa odamlarga qanday munosabat bildirayotganida namoyon bo'ladi.

Ikkinchidan, kishining o'ziga munosabatida - obro'talablik va o'z qadrini xis qilish yoki kamtarlik.

Uchinchidan - xakter kishining ishga munosabatida namoyon bo'ladi (vijdonlilik, ma'suliyat, ishchanlik, jiddiylik).

To'rtinchidan - xakter kishining narsalarga munosabatida namoyon bo'ladi. (Narsalariga, kiyimiga va hokazo).

Xakter xislatlari ichida eng ustun ko'zga tashlanadigan xususiyatlar majmui **xakter aksentuatsiyasi** deyiladi. (Surbetlik, molparastlik,

¹¹Duane P.Schults. Theories of Personality. Wadsworth, a division of Thomson Learning, Inc. Copyright © 2005

vijdonsizlik rostgo'ylik, yolg'onchilik, saxiylik, ochko'zlik, dilkashlik va hokazolar).

Xarakter aksentuatsiyasiga qarab odamlarni quyidagicha farqlash mumkin: **introvert tip** - odamovi, ichimdagini top, boshqalar bilan til topishga qiynaladigan tip, **ekstrovert tip** - his xayajonga berilganlik, ko'p gapiradigan, maqtanchoq, ko'p narsaga beqaror qiziqadigan tip. **Boshqarib bo'lmaydigan tip – oraliq tip**, gayritabiyy, sun'iy qiliqlar, e'tirozlarga murosasizlik, ba'zan o'rinsiz shubhalanish bilan qarash. o'z salbiy qiliklarini bila turib davom ettirish - xudbinlikninng oliy shakli. Kishining qaysi xarakter tipiga kirishini aniqlashda E.I.Rogov taklif qilgan so'rovnoma va unga olingan javoblar natijasidan foydalanish mumkin. Rogov xarakter tiplarini quyidagicha tasvirlaydi: Ekstravertlar («o'ngi ustidalar») bor-yo'g'i ko'zga tashlanib turadigan odam. Muloqotga kirishuvi oson, chaqqon, mahmadona, tajovuzkor, peshqadamlikka intilish, odamlar diqqatini tortishga intilish darajasi yuqori. Boshqalar bilan osongina aloqaga kirisha oladi, tez ta'sirlanuvchan, tashqi ta'sirga beriluvchan, sezgir, ochiq ko'ngil odam. Odamlarga «tashqi ko'rinishi»ga qarab baho beradi, ichki olami ularni qiziqqtirmaydi. Ekstravertlar ko'proq xolerik va sangvinik temperament tipida bo'lishi kuzatilgan.

Introvertlar («o'ngi ichidalar») tashqi olamga o'z kechinmalari bilan yo'naltirilgan odam, kamdan-kam aloqaga kirishadi, kamgap, kamsuqum, yangi tanishlar topishi qiyin, tavakkal qilishni yoqtirmaydi, avvalgi aloqalari uzilishidan iztirob chekadi, yutuq va yutqazish variantlari yo'q odam tipi. Hayajonlanish va vahimachilik darajasi yuqori, odatlangan harakat dasturini o'zgartirishi qiyin. Introvertlar ko'proq flegmatik, melanxolik temperament tipida bo'lganlarda uchraydi.

Oraliq tip yoki ambovertlar ta'sirlanish, qo'zg'olish darajasi beqaror, o'zgaruvchan, «Kimligini bilib bo'lmaydigan» tip. Bu tipga mansub odam vaziyatga qarab og'ib ketishi mumkin.

Xarakter shakllanishining psixofiziologik mexanizmi temperament, qobiliyatnikiga o'xshash bo'lsada, o'z-o'zini anglash, o'z-o'zini tarbiyalashga intilish asosiy yo'l hisoblanadi.

Shunday qilib, xarakter - shaxsning ijtimoiy munosabatlar tizimiga, hamkorlikdagi faoliyatiga va boshqa odamlar bilan muomalasiga jalb etiladigan hamda shu bilan o'z individualligiga ega bo'layotgan, tiriklik paytida erishgan narsasidir. Psixologiya tarixidan xarakterni bosh suyagining shakliga, yuz tuzilishiga, qaddi-qomatiga va hokazolarga bog'liq deb qarash ko'p bo'lgan.

Aflotun va Arastu kishi xarakterini uning basharasiga qarab aniqlashni taklif qilgan edilar. Kishi tashqi qiyofasida biror hayovonnika o'xshash belgilarni topish zarur, keyin xarakter aniqlanadi, deydi. Arastu fikricha, buqaniki singari yo'g'on bo'yin ishyoqmaslikni bildiradi, cho'chqaniqiga o'xshash teshiklari katta-katta keng burun axmoqlikni, arslonnikabi kabi burun mag'rurlikni, echqilar, qo'ylar va quyonnikiki singari junining mayinligi qo'rqqoqlikni, sherlar va yovvoyi cho'chqalarniki singari junining dag'alligi botirlikni bildiradi.

Xarakterni aniqlashning bunga o'xshash fiziognomik tizimini o'rta asrda yashagan suriyalik yozuvchi Abul Faraj Bar Ebreyda ko'ramiz. U shunday yozadi:

«Yo'g'on va kalta bo'yinlik kishi buyvol (yovvoyi mol) singari qahr g'azabga keladigan maylga ega. O'zun va ingichka bo'yin qo'rqqoqlik alomatidir, bunday kishi bug'u singari hurkadigan bo'ladi - qaysi birining bo'yni juda kichik bo'lsa, bo'ri singari makkor bo'ladi». (Abul Faraj).

XVIII asrda yashagan Iogann Kaspar Lafaterning fiziognomistik qarashlari mashhur bo'lib ketdi. Uning fikricha «Inson boshi - qalbini ko'rsatadigan oynadir». Bosh suyagi konfiguratsiyasini, imo-ishorani o'rganish xarakterni o'rganishning asosiy yo'li deb hisoblaydi, qarashlari asossizligini uning o'z qotilini bila olmagan, suhbatlashib o'tirgan munofiq uni otib o'ldirishidir. Xarakterni o'rganadigan soha frenologiya deb nom olgan. (Nemis vrachi Frens Gall nomi bilan bog'liq.) Bosh suyagi konfiguratsiyasi asosida frenologik karta tuzgan. Lekin bu ham o'zini oqlamagan.

Charlz Darvin (1809-1882) o'zining «Odamda va hayvonlarda histuyg'ularning ifodalanishi to'g'risida» (1872) kitobida, fiziognomistik «har bir individning o'z shaxsiy qiziqishlariga ergashib, faqat yo'zlaridagi, asosan ma'lum bir muskullarning qisqarishi, bu muskullar kuchliroq rivojlangan bo'lishi mumkinligi va shuning uchun bu chiziqlar va ularning odatdagi qisqarishidan paydo bo'ladigan yuz o'zgarishi ancha chuqur va ko'zga ko'rinarli bo'lishi mumkinligini jiddiy ravishda bilish kerak»: Darvinning bu g'oyalari ko'pgina psixologlarning izlanishlari uchun asos bo'ldi.

Xarakter kishining tashqi ko'rinishiga ta'sir qilar ekan, uning hatti harakatlarida, xulq atvorida, faoliyatida yorqin ifodasini topadi. Xarakter to'g'risida odamlarning hatti harakatlari asosida hukm chiqarish kerak. Odatdagi ish, faoliyat va hatti - harakatlar tizimi - kishi xarakterining poydevoridir. Xarakterni kishining odatlari ham yaxshi namoyon qiladi.

Xarakter sotsial tabiatga ham ega, ya'ni, kishining dunyoqarashiga, uning faoliyat mazmuni va shakliga, u yashayotgan va ishlayotgan jamoada, boshqa odamlar bilan qanday munosabatda bo'lishiga bog'liq. Eng muhimi kishi ekstremal vaziyatda o'zini yaqqol ko'rsata oladi.

Kishining istalgan, shu jumladan, ichki psixologik holatlarga qarshilik qila olish qobiliyati uning o'zini o'zgartiradigan qudratli kuchi borligini, uning shaxs sifatida rivojlantirish negizini namoyon qiladi.

Shaxs nimaga va qay darajada qodirligiga qarab unda birinchi o'rinda konkret xarakterologik emas balki ijtimoiy va umuminsoniy qadriyatlari chiqadi va bunga u qay darajada qodir bo'lmasa, shaxs odatdagi vaziyatlarda boshqalardan ajralib turadigan individual sifatleri bilan benishon ko'milib ketishi mumkin.

Buning ustiga odamlar aynan bir xil holatlarni har doim ham bir xil aks ettirmaydilar: «Kimki bajarishni istasa vosita izlaydi, kimki istamasa bahona izlaydi». Artist o'zi o'ynagan qaxramoni xarakteriga tushib qolganini bilmay qolishi mumkin. (Italiyalik sobiq firibgar ijobiy qahramon rolini o'ynab avvalgi xarakterini tamomila o'zgartirib yuboradi.) Yoki sobiq yosh qoidabuzar unga ishonch bildirilgach shu ishonchni oqlashga urinib o'zi eng odobli, intizomli kolonistga aylanishini A. S. Makarenko isbotlagan.

O'z-o'zini tekshirish uchun savol va topshiriqlar.

1. Temperament va uning tiplari bu haqda Gippokrat va Ibn Sino qarashlarini izoxlang.
2. Qobiliyat va uni aniqlash qanday?
3. Qobiliyat turlarini aytib bering.
4. Xarakter va uning xususiyatlari qanday?
5. O'z individual xususiyatlaringizni tekshirib ko'ring. Siz qaysi temperament tipiga kirasiz?

Tayanch so'z va iboralar:

Shaxsning individual xususiyatlari. Temperament va uning tiplari. Xolerik. Sangvinik. Flegmatik. Melanxolik. Xarakter. Xarakter strukturasi. Xarakter aksentuatsiyasi. Introvert. Ekstrovert. Qobiliyat. Badiiy tip, fikrlovchi tip, oraliq tip.

VII.BOB. KISHI XAYOT TARZINING YOSH DAVRLARI. HAR BIR YOSH DAVRINING QISQACHA TAVSIFI.

7.1. Yosh davrlari psixologiyasi predmeti.

Odamga chaqaloqligidan keksalik davrigacha uning ichki imkoniyati, mayli, iqtidori, qobiliyati, aql-zakovati, qiziqishi, irodasi, xis tuyg'usi, diqqati va bilish jarayonlarining xususitlariga kura individual munosabatda bo'lish yosh psixologiyasini insonparvarlik g'oyalaridan biridir. Uning muxim xususiyati har bir davrdagi rivojlanishning o'ziga xos qulay (senzitiv) holatidan unumli foydalanishdir.

Har bir yosh davrining psixologik xususiyatlarini xisobga olgan xolda tarbiyaviy ta'sir o'tkazish insonda o'z vaqtida o'zini anglashni vujudga keltiradi. Bolada o'zini anglash tuyg'usi qancha erta uyg'onsa, shaxsiy nuqtai nazar, o'z xuquqini xis etish, o'zining aqliy va jismoniy imkoniyatlarini baholash shunchalik tez paydo bo'ladi.

Ta'limning barcha bosqichlarida uning samaradorligini oshirish yosh psixologiyasining qonuniyatlariga suyanmog'i zarur. Shuning uchun ham ta'lim tarbiya ishi bilan shug'ullanadigan barcha mutaxassislar, jumladan muhandis-pedagoglar yosh davrlari psixologiyasini chuqur bilishlari talab qilinadi.

Yosh davrlari psixologiyasi fanining ma'ruza baxsi turli yoshdagi odamlarning (bolalar, uquvchilar, kattalar, erkaklar, ayollarning) ontogenezda (tug'ilgandan umrining oxirigacha) psixik rivojlanish jarayonini, shaxsning shakllanishi hamda o'zaro munosabati qonuniyatlarini o'rganishdan iboratdir. Yosh davrlari psixologiyasi insonda turli psixik jarayonlar (sezgi, idrok, xotira, tafakkur, xayol va xaqozolar) rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlarini, uning har xil faoliyatini (o'yin, o'qish, mehnat kabilar), erkak va ayollarning jinsiy tafovutlarini, shuningdek, inson shaxsining tarkib topishini ilmiy jixatdan tadqiq qiladi.

Inson ruxiyatining rivojlanish davrlarini aniqlash, shu soxadagi ma'lumotlarni to'plash ham mazkur psixologiyaning mavzu baxsidir.

Yosh davrlari psixologiyasi – inson psixikasining rivojlanish qonuniyatlari va xususiyatlari hamda shu rivojlanishning bosqichlari to'g'risidagi fandir. Yosh davrlari psixologiyasining asosiy vazifasi shaxsning kamol topishi qonuniyatlari va turli yosh davridagi odamlarda vujudga keladigan psixik faoliyat, holat va shart-sharoitlarning o'zaro ta'siri xususiyatlarini aniqlashdan iboratdir.

Yosh davrlari psixologiyasi ana shu vazifani hal qilish bilan amaliy maqsadlarni ro'yobga chiqaradi: ta'lim-tarbiya ishlarini takomillashtirishga yordam beradi, moddiy ne'matlarning ishlab chiqarishning samaradorligini oshirishga, millatlararo munosabatlarini yaxshilashga, shaxslararo muloqotni to'g'ri yo'naltirishga, jamoada ijobiy psixologik muxit yaratishga, o'zoq umr ko'rish sirlarini ochishga, oilaviy munosabatlarni mustaxkamlashga, ajralishlarning oldini olishga xizmat qiladi.

Yosh davrlari psixologiyasi predmeti va qonuniyatlari to'g'risida jaxon psixologiyasi olamida turli qarashlar, nazariyalar mavjud. Ularni juda keng tarqalganlari biogenetik (V. Shtern 1871-1938), sotsiogenetik (K. Levin 1890-1947), bixevioristik (E. Torndayk-1874-1949), psixoanalitik (Z. Freyd 1856-1939) nazariyalaridir.

Inson ongining rivojlanishi uning tashqi olamni faol aks ettirishida namoyon bo'ladi.

Insonning borliqni (voqealikni) aks ettirishi – faol jarayondir. Ma'lumki, inson zotining rivojlanishi obyektiv borliqqa (voqelikka) va o'ziga faol ta'sir ko'rsatishida sodir bo'ladi. Bolaning katta yoshdagi kishilar bilan tashkil qiladigan amaliy faoliyati, masalan, o'yini, kuzatishi, mehnati, o'qishi, adabiy asarni mutolaa qilishi hamda qiziqishining barqarorlashuvi, iqtidorining takomillashishi va boshqalar uning psixik rivojlanishini ifodalaydi.

7.2. Yosh davrlarining rivojlanish bosqichlari.

Rivojlanish inson shaxsining tarkib topish jarayonidir. Rivojlanish o'zaro uzviy bog'liq qator bosqichlarda amalga oshadi. Bola aql zakovatining kursatkichi, sifati, xarakteri uning atrofdagi odamlar bilan kundalik munosabatlari va amaliy faoliyatida vujudga keladi. O'zaro ta'sir (savol-javob) natijasida unda aqlning ijodiy maxsuldorligi, teranligi, tezligi orta boradi. Hozirgi davrda insonning rivojini yanada jadallashtiruvchi vositalar mavjud va uning aqliy o'sish darajasini test sinovlari bilan aniqlash mumkin.

O'tgan ajdodlarimiz yosh psixologiyasining muammolarini izchil va atroflicha, muayyan yo'nalishda, ma'lum konsepsiya asosida o'rganmagan bulsalar ham, allomalarning asarlarida mazkur holatlarning aks ettirilishi, namoyon bo'lishi, rivojlanishi va o'zgarishlari to'g'risida qimmatli fikrlar bildirilgan.

Bular turt turdagi manbalarda uchraydi:

birinchisi xalq ijodiyoti: rivoyatlar, maqollar, matallar va masallar;

ikkinchisi - maxsus ijodkor kishilar tomonidan muayyan shaxsga bag'ishlab yozilgan o'git-nasixat va xikoyatlar;

uchinchisi - qomusiy, O'rta Osiyo mutafakkirlarining ilmiy-nazariy qarashlari; to'rtinchisi - turli davrlarda ijod qilgan shoir va yozuvchilar ijodining maxsullari, ya'ni badiiy asarlarida.

Abu Nasr Forobiyning inson va uning psixikasi haqidagi axloqiy-falsafiy mushoxadalari «Ideal shahar aholisining fikrlari», «Masalalar mohiyati», «Falsafiy savollar va ularga javoblar», «Jism va aksidensiyalarning shakllariga qarab bulinishi», «Sharhlar», «Hikmat ma'nolari», «Aql ma'nolari to'g'risida» kabi qator asarlarida bayon etilgan.

Abu Rayxon Beruniy o'zining «O'tmish yodgorliklari» kitobida inson xayotiga doir xilma-xil ma'lumotlarni keltiradi. Beruniy odam uzoq yashashining sababini biologik va irsiy omillar bilan bog'laydi. Bu jixatdan uning «Hindiston», «Mineralogiya» asarlari, Ibn Sino bilan yozishmalari alohida ahamiyatga ega.

Ibn Sinoning «Tib qonunlari» asarida organizmning tuzilishi, undagi nervlar va nerv yo'llari, fiziologik jarayonlar bilan bog'liq psixik jarayonlar haqida ancha muxim ma'lumotlar bor. Uning «Odob haqida» risolasi ham inson shaxsini shakllantirish to'g'risidagi jiddiy asardir.

Yusuf Xos Xojibning «Qutadg'u bilig» asaridagi bosh masalalardan biri komil insonni tarbiyalashdir.

Abduraxmon Jomiyning «Baxoriston», «Xiradnomai Iskandariy», «Tuxfatul axror» «Silsilato'z zaxob» va boshqa asarlarida ilm-ma'rifat, ta'lim-tarbiya, kasb-hunar o'rganish, yaxshi hislatlar va odoblik haqidagi fikrlar ifodalangan.

A. Navoiyning «Hazoyin-ul maoniy», «Mahbub-ul qulub» va boshqa asarlarida etuk, barkamol insonning ahloqi, ma'naviyati, odamlarga munosabati, iste'dodi va qobiliyati to'g'risida qimmatli muloxazalar yuritilgan. Ana shu psixologik kategoriyalar ijtimoiy adolat qaror topishi uchun muxim ahamiyatga ega ekani ta'kidlangan. Shuningdek, A.Navoiy asarlarida shaxsning kamol topishida ota-onaning roli, ayollarning iffatliligi, insonlarning kamtarligi masalalari alohida o'rin egallaydi.

Yuqoridagilardan tashqari Bobur, Farg'oniy, Majlisiy, Mashrab, Gulxaniy, Nodira, Uvaysiy, Muqimiy, Furqat, Bedil, Zavqiy, Hamza, Avloniy va boshqalarning yoshlar tarbiyasiga, ahloq-odob, fe'l-atvor, oilaviy hayot masalalariga shaxslararo munosabatlarga doir qarashlari ham turli janrdagi asarlarda ravon va ixcham bayon qilingan.

«Qur'oni Karim» va «Hadis»larda ham insoniy fazilatlar haqida qimmatli fikrlar bildirilgan. Bular ichida bolaning ruhiy holati, uni tarbiyalash, ota-onaning burchi va xokazolar haqida soʻz yuritilgan.

7.3. YOsh davrlarini tabaqalash nazariyalari.

Psixologiya fanida yosh davrlarini tabaqalash boʻyicha qator mustaqil nazariyalar mavjud. Ular inson shaxsini tadqiq qilishga har-hil nuqtai-nazardan yondoshadi va muammoning mohiyatini turlicha yoritadi. Ularga biogenetik, sotsiogenetik, psixogenetik, kognitivistik, psixoanalitik, bixevioristik nazariyalarni kiritish mumkin.

Biogenetik nazariyada insonni biologik etilishi bosh omil sifatida qabul qilingan. Bu nazariyaga binoan, rivojlantirishni bosh maqsadi biologik determinatlarga (aniqlovchilarga) qaratiladi va ulardan ijtimoiy-psixologik xususiyatlar kelib chiqadi. Biogenetik qonunni F. Myuller va E. Gekkel kashf qilgan. Eng xarakterli joyi bola rivojida tugʻilganidan voyaga etguncha filogenezni, yaʼni insoniyat tarixiy taraqqiyotini takrorlaydi deb qaraladi. V. Shtern, S. Xoll ham xuddi shunday fikrni bildirib, masalan, Shtern fikricha «chaqaloq hali odam emas, faqat sut emizuvchi hayvondir».¹²

Biogenetik konsepsiyaning boshqa bir turi nemis «konstitutsion psixologiyasi» nazariyasidir. Buning asoschisi E.Krechmer (nemis olimi) boʻlib, shaxs psixologiyasi deb nom olgan nazariyani ishlab chiqdi. Bunga muvofiq insonning jismoniy tipi bilan oʻsishining xususiyati oʻrtasida uzviy bogʻlanish mavjud deb taxmin qiladi. U odamlarni ikkita katta toifaga: **sikloid** (tez qoʻzgʻaluvchi, his-tuygʻusi oʻta beqaror) va **shizoid** (odamovi, munosabatga qiyin kirishadigan) larga ajratadi. Shu xususiyatlar bolalardayoq koʻrinadi. Dastlab koʻproq sikloid, oʻspirinlardan boshlab shizoid, - deb hisoblash har doim ham toʻgʻri emas.

Psixologiya tarixida biologizmning eng yaqqol koʻrinishi Zigmund Freydning shaxs talqinida oʻz ifodasini topgan. Uning taʼlimotiga binoan shaxsning barcha xatti-harakatlari (hulqi) ongsiz biologik mayllar yoki instinktlardan kelib chiqadi, birinchi navbatda jinsiy-shaxvoniy (seksual) maylga bogʻliqdir.

Biogenetik nazariyaning teskari koʻrinishi sotsiogenetik nazariyadir. Bu nazariyada shaxsda roʻy beradigan oʻzgarishlarni jamiyatning strukturasi, ijtimoiylashish (sotsializatsiya) usullari, atrofdagi odamlar bilan oʻzaro munosabat vositalari asosida tushuntiriladi. Ijtimoiylashish

¹²Duane P.Schults. Theories of Personality. Wadsworth, a division of Thomson Learning, Inc. Copyright © 2005

nazariyasiga ko'ra inson biologik tur sifatida tug'ilib, hayotdagi ijtimoiy shart-sharoitlarning bevosita ta'siri ostida shahsga aylanadi.

Psixologiyada psixogenetik yondoshuv ham mavjud bo'lib, u biogenetik va sotsiogenetik omillarning qimmatini kamsitmagan holda psixik jarayonlar rivojlanishini birinchi darajali ahamiyatga ega deb hisoblaydi. Bu nazariyaning namoyondasi E. Eriksondir (amerika).

U insonning umrini o'ziga xos betakror xususiyatlarga molik 8 ta davrga ajratadi:

1-davr – go'daklik – ongsiz davri;

2-davr – ilk bolalik yoki yarim mustaqillik va shaxsiy qadr-qimmat, uyat va shubxa shakllanish davri;

3-davr – o'yin yoshi – 5-7 yoshli, adolat tuyg'usi shakllanish davri;

4-davr – maktab yoshi – ko'zlagan maqsadga intilish, uddaburonlik va tirishqoqlik, buning salbiy tomonlari ham bor;

5-davr – o'spirinlik betakror hislati, muayyan rolni uddalamaslik, qat'iyatsizlik, o'zini sinab ko'rish istagi, psixoseksual qiziqish va patogen (kasallik qo'zg'atuvchi) jarayonlarga moyillik;

6-davr – yoshlik, boshqa jinsga psixologik intim yaqinlashuv qobiliyati va extiyoji;

7-davr – etuklik davri;

8-davr – qarilik davri, bosib utgan xayot yo'lidan konikish, shukronalar aytish va xokazo.

E. Shpranger, K. Byo'ller, A. Maslou va boshqalar perso-nologik (shaxsshunoslik) nazariyasining yirik namoyondalaridir. Bunda asosiy e'tibor psixik rivojlanishdagi «Men»ni kashf qilinishiga karatiladi. «Men» siymosi shaxs kamolotining cho'qqisi deb qaraladi.

Kognivistik yunalish asoschilari J. Piaje, D. Kelli va boshqalar aql-idrokning asosiy funksiyalari uyushqoqlik va moslashish, ko'nikishdan iborat bo'lib, aql-idrokning **funksional invariantligi** deb yuritiladi. Intellektni rivojlanish davrlariga ajratadilar.

Rus psixologiyasida yosh davrlarini tabaqalash muammosi dastlab L. S. Vigotskiy, P. P. Blonskiy, B. G. Ana'nev singari yirik psixologlarning asarlarida o'z aksini topa boshlagan. Keyinchalik bu muammo bilan shug'ullanuvchilar safi kengayib bordi, shu boisdan tabaqalanish kelib chiqishi, ilmiy manbai, rivojlanish jarayonlariga yondoshilishi nuqtai nazaridan o'zaro keskin farqlanadi.

L. S. Vigotskiy yosh psixologiyasiga turli davrlar uchun xarakterli bo'lgan davr inqirozi (krizisi) tushunchasini kiritdi. (Gudaqlik davri

inqirozi, bir yoshli davri inqirozi, uch yoshli davr inqirozi, yetti yoshli davr inqirozi, o‘n uch yoshli davr inqirozi, o‘n yetti yoshdagi inqiroz).

Vigotskiyning shogirdi L. I. Bojovich insonning kamol topishini yosh davrlariga bo‘lishda motivlarni asos qilib oldi, shuning uchun ham buni motivatsion yondoshish deb atash mumkin. (I- bosqich – chaqaloqlik, II- bosqich - motivatsion tasavvur; III-bosqich – «Men»ni anglash davri va x.).

D.B.Elkonin tasnifi A.N.Leontevning yetakchi faoliyat to‘g‘risidagi nazariyasiga, har qaysi rivojlanish pallasida faoliyatning biror turi ustunlik qilishi mumkinligiga asoslanadi. Yetakchi faoliyatning inson shaxs sifatida kamol topishidagi roli nazariyaning negizini tashkil qiladi. Shunga asoslanib, D.B.Elkonin yosh davrlarini quyidagi bosqichlarga ajratishni lozim topadi:

1. Go‘daklik davri – bir yoshgacha, asosiy faoliyati – bevosita emotsional muloqot.
2. Ilk bolalik – 1-3 yosh, asosiy faoliyati – predmet bilan nozik harakatlar qilish (manipulyasiya).
3. Maktabgacha davr – 3-7 yosh asosiy faoliyati – rolli o‘yinlar.
4. Kichik maktab yoshi – 7-10 yosh, asosiy faoliyati – o‘qish.
5. Kichik o‘smirlik – 10-15 yosh, asosiy faoliyati – shaxsning intim muloqoti.
6. Katta o‘smirlik yoki ilk o‘spirinlik davri – 16-18 yosh, asosiy faoliyat – o‘qish, kasb tanlash.

Hozirgi psixologiyaning yirik vakili A. V. Petrovskiy inson kamolotiga, shaxsni tarkib topishiga sotsial-psixologik nuqtai-nazardan yondoshib, yosh davrlarining o‘ziga xos tasnifini yaratdi. A.V.Petrovskiygacha psixologlar shaxsning bir tyokis kamol topishini o‘rgangan bo‘lsalar, u shaxs shakllanishining prosotsial (ijtimoiy qoidalarga muvofiq) va asotsial (aksilijtimoiy) bosqichlari ham bo‘lishi mumkinligini isbotlab berishga harakat qiladi: Shaxsning kamol topishi uchta makrofazadan iboratligini qayd etib, 1-bolalik davriga to‘g‘ri kelishini, unda ijtimoiy muxitga moslashish, ko‘nikish (adaptatsiya) ro‘y berishini; 2-o‘smirlarga xos individuallashtirish; 3-o‘spirinlikda, ya’ni yetuklikka intilish davrida o‘ziga xos holatlarni muvofiqlashtirish (birlashtirish) xususiyatlari paydo bo‘lishini bayon qiladi.

Yuqorida aytib o‘tilganlarga yana shuni ham qo‘shimcha qilish mumkinki, turli yosh davrlaridagi rivojlanishga shaxs yashab turgan sotsial muhit, ekologik vaziyat ham ta’sir etadiki, buni rivojlanishdagi tezlashuv – **akseleratsiya** holatida ko‘rish mumkin. Demak rivojlanishga faqat

biologik faktorgina emas, sotsial, geografik, ekologik muxit ham ta'sir qiladi. Bola organizmidagi o'sish va rivojlanishning tezlashishi – akseleratsiyaga oid bir necha nazariyalar olg'a surilgan. Quyida ulardan na'munalar keltirib o'tamiz:

Geliogen nazariyasi – Bu nazariya 1936 yilda chet el olimlari tomonidan yaratilgan bo'lib, uning asosiy mohiyati akseleratsiya xodisasi quyosh nurining bevosita ta'siri bilan vujudga keladi, degan g'oyadan iboratdir.

Geteroziya nazariyasi – (turli-tumanlik) Turli millat vakillarining aralash nikohga kira boshlagani bunga yorqin misoldir. Mazkur nazariyaga muvofiq psixik dunyodagi qayta qurishlar nasliy belgilarning keskin o'zgarishiga sabab bo'ldi, natijada farzandlarning o'sishida kuchayish, jadallashish, akseleratsiya xodisasi vujudga keldi.

Urbanizatsiya nazariyasi – Jamiyat rivojlanishida shaharlarning roli ortishi, shahar va qishloq turmush tarzining bir-biriga yaqinlashuvi bilan bog'liq deb qaraladi.

Nutritiv nazariya – Bu g'oyaning tub mohiyati shuki, akseleratsiya odamlarning ovqatlanishi yaxshilanishi, iste'mol qilinayotgan ozuqalarda darmondorilar miqdorining ko'payishi sababli vujudga keladi.

Nurlanish nazariyasi – Bu nazariya namoyondalarining fikricha, yer yuzida rentgen qurilmalarining ko'payishi, atom, vodorod va neytron bombalarining portlashi natijasida insonda radioaktiv moddalar, radiatsiya nurlanishi darajasining sezilarli darajada ortishiga olib keladi hamda akseleratsiya jarayonini yuzaga keltiradi degan g'oya olg'a suriladi.

Ijtimoiy sharoitni yaxshilanishi nazariyasi – Yashash sharoitlarining yaxshilanib borishi, keng ko'lamda sanitariya va gigiena chora-tadbirlarining amalga oshirilishi, ovqatlanish sifatining ortishi, o'tonadan farzandga nasliy belgilarning(genlarning) bir tekis o'tishi kabi omillar akseleratsiya jarayonini tezlashtiradi, degan fikr qator mamlakatlardagi tadqiqotchilar orasida keng tarqalgan.

D. I. Feldshteyn shaxsga ijtimoiy yondoshuvga asoslangan tasnif yaratdi. Bu tasnif Petrovskiy tasnifidan keskin farq qiladi. Uning fikricha, inson shaxs sifatida shakllanishda ikkita katta bosqichdan o'tadi, ulardan biri - «Men» jamiyat bilan nuqtai-nazaridan iborat bo'lib, quyidagi yosh pallalarini qamrab oladi:

1. Ilk bolalik – 1 yoshdan 3 yoshgacha;
2. Kichik maktab yoshi davri – 6-9 yosh;
3. Katta maktab yoshi – 15-18 yosh;

D. I. Feldshteyn «Men va jamiyat» nuqtai-nazaridan 1 yoshgacha bo'lgan davrni go'daklik, 3-6 yoshni maktabgacha davr, 10-15 yoshni o'smirlik deb atadi.

D. I. Feldshteyn boshqa tadqiqotchilardan farqli ravishda o'smirlik davrini uch bosqichga ajratadi: Birinchi bosqich – (10-11yosh) o'ziga munosabatni kashf qilishdan iborat bo'lib, o'zini shaxs sifatida his qilish va qat'iy qarorga kelish bilan yakunlanadi. Ikkinchi bosqich – (12-13 yosh) bir tomondan o'zini shaxs sifatida tan olish, ikkinchi tomondan o'ziga salbiy munosabatda bo'lishdir. Uchinchi bosqich – (14-15 yosh) tezkorlik, o'zini-o'zi baholashga moyillik bilan farqlanadi.

7.4. O'smirlik yoshining psixologik xususiyatlari.

Bolalar rivojining 11-12 yoshdan 14-15 yoshlargacha bo'lgan davri – o'smirlik yoshi deb aytiladi.

Ko'pchilik o'quvchilarda o'smirlik yoshiga o'tish asosan 5-sinfдан boshlanadi. «Endi u bola emas-u, hali katta ham emas»-bu formula o'smirlik davri xarakterini bildiradi. Bu yoshda o'smir rivojida keskin o'zgarishlar ro'y bera boshlaydi. Bu o'zgarishlar fiziologik, hamda psixologik o'zgarishlardir. Fiziologik o'zgarish jinsiy yetilishning boshlanishi va bu bilan bog'liq ravishda tanadagi barcha a'zolarining mukammal rivojlanishi va o'sishi, xujayra va organizm tuzilmalarining qaytadan shakllana boshlashidir. Organizmdagi o'zgarishlar bevosita o'smir endokrin sistemasining o'zgarishlari bilan bog'liqdir. Bu davrda ichki sekretiya bezlaridan biri gipofez bezining funksiyasi faollashadi. Uning faoliyati organizm to'qimalarining o'sishi va muhim ichki sekretiya bezlarining (qalqonsimon bez, buyrak o'sishi va jinsiy bezlar) ishlashini kuchaytiradi. Natijada bo'y o'sishi tezlashidi, jinsiy balog'atga etish (jinsiy organlarning rivojlanishi, ikqilamchi jinsiy bezlarning paydo bo'lishi) amalga oshadi.

O'smirlar o'zlarini kattalardek tutishga harakat qiladilar. Ular o'zlarining layoqat, qobiliyat va imkoniyatlarini maolom darajada o'rtoqlari va o'qituvchilarga ko'rsatishga intiladilar. Bu holatni oddiy kuzatish yo'li bilan ham osongina ko'rish mumkin. O'smirlik yoshiga hos bo'lgan psixologik xususiyatlarni o'rgana turib, o'smirlar shaxsining shakllanib, rivojlanib, kamolatga erishish yo'llarini va unga ta'sir etadigan biologik va ijtimoiy omillarning bevosita ta'sirini tushunish mumkin. Bu davrda o'smir baxtli bolalik bilan xayrlashgan, lekin kattalar hayotida hali o'z o'rnini topa olmagan holatda bo'ladi. O'smirlik davri «O'tish davri»,

»Krizis davr», »qiyin davr» kabi nomlarni olgan psixologik ko'rinishlari bilan xarakterlanadi. Chunki bu yoshdagi o'smirlar xatti-harakatida noadekvatlik, yangi sharoitlarda o'z o'rnini topa olmaganligidan psixik portlash hollari ham ko'zatiladi. O'z davrida L.S.Viyutskiy bunday holatni psixik rivojlanishdagi krizis deb nomlagan. O'smirlik yoshida ularning hulq-atvoriga hos bo'lgan alohida hususiyalarni asosan jinsiy yetilishning boshlanishi bilan izohlab bo'lmaydi. Jinsiy yetilish o'smir hulq-atvoriga asosiy biologik omil sifatida ta'sir ko'rsatib, bu ta'sir bevosita emas, balki ko'proq bilvositadir. O'smirlik davriga ko'pincha so'zga kirmaslik, o'jarlik, tajanglik, o'z kamchiliklarini tan olmaslik, urushqoqlik kabi xususiyatlar hos.

Kattalarga nisbatan agressiv munosabatning paydo bo'lishi, negativizm singari nohush hulq-atvor alomatlari o'z-o'zidan kelib chiqadigan bevosita jinsiy yetilish tufayli poydo bo'ladigan belgilar bo'lmay, balki ular bilvosita ta'sir ko'rsatadigan o'smir yashaydigan ijtimoiy shart-sharoitlar vositasi orqali: uning tengdoshlari, turli jamoalardagi mavqei tufayli, kattalar bilan munosabati, maktab va oilasidagi o'zni munosabatlari sababli yuzaga keladigan xarakter belgilaridir. Mana shu ijtimoiy sharoitlarni o'zgartirish yo'li bilan o'smirlarning hulq-atvoriga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatish mumkin. O'smirlar nixoyatda taqlidchan bo'lib, ularda hali aniq bir fikr, dunyoqarash shakillanmagan bo'ladi. Ular tashqi ta'sirlarga va hissiyotlarga juda beriluvchan bo'ladilar. Shuningdek ularga mardlik, jasurlik, tantiqlik ham hosdir. Tashqi ta'sirlarga beriluvchanlik o'smirda shaxsiy fikrni yuzaga kelishiga sabab bo'ladi, lekin bu shaxsiy fikr aksariyat hollarda asoslanmagan bo'ladi. Shuning uchun ham ular otalarning, atrofdagi kattalarning shuningdek, ustozlarning to'g'ri yo'lni ko'rsatishlariga qaramay o'z fikrlarini o'tkazishga harakat qiladilar. Juda ko'p o'smirlar bu davrda chekish hamda spirtli ichimliklarga qiziqib qoladilar. Katta odam, shuningdek chekuvchi, ichuvchi singari yangi rolda o'zini normal, qulay his qiladi. Bunday holatlarga tushgan o'smir juda tashvishga tushadi va unda krizis holati yuzaga keladi. Bu krizis o'smirning manoviy o'sishi, shuningdek psixikasidagi o'zgarishlar bilan ham bog'liqdir. Bu davrda bolaning ijtimoiy mavqei o'zgaradi, o'zining yaqinlari, do'stlari, tengdoshlari bilan yangi munosabatlar yuzaga keladi. Lekin eng katta o'zgarish uning ichki dunyosida yuzaga keladi. Ko'pgina o'smirlarda o'zidan qoniqmaslik holati ko'zatiladi. Shuningdek, o'zi haqidagi mavjud fikrlarining bugun unda sodir bo'layotgan o'zgarishlarga to'g'ri kelmayotganligi o'smirni asabiylashishiga olib keladi. Bu esa

o'smirda o'zi haqida salbiy fikr va qo'rquvni yuzaga keltirishi mumkin. Ba'zi o'smirlarni nima uchun atrofdagilar, kattalar, shuningdek ota-onasiga qarshi chiqayotganligini anglay olmayotganligi tashvishga soladi. Bu holat ularni ichdan asbiylashishlariga sabab bo'ladi va o'smirlik davri krizisi deyiladi.

O'smirlik davrida yetakchi faoliyat – bu o'qish, muloqot hamda mehnat faoliyatidir. O'smirlik davri muloqotining asosiy vazifasi bu do'stlik, o'rtoqlikdagi elementar normalarini aniqlash va egallashdir. O'smirlar muloqotining asosiy xususiyati shundan iboratki, u to'la o'rtoqlik kodeksiga bo'ysinadi.

O'smirlarning ota-onasi, kattalar bilan qiladigan muloqoti asosan ularning katta bo'lganlik hissi asosida tuzilgan bo'ladi. Ular kattalar tomonidan qilinadigan xaq-xuquqlarini cheklashlariga, qarshilik va eotirozlariga qattiq qayg'uradilar. Lekin shunga qaramasdan u muloqotda kattalarning qo'llab-quvvatlashlariga ehtiyoj sezadilar. Birgalikdagi faoliyat o'smirda kattalarni yaxshiroq tushinishlari uchun yordam beradi. O'smir o'zida bo'layotgan o'zgarishlar, uni tashvishga solayotgan muamolar haqida kattalar bilan bo'lishishga katta ehtiyoj sezadi, lekin buni hech qachon birinchi bo'lib o'zi boshlamaydi. O'smir o'ziga nisbatan yosh bolalardek qilinadigan muomila –munosabatiga qattiq norozilik bildiradi. O'smirlar muloqoti nihoyasida o'zgaruvchanligi bilan xarakterlanadi. O'smirlik davriga kimningdir hatti –harakatini imitatsiya qilish hosdir. Ko'pincha ular o'zlariga tanish va yoqadigan kattalarning hatti–harakatlarini imitatsiya taqlidchanlik qiladilar.

Qayd etib o'tilgan yo'nalganlik albatta kattalarning ham muloqot va munosabatda mavjud, lekin ular kattalarnikidan o'z emotsionalligi bilan farqlanadi. Tengdoshlari, shuningdek sinfdoshlari guruhida o'smir o'zining kelishuvchanlik xususiyati bilan namoyon bo'ladi. O'smir o'z guruhiga bog'liq va qaram bo'lgani holda shu guruhning umumiy fikriga qo'shilishga va uning qarorini doimo bajarishga tayyor bo'ladi. Guruh ko'pincha o'smirda «Biz» hissining shakllanishiga yordam beradi va uning ichki holatini mustaxkamlaydi. O'smir yoshdagi bola uchun do'st tanlash juda katta ahamiyatga ega. O'smirlik davrida do'st juda qadimli hisoblanadi. Do'stlar doimiy ravishda ruhan, qalban yaqin bo'lishga ehtiyoj sezadilar. Bu ehtiyoj o'smir do'stlarning so'rashishi va ko'rishishlarida (qo'l berib, quchoqlab ko'rishish) birga o'tirish va birga yurishga harakat qilishlarida ko'rinadi. Ko'pgina ana shunday juda yaqin munosabatlar, o'smirlarning shaxs bo'lib shakllanishdagi, birgalikdagi harakatlarini izi inson qalbida va xotirasida bir umrga saqlanib qoladi.

O'smirlar kattalarning ularga bildiradigan ishonchlariga katta extiyoj sezadilar. Kattalarning o'smir yoshdagilar uchun ta'sir ko'rsatish, tarbiya berish uchun eng qulay sharoit – bu umumiy mehnat bilan shug'ullanishidir. Agar kichik yoshdagi bolalar yordamchi bo'lish rollaridan qoniqsalar, o'smirlar, ayniqsa katta o'smirlar kattalar bilan teng ravishda faoliyat ko'rsatayotganlaridan, lozim bo'lganda ularning o'rnilariga ham ishlay olishlaridan qoniqadilar. Agar kattalar o'smirlarning teng, do'stona, uni to'la tushunadigan va aql bilan rahbarlik qilsalar, bunga o'smirlar ijobiy qaraydilar, lekin bu rahbarlik kattaning hoxish-istagi ustunligi asosida bo'lsa, unday xolda ular to'la qarshilik ko'rsatadilar. Bu qarshilik ko'pincha salbiy natijalarni, ba'zan esa depressiyaning ham yuzaga keltirishi mumkin. Bu holat ko'pincha ota-onasi avtoritar munosabatda bo'luvchi oilalarda uchraydi. Ko'pgina bunday oilalarda tarbiyalanayotgan o'smirlar hayotda mustaqil holda harakat qilishlari, o'z rejalarini amalga oshirishlari, qiyin masuliyatning o'z bo'ynilariga olishlari birmuncha qiyinroq. Ular ko'pincha intellektual xarakterdagi muammolarni ham qiyinchilik bilan yengadilar. O'smirlik davrida bolalarning atrofdagi odamlar bilan shaxsiy va ish yuzasidan bo'ladigan munosabatlaridagi mavqei o'zgaradi. Endi o'smirlar o'yin hamda damga kamroq vaqtlarini ajratgan holda ko'proq jiddiy ishlar bilan shug'ullana boshlaydilar va ularda bilish jarayonlari jadal rivojlana boshlaydi. O'qish o'smirlar xayotida katta o'rinni egallaydi. O'smirlar o'qishidagi asosiy motiv bu ularning kattaliklarini xis ettiradigan, anglatadigan o'qish turlariga tayyorlanishlaridir. Ular uchun mashg'ulotlarning asosan mustaqillik beriladigan shakllari yoqadi. Boshqa davr bolalariga nisbatan o'smirlarning fanlarni muvafaqqiyatli o'zlashtirishlari qiziqishlarining orttirishlari o'qituvchining o'quv materialini tushuntira olish maxoratiga bog'liq. Bilim o'rganish extiyojlari asosida asta-sekinlik bilan umuman o'quv fanlariga nisbatan ijobiy munosabat shakllanadi. Bu davrda o'qishning so'nggi motivlari yuzaga keladi. Bu motivlar asosan o'smirning xayotiy rejalar kelajak kasbi, va ideali yo'liga bog'liq bo'ladi. Aynan o'smirlik davridan boshlab bolalar xayotiy ilmiy, badiiy bilimlarni kenagytirishga alohida extiyoj sezadilar va bunga harakat qiladilar. Bilimli bola tengdoshlari orasida xurmatga sozovor bo'ladi. Bilim o'smirlarga alohida bir quvonch bag'ishlaydi va uning tafakkur qilish layoqatini rivojlantiradi. O'smirlarning o'quv materiallarini faqat mexanik xotiraga asoslanishlari xalaqit berishi mumkin. Bu davrda o'quvchilarga beriladigan o'quv materialining xajmi katta bo'lgani uchun ham uni eslab qolishi yoki bir necha marta takrorlash yo'li bilan o'zlashtirish qiyin.

Buning uchun albatta o'quvchi o'quv materialini mazmunini taxlil qilishi, undagi mantiqiy to'zilishni bilishi muxim. Bu davrda bolalarning idrok, diqqat va tasavvurlari o'zgaradi, lekin bu o'zgarish bolaning o'ziga va atrofdagilarga sezilmagan holda kechadi. Shu bilan birga bu davrda bolaning xotirasi, nutqi, tafakkur jarayonlari ham jadal rivojlanadi. Bu o'zgarishlar atrofdagilarga sezilarli darajada bo'ladi. O'smirlik davrda bolani anglash va o'z-o'zini anglash darajasi ko'tariladi va unda o'zi, boshqa odamlar, olam haqidagi bilimlari chuqurlashadi. O'yin faoliyati asta-sekin kamayib, yangi faoliyatlar yuzaga kela boshlaydi. Psixik rivojlanishning yangi bosqichi boshlanadi. O'smirlik davrida o'z faoliyatini nazorat etish rivojlana boshlaydi va o'zini-o'zi boshqarishga intilishi kuchayadi. Bir so'z bilan aytganda o'smirlik davri psixik rivojlanishda keskin burilish davri hisoblanadi.

O'smirlik krizisi bu davrga kelib bola organizmi jadallik bilan va nomuttanosib o'sadi. Bu o'sish ba'zan bolaning o'ziga emonrok xis qilishga va ayrim fiziologik kasalliklarni kelib chiqarishga sabab bo'lishi mumkin. Bu holatlarning barchasi bolani tashvishga soladi va uning asabiylashiga olib keladi. O'zini katta bo'lib o'zgartiraётganini xis qilgan o'smirda endi kattalar xayoti bilan yashash extiyoji yuzaga kela boshlaydi. O'smir o'zini kattalardek tutishga, katta bo'lib qolganini ko'rsatishga harakat qila boshlaydi. Juda ko'pgina o'smirlar bu davrda chekish hamda spirtli ichimliklarga qiziqib qoladilar. Katta odam chekuvchi, ichuvchi singari yangi rolda o'zini normal yaxshi xis qilmagan o'smir juda qattiq tashvishga tushadi va undan krizis holati yuzaga keladi. Shuningdek bu krizis o'smirning ma'naviy o'sishi shuning psixikasidagi o'zgarishlar bilan ham bog'liqdir. Bu davrda bolaning ijtimoiy mavqei o'zgaradi o'zining yaqinlari, do'stlari va tengdoshlari bilan yangi munosabatlar yuzaga keladi. Lekin eng katta o'zgarish uning ichki dunyosida yuzaga keladi. O'smirda aks xollarda o'ziga qoniqmaslik holati kuzatiladi. O'zi haqidagi mavjud fikrlarning bugun undan sodir bo'layotgan o'zgarishlarga to'g'ri kelmayotganligi o'smirni ikkinchi tomondan tashvishlantirib asabiylashiga sabab bo'ladi. Bu esa bolada o'zi haqida salbiy fikr va qo'rquvni yuzaga keltirishi mumkin. Ba'zi o'smirlarni nima uchun atrofdagilar, kattalar ko'pincha ota-onasiga qarshi chiqayotganini anglay olmayotganligini tashvishga soladi. Bu holat ham o'zlarini ichidan asabiylashishlariga sabab bo'ladi. Kattalarning bu davrdagi eng asosiy vazifalari o'smirning muammosini to'g'ri anglashi va erkin to'g'ri yashashiga yordam berishidadir.

7.5. O'smirlarda yuzaga keladigan anatomik-fiziologik o'zgarishlar.

O'smirlik insonning balog'atga yetish davri bo'lib, o'ziga xos xususiyati bilan kamolotning boshqa pog'onalaridan keskin farqlanadi.

O'smirda ro'y beradigan biologik o'zgarishlar natijasida uning psixik hayotida tub burilish nuqtasi vujudga keladi.

Kamolotning mazkur pallasida jismoniy o'sish va jinsiy yetilish amalga oshadi.

Bolaning bo'yi 11-12 yoshida yiliga 6-7 sm, xatto 10 smgacha o'sishi mumkin. Biroq bu bosqichda qizlar o'g'il bolalarga qaraganda tezroq o'sadilar. Bu o'sish 13-14 yosh oxirlarida o'g'il bolalar va qizlarda tenglashadi. O'n besh yoshga qadam qo'yganda o'g'il bolalar qizlarni ortda qoldirib umrining oxirigacha o'sishda ug'il bolalar ustunlik qiladilar.

Mazkur davrda tananing umumiy xajmidan 7-8 foizini qon tashkil qiladi, qon bosimi birmuncha oshadi. Yurak qisqarishining chastotasi sekinlashadi, masalan, 11 yoshda minutiga 85-90 marta ursa, 14-15 yoshlarda 70 martagacha pasayadi. O'pkaning tiriklik sig'imi quyidagicha bo'ladi: o'g'il bolalarda – 11 yoshda 1900-2000 ml, 15 yoshda – 2600 – 2700 ml, qizlarda – 11 yoshda 1800-1900 ml, 15 yoshda 2500-2600 ml. Shuning uchun nafas olish har daqiqada 2 marta kamayadi.

O'smirlar jinsiy etilish sirlarining 17 foizini ota-onadan, 9 foizini o'qituvchilaridan, 4 foizini maktab vrachidan va qolganlarini ko'cha-ko'ydan, o'rtoqlaridan va dugonalaridan bilib oladilar.

7.6. O'smirlarning intellektual rivojlanishi.

Nutqning rivojlanishi. O'smirlik davrida nutqning rivojlanishi bir tomondan so'z boyligining oshishi hisobiga bo'lsa, ikkinchi tomondan tabiiy va jamiyatdagi narsa, voqea va xodisalarning mazmun mohiyatini anglashlari hisobiga bo'ladi. Bu davrda o'smir til yordamida atrof – borliqni aks etirilishi bilan bir qatorda inson dunyo qarashini ham belgilab berish mumkinligini his qila boshlaydi. Aynan o'smirlik davridan boshlab inson aynan nutq bilish jarayonlarining rivojlanishini belgilab berishini tushuna boshlaydi. O'smirni ko'pincha muomilada so'zlarni ishlatish qoidalari – «qanday qilib to'g'ri yozish kerak?», «qanday qilib yaxshiroq aytish mumkin?» kabi savollar juda qiziqtiradi. O'smirlar maktabdagi o'qituvchilar, kattalar, ota-onalar nutqidagi kamchiliklariga juda tez e'tibor beradilar, kitob, gazeta, radio va televideniya diktorlari xatoliklariga tez

e'tibor beradilar. Bu holat o'smirning bir tomondan o'z nutqini nazorat etishga o'rgatsa, ikkinchi tomondan kattalar ham nutq qoidalarini buzishlari mumkinligini bilishlariga va o'zida mavjud xotoliklarni bir muncha barham toptirishlariga olib keladi.

O'smir so'zlarining kelib chiqish tarixiga, ularni aniq mazmuni va mohiyatiga juda qiziqadi. U endi o'z nutqida yosh bola singari emas, balki zamonaviy katta odamlar singari so'zlarni tanlashga harakat qiladi. Nutq madaniyatini egallash borasida o'smir uchun o'qituvchi albatta namuna bo'lishi shartdir. Aynan maktab ta'limi o'smir bilish jarayonlarini rivojlanish yo'nalishini sifat jihatidan o'zgarishda asosiy kuchli omil bo'lib xizmat qiladi. Bilish jarayonlarining rivojlanishida nutq ham og'zaki, ham yozma mavjud bo'lishi bilan ham kuchli vosita hisoblanadi. Maktabdagi o'quv jarayonlarining to'g'ri tashkil etilish va amalga oshirilish bilan o'smir nutqining to'g'ri rivojlanishiga sharoit yaratiladi. Nutqni o'zlashtirishga harakat bu o'smirning muomala, bilish va ijodiy faoliyatga kirilishiga extiyoj va intilish hisoblanadi.

O'smirlik davrda o'qish va yozma onologik nutq ham jadal rivojlanadi. 5-sifndan boshlab to 9-sinfgacha o'qish to'g'ri, tez va ifodali bo'lish darajasidan, yoddan ifodali, ta'sirli aytib bera olish darajasigacha ko'tariladi. Monologik nutq esa asardagi kichik bir parchani qayta so'zlab berishdan, mustaqil ravishda nutq va chiqishlar tayyorlash, og'zaki muloxaza yuritish, fikr bildirish va ularni asoslab berishgacha o'zgaradi. Yozma nutq ham yaxshilangan holda o'smirlar endi ularga berilgan erkin mavzu bo'yicha mustaqil holda insho yoza oladilar. O'smirlarning nutqi to'la tafakkur bilan bog'liq holatida amalga oshiriladi. 5-6-sinflardagi o'quvchilar og'zaki va yozma matn uchun rejasini tuza oladilar va rejaga amal qila oladilar.

Tafakkurning o'smirlik davrida nazariy tafakkur yuqori rivojlanishi ahamiyatga ega bo'la boshlaydi. Chunki bu davrdagi o'quvchilar atrof olamdagi bog'lanishlar mazmunini maksimal darajada bilishga harakat qiladilar. Bu davrda o'smirning bilishga bo'lgan qiziqishda progress sodir bo'ladi. Ilmiy nazariy bilimlarning egallab olinishi tafakkurning rivojlanishiga olib keladi. Buning hisobiga isbot, dalillar bilan fikrlash qobiliyati rivojlanadi. Unda deduktiv xulosalar chiqarishga qobiliyat paydo bo'ladi. Maktabda o'qitiladigan fanlar o'smir uchun o'z taxminlarini yuzaga keltirish yoki tekshirish uchun sharoit bo'lib xizmat qiladi. J.Piajening ta'kidlashicha «Ijtimoiy hayot uch narsaning ta'siri – til, mazmun, qoidalar asosida shakllantiriladi». Bu borada o'zlashtirilgan

ijtimoiy munosabatlar o'z-o'zidan tafakkurning yangi imkoniyatlarini yaratadi.

11-12 yoshdan boshlab o'smir endi mantiqiy fikrlab harakat qila boshlaydi. O'smir bu yoshda xuddi kattalar singari keng qamrovli tahlil etishni o'rgana boshlaydi. O'smir tafakkurning nazariy darajaga qanchalik tez ko'tarila olishi o'quv materiallarni shunchalik tez, chuqur egallash va uning intellektini ham rivojlanishini belgilab beradi. o'smirlik davri yuqori darajadagi intellektual faollik bilan farqlanadi. Bu faollik asosan nihoyatda qiziquvchanlik hamda atrofdagilarga o'z layoqatlarini namoyish etish, shuningdek ulardan yuqori baho olish extiyojining mavjudligi bilan belgilanadi. O'smirning kattalarga beradigan savollari ko'pgina mazmunli, chuqur o'ylangan va aynan o'sha masala yuzasidan bo'ladi. Bu yoshdagi bolalar turli gepotezalar tuza oladilar, tahminiy fikr yurita oladilar, tadqiq o'tkaza oladilar hamda ma'lum bir masala bo'yicha alpternativlarni taqqoslay oladilar. O'smir tafakkuri ko'pincha umumlashtirishga moyil bo'ladi. Respublikamizning bozor iqtisod sharoitiga o'tishda kishilardagi amaliy tafakkurning ahamiyati oshmoqda. Amaliy tafakkur tizimiga quyidagi aqliy sifatlar kiradi:

-tadbirkorlik, tejamkorlik, hisoblilik, yuzaga kelgan muammolarni tez yecha olishlik.

Ko'rsatilgan barcha sifatlar bo'lgan taqdirdagina amaliy tafakkurni rivojlangan deb hisoblash mumkin. Bu sifatarni 1-sinfdanoq boshlab rivojlantirib borish nihoyatda muhim. O'smirlik davrida ishbilarmonlik sifatini o'quvchilar o'z-o'zini boshqarishni yo'lga qo'yish shuningdek, umumiy foydali tadbirkorlik ishlarida ishtirok ettirish orqali rivojlantirish mumkin. Bu borada o'quvchi ijrochi rolda emas balki boshqaruvchi, mustaqil yo'l tanlovchi va tadbirkorlik munosabatlariga o'zi kirituvchi bo'lgan taqdirdagina rivojlanish amalga oshishi mumkin. Bu yoshda tadbirkorlikni rivojlantirishda ko'proq mustaqillikni berilishi o'smir amaliy tafakkurining rivojiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. O'smir yoshdagi bolalarda tejamkorlikni rivojlantirish aqlning boshqa sifatlariga nisbatan osonroq kechadi, buni ko'proq ularni qiziqtiradigan narsalarga mustaqil ravishda hisob-kitob qilib borishga yo'llash orqali amalga oshirish mumkin. O'smirlarda yuzaga kelgan muammolarni tez va operativ holda yechish malakasini shakllantirish birmuncha qiyinroq kechadi. Albatta bu bolaning temperamentiga ham bog'liq. Barcha o'smirlarni ham tez o'lab, tez harakat qilishga o'rgatish mushkul, lekin ularni muammo yuzaga kelishi bilan orqaga tashamay tez yechishning umumiy qoidalarga o'rgatib borish mumkin.

O'smirlik davrida intellektning yuqori darajada rivojlangan bo'lish qimmatli va obro'li hisoblanadi. O'smir shaxsida va uning bilishga qiziqishidagi o'zgarishlar o'zaro bog'liq bo'ladi. Ixtiyoriy psixik jarayonlarning rivojlanishi o'smirdagi shakllanib kelayotgan shaxs mustaqilligiga tayanadi, o'zining shaxsiy xususiyatlarini anglash va shakllantirish imkoniyatlari esa undagi tafakkurning rivojlanishi bilan belgilanadi.

Diqqat, xotiraning rivojlanishi. O'smirlik davrida diqqat, xotira tasavvur to'la mustaqillik kasb etib, endi o'smir ularni o'z ifodasiga ko'ra boshqara oladigan bo'ladi. Bu davrda qaysi etakchi fuksiya (diqqatmi, xotirami yoki tasavvur) ustunlik qilayotgani yaqqol namoyon bo'lib, har bir o'smir o'zi uchun ahamiyatliroq bo'lgan funksiyani e'tiborga olish imkoniyatiga ega bo'ladi. Ushbu funksiyalarning rivojlanish xususiyatlarini ko'rib chiqamiz:

Diqqat. Agar kichik maktab davrida ixtiyorsiz diqqat ustunlik qilsa, o'smirlik davrida bola o'z diqqatini o'zi boshqara oladi. Dars davomida intizomning buzilishi aksariyat hollarda o'quvchilar diqqatsizligidan emas, balki ijtimoiy sabablar bilan belgilanadi. O'smir o'z diqqatini to'la ravishda o'zi uchun ahamiyatli bo'lgan va yuqori natijalarga erishishi mumkin bo'lgan faoliyatlarga qarata oladi. O'smirning diqqati yaxshi boshqariladigan va nazorat etiladigan darajada rivojlangan bo'lishi mumkin. Bolaning rivojlanayotgan ixtiyoriy diqqati o'qituvchi tomonidan doimo qo'llab-qo'vatlanishi juda zarurdir. Pedagogik jarayonda ixtiyorsiz diqqatni ixtiyoriy diqqat darajasiga ko'tarish uchun bir qancha uslublar ishlab chiqilgan. Shuningdek, o'smirning dars jarayonida o'z tengdoshlari orasida o'zini ko'rsatish uchun sharoitni yaratilishi ham o'smirdagi diqqatni ixtiyorsizdan ixtiyoriyga aylanishida zamin bo'lib xizmat qilish mumkin. Lekin o'smirlik davrida juda qattiq charchash holatlari ham bo'ladi. Aynan 13-14 hamda 16 yoshlarda charchash chizig'i keskin ko'tariladi. Bunday holatlarda o'smir atrofdagi narsa va voqealarga to'liq diqqatini qarata olmaydi. Diqqatning ko'rinishlariga o'smirlik erishish va yo'qotish bo'yicha to'la qarama-qarshi bo'lgan davr xisoblanadi..

7.7. O'smirlik davrida shaxsning shakllanishi.

Jinsiy yetilishi o'smirning bu yoshdagi xulq atvoriga asosiy biologik vosita sifatida ta'sir o'tkazadi. Lekin bu bevosita ta'sirdir. Sotsial omillar esa quyidagilardir: kichik maktab yoshdan o'rta maktabga o'tish ya'ni yakka o'qituvchi rahbarligidan ko'pchilik o'qituvchilar tasarufiga o'tish va

muloqotdagi o'zgarishlar ijtimoiy foydali ishlarni kengaytirib borish mustaqil va amaliy ishlarni ko'proq bajarish shu bilan birga bolani oiladagi urni ham o'zgaradi. Ushbu o'zgarishlar ta'sirida bolalar jismoniy va aqliy imkoniyatlarini o'sib borishi munosobati bilan o'zlariga ko'proq ishona boshlaydilar, u endi oilaviy muammolar muxokamasida ham qatnasha boshlaydi. Katta o'smirlarga nisbatan kichik o'smirlarda paydo bo'ladigan kelisha olmaslikni ulardagi jinsiy yetilishiga emas balki atrofdagi shart-sharoitlar oiladagi ota-ona, aka-ukalarning unga munosobati mahalla-ko'y ya'ni sotsial sharoitlar ta'siri bilan bog'lash zarur.

Shu sotsial sharoit ijtimoiy va ulardagi psixologik iqlimni o'zgartirish bilan kichik o'smirdagi yomon xulq atvor o'zgarishidagi kamchiliklarini tan olmaslik kabi tabiiy xislatlarni oldini olish mumkin.

Ba'zi o'qituvchilar kichik o'smirdagi bu o'zgarishlar urushqoqlik va salbiy alomatlar, o'jarliklarining ildizlari qayerdan kelib chiqadigan va nimani bog'langanligi, nimani ta'siri ekanligini bilmay turib noto'g'ri tashxis va xulosalar keltirib chiqaradilar va bu aksariyat xolda fojeaga olib kelishi mumkin.

Aslida esa bu o'smir yoki maktab yoshdagi bolalarning psixik holatlarini va psixik rivojlanayotganliklarini xisobga olish va psixik muammolarini yechish, erkin va to'g'ri yechimlar uchun yordam berish ularni aqliy qobiliyatlarini rivojlantiruvchi metodlar yordamida ularga psixologik yondashish zarur va muximdir. Kichik o'smir yoshdagilar bilan ishlayotganda o'quvchini har bir tashqi va ichki reaksiyasi ortida uning o'z psixologik sabablari borligini bilish muximdir. Bu "madaniyatsiz", "zararli", "tushunib bo'lmaydigan" deb nom olgan xatti harakatlar bir qarashda shunday baholanadi, lekin bu xatti harakatlar shaxs qaror topishi maxsus bosqichi uchun xos xususiyatdir. Kichik o'smir psixologik "mexanizimi" sxematik ravishda quyidagicha baholanadi. Endokrin garmonlarini paydo bo'lishi va ularning markaziy nerv sistemasiga ta'sir qilishi bilan bog'lik bo'lgan jinsiy yetilishning boshlanishi bolalarning aktivligini jismoniy va psixologik imkoniyatlarini oshiradi hamda bolada o'zini kattalardek xis etish mustaqil bo'lish tuyg'ularini tuyish uchun qulay shart sharoitlarni olib keltiradi. Biroq psixik rivojlanishni bu bosqichda ham bola hali mustaqil harakat qilishga to'la tayyor bo'lmaydi. Asosiy ziddiyatni keltirib chiqaruvchi omillardan biri o'z mustaqilligini imkoniyatidan ortiq darajada baholashdir. O'z imkoniyatlarini ortiqcha baholash bilan kichik o'smirni psixik imkoniyatlari o'rtasida tafovut paydo bo'ladi. Bu ziddiyatni xal etilishi qanday sodir bo'ladi va u bolani tashqi ko'rinishi, xulq-atvorida qanday namoyon bo'ladi?

Ma'lumki har bir bolaning munosabatlari aniq ishlarda ko'rinadi, mustahkamlanadi va qayd etiladi. Bola o'zidagi mustaqqillikni shakllantirish uchun o'zi mustaqil ishlarni bajarishga to'g'ri keladi. Lekin ikkinchi tomondan bir marta mustaqil ish bajarish uchun istemoliy shart-sharoitlardan holi bo'lishga harakat qiladi. Ammo mustaqil harakat qilish uchun bola boshqa mexanizmlarga ega emas. Bular o'smirni o'z kuchiga ichki bir ishonchni mavjud emasligi o'z oldida turgan va uning uning natijasini aniq tasavvur eta olmaslik kabi alomatlaridir. Bu belgilar mana shu ishda kishini mustaqil harakat qilishga qodir bo'lishga ayni xollarda tevarak atrofdagi kishilarga qarshi borib, o'zini haq ekanligini qattiq turib himoya qilishga boshqa xollarda esa vaziyatni vazminlik bilan qabul qilishga da'vat etadi. Kichik o'smirda o'z-o'zini xurmat qilish va o'zini anglashni shakllantirishni bir qancha yo'llari mavjud. Masalan: bu davrda kattalarga taqlid qilish yoki oilada o'z xurmatini talab qilish, o'z so'zini o'tkazish, o'zini hurmatli, obro'li, katta yoshli kishini obraziga o'xshatib rivojlatirish kuchli bo'ladi. Ularaga biror so'z yoki tanbex bilan murojaat qilsangiz u o'zini mustaqil fikrlay olishi va biror ishni albatta uddasidan chiqa oladigandek ko'rsatadi. Vaholanki hali o'smirni psixologik imkoniyatlari yetarli emas yoki rivojlanmagan kattalar, o'qituvchilar o'smirdagi bu jarayonni psixologik nuqtai-nazaridan baholay olishimiz, unga soxta, pedagogik yuzaki yondashmay, aksincha unga o'z imkoniyatlarini o'stirishga, o'z ichki va tashqi qobiliyatlarini rivojlantirishga yo'naltirishimiz muhim. O'smir yoshdagi bolani birinchi galda intiladigan narsani u o'zini endi kichkina bola emas, balki, katta bo'lib qolganligini atrofdagilarga ishontirishdan iborat. Bu yoshda kattalar o'smirlarni bilib bilmay qo'yayotgan kamchilik va xatolarini ko'pchilik ichida uyaltirib kamsitib, qoralab emas, balki psixologik yo'l bilan yondashgan xolda yordam berish, uni "katta bo'lib qolganlik" tuyg'usini singdirib, katta odam qanday bo'lishi va qanday talablarga javob berishi kerakligini anglatish zarur. Demak, bu o'smirni to'laqonli psixik rivojlanishi uchun zarur bo'lgan xayotiy bir xislat ekanligini bilgan xolda shu bilan bog'liq salbiy ishlarni psixologik tabiatini to'g'ri tushunmog'i va bolalarni o'zlarini kattalarday tutishlariga to'sqinlik qilmaslik, aksincha ularning bunday xatti harakatlarini ijobiy tus olishi uchun intilishi kerak. O'smirlarni o'z tengdoshlari bilan muloqotda bo'lishi g'oyat katta ahamiyatga egadir.

O'z tengdoshlari bilan tenglik asosida qilingan muammolar munosabat asosida o'smir alohida bir ijtimoiy munosabatlar maktabini o'taydi. O'zaro qiziqishlar atrof dunyoni bir-birlarini birgalikda anglashlari va tushuntirishlari ular uchun juda qimmatlidir. O'smirlar uchun uy

vazifalari, uy ishlari buyicha majburiyatlarni bajarishga qaraganda tengdoshlari bilan muloqot qilish muhimroqdir. O'z ishlari sirlarini bola endi ota-onasiga emas, balki tengdoshiga ko'proq ishonadi. U endi salbiy va ijobiy tomonlariga alohida bir urg'u bermagan xolda o'zi xoxlagan kishisi bilan do'st bo'lish xuquqini talab etadi. O'z tengdoshlari bilan muloqot va munosabat jarayonida o'z shaxsini erkinlik bilan to'la namoyon eta oladi. Ana shu shaxsiy erkinlikni u katta bo'lish xuquqi deb anglaydi. Ota onalarning o'smirlarga shu erkinlikning bermasligi yoki o'smirning shunday deb bilishi natijasida ular ota-onaga qarshi pozitsiyada bo'ladilar. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, ana shu muloqot va munosabat asosida o'smirlarda g'urur xissi shakllana boshlaydi. Albatta g'urur norma va qoidalari kattalardan o'rganiladi lekin o'z g'ururini qanday ximoya qilishi o'smirlarining alohida nazoratida bo'ladi. Ular orasida sodiqlik va to'g'rilik kabi xislatlar yuqori baholanib sotqinlik, o'z so'zida turmaslik, bevafoqlik, egoizm, qizg'onchiqlik qattiq qoralanadi va qattiq jazolanadi. Bu jazo u bilan urinish, kaltaklash, unga qarshi baykot e'lon qilish va uni yolg'izlatib qo'yish shaklida bo'lishi mumkin. O'smirlar o'zini xurmat qilishini, o'z fikrini va qiziqishini ximoya qilishni bilmagan tengdoshlariga juda past baho beradilar.

O'smirlik davrida asosan bilish jarayonlari yuqori darajada rivojlanadi. Bu yillarda o'smirlarga hayot davomida kerak bo'ladigan asosiy shaxsiy va tadbirkorlik xususiyatlari ochiq ko'rinda boshlaydi. Xotira mexanik xotira darajasidan mantiqiy xotira darajasiga ko'tariladi. Nutq asosan yuqori darajada rivojlangan, xilma-xil va boy tafakkur esa o'zining barcha ko'rinishlari: harakatli, obrazli, mantiqiy darajasida rivojlanadi. O'smirlarni endi turli amaliyot va aqliy faoliyatlarga o'rgatish mumkin. Shuningdek, bu davrda umumiy va maxsus layoqatlar shakllanadi va rivojlanadi.

O'smirlik davriga juda ko'p ziddiyatlar va qarama-qarshiliklar xos. Maktab dasturi va boshqa ishlar bilan bog'liq turli masalalarni yechishda ko'zga tashlanadigan o'smirlarning intellektual rivojlanganligi kattalarni ular bilan birga jiddiy muammolar bo'yicha fikrlashga undaydi, o'smirlarning o'zlari ham bunga harakat qiladilar. Boshqa tomondan esa ayniqsa, kelajak kasb, xulq-atvor etikasi, o'z majburiyatlariga ma'sullik kabi muammolar muxokamasida infantillikni (yosh bolarlarga xos jisomniy va psixologik holat) kuzatish mumkin.

5-6-sinf o'quvchilariga sinfdagi o'zi egallagan mavqeiga katta e'tibor berish xususiyati xos. Ayniqsa 6-sinfdan boshlab o'quvchilar o'z tashqi

ko‘rinishlariga, shuningdek qarama-qarshi jinsdagi bolalar va ular bilan o‘zaro munosabatlariga e‘tibor bera boshlaydilar.

7-sinf o‘quvchilarida esa o‘z layoqatlarini rivojlantirishga xos qiziqish yuzaga keladi. 8-sinf o‘quvchilari esa mustaqillik, o‘ziga xoslik, do‘stlik va o‘rtoqlik bilan bog‘liq bo‘ladigan shaxsiy xislatlar yuqori baholanadi. O‘smirlarning ana shu ketma-ket yuzaga keladigan qiziqishlariga asoslangan xolda faol ravishda irodaviy ishbilarmonlik va boshqa foydali sifatlarni rivojlantirish mumkin.

O‘smirlik davrida turli fanlarni turli xil o‘qituvchilar o‘qitish munosabati yuzaga keladi. Kattalar shaxsi va faoliyatni baholashning yangi mezonlari ham ularda shakllana boshlaydi. O‘smirlik asosan bilimli, talabchan, haqqoniy, o‘quv materialini qiziqarli va tushunarli yo‘l bilan yetkaza oladigan o‘quvchilarni ajratmaydigan o‘qituvchilarni ko‘proq xurmat qiladilar va yaxshi ko‘radilar. Ular o‘qituvchi bilan munosabatlariga ham katta e‘tibor beradilar.

10-15 yoshli bolalarning faoliyat motivlarida ham quyidagicha o‘zgarishlar amalga oshadi. Ilk o‘smirlik davrida ko‘pchilik o‘smirlar asosan o‘zlariga salbiy shaxsiy harakteristika beradilar. Katta bo‘lgan sari o‘smirning o‘z-o‘ziga bergan bahosi differensial xarakterda (xulq-atvoriga, ijtimoiy vaziyatlarda o‘zini tutishga va ayrim xatti harakatlariga bo‘la boshlaydi)

O‘z-o‘zini tekshirish uchun savollar.

1. Yosh va pedagogik psixologiya predmeti.
2. Psixik rivojlanish va yosh davrlarining tasnifi.
3. Yosh davrlariga oid olg‘a surilgan nazariyalarni aytib bering.
4. Akseleratsiya nima va unga doir nazariyalarni sanab bering.
5. Yosh davrlarini tabaqalash nazariyalari.
6. Yetakchi faoliyat turi nima?

Tayanch so‘z va iboralar:

Rivojlanish. Yosh davrlari. Genetik nazariya. Biogenetik nazariya. Sotsiogenetik nazariya. O‘smirlik. O‘spirinlik. Akseleratsiya. Akseleratsiya nazariyalari. Geliogen nazariyasi. Geteroziya nazariyasi. Urbanizatsiya nazariyasi. Nutritiv nazariya. Nurlanish nazariyasi. Ijtimoiy sharoitni yaxshilanishi nazariyasi.

VIII.BOB. PEDAGOGIKANING PREDMETI, MAQSADI VA VAZIFALARI.

8.1. Pedagogik faoliyatning paydo bo'lishi.

Bizga tarix fanlaridan ma'lumki, O'rta Osiyoda ishlab chiqarish kuchlari ibtidoiy jamoa tuzumi vujudga kelgach rivojlana boshlagan. Jamoada insonlar o'zlari uchun zarur bo'lgan oddiy ishlab chiqarish qurollarini yasashga kirishishlari natijasida jamiyatda ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni yangi shakli yuzaga keladi. Bu davrda bola tarbiyasi bilan ayollar shug'ullangan, shu asosda jamoada ayollarning mavqei ortgan.

O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I.A.Karimov ta'kidlaganidek "Har qanday davlat, har qanday jamiyat ham o'z boyliklari bilan qudratli hisoblanadi. Har bir xalq mamlakatning tabiiy zaminini, yer osti va yer usti zahiralari, tog'lari va o'rmonlari, daryo-yu dengizlari, ulkan shaharlari, go'zal inshootlari bilan o'z kuch qudratini namoyon etishga harakat qiladi".

Lekin, ko'p asrlik tarixiy tajriba shundan dalolat beradi-ki, jamiyatning xaqiqiy boyligi, bu – inson, inson avlodidir. Kishilik jamiyati el yurtiga, vataniga sadoqatli, iymon-e'tiqodi butun, mard va jasur, malakasi yetuk, ma'naviyati yuksak insonlar bilan xaqli ravishda faxrlanadi. Bu ulug'vor, betimsol boylik har qaysi davlatning qudratli salohiyat manbaidir.

Ana shunday noyob fazilatlarga ega avlodni tarbiyalab voyaga etkazayotgan xalq kelajakka ochiq ko'z, katta ishonch bilan qarashi mumkin.

Qadimgi davrda kishilar ma'naviyati, jumladan, axloqi, qadimiy urf-odatlarini, an'analari, ma'rifati, ta'lim-tarbiyasi haqidagi fikrlar xalq og'zaki ijodida, masalan, Go'ro'g'li, Alpomish haqidagi yaratilgan dostonlarda o'z ifodasini topdi. Bu an'analar qadimgi Sug'd, Manixey, Xorazm, Turk yozuvlari na'munalarida ham ifodalanadi.

"Alpomish" dostonida xalqimizning qaxramonona o'tmishi - urug'chilikning yemirilishi, chorvadorlar hayotida davlatchilikning paydo bo'lish davridagi munosabatlari, ijtimoiy-siyosiy hayoti, udumlari, axloq-odobi, qardoshlik tuyg'ulari kurashi, o'y-fikrlari, orzu-havaslarini yorqin ifodalanadi.

O'zbek xalqining yosh avlodni hayotga tayyorlash ko'p asrlar davomida qo'llagan usul va vositalari, tadbir shakllari, o'ziga xos urf-odati va an'analari, tarbiya haqidagi g'oya va hayotiy tajribasi xalq

pedagogikasida mujassamlashdi. Hali maktab bo'lmagan, pedagogik fikr tarkib topmagan davridayoq, qabila a'zolarining bolalarda mehnatsevarlik, jangovorlik, axloq odob, nafosat, do'stlik, mehr shafqat, insonparvarlik sifatlarini tarkib toptirish sohasidagi aql-idroki va usullari o'sha davrdagi hayotiy tajribaning mevasi sifatida bizning davrgacha yetib keldi va xalq pedagogikasi tarzida shakllandi.

O'rta Osiyoda ibtidoiy jamoa va quldorlik davrida ham bola tarbiyasida nasihat, tushuntirish, rag'batlantirish, maqtash, na'muna ko'rsatish, tanbeh berish, ta'qiqlash, majbur qilish, po'pisa qilish, qo'rqitish kabi usullardan foydalanilgan. Bu usullarni qo'llash esa axloq qoidalariga suyangan xolda, ya'ni bola qilgan ishi, xatti-harakatining to'g'ri yoki noto'g'riligi haqida ishonch xosil qilingan, shuningdek, axloqlilik hamda axloqsizlik, odillik, adolatsizlik, yaxshilik va yomonlikning ma'nosini tushuntirish orqali amalga oshirilgan. Bu tartib tarbiyada asosiy qoida hisoblangan va tushuntirilganda bolalarning yoshi hisobga olingan. Xalq pedagogikasining yuzaga kelishi, tarkib topishi va mukammal bir holga kelishida xalq orasida hukm surib kelgan, diniy e'tiqodlar, rasm-rusmlar muayyan darajada mavqega ega bo'lgan.

Feodalizm davrida tarbiya din ta'sirida bo'lganligi uchun ta'lim nazariyasining asosiy g'oyalari diniy ilm orqali ifodalangan.

Islom dini ta'limotlari Alloh tomonidan payg'ambarimiz Muhammad Mustafo salalloxu alayxi vassallamga oyatlar tarzida nozil etilgan – Qur'oni Karimda bayon etilgan.

Qur'oni Karim musulmon ahlining dunyoqarashi, falsafasi, ma'naviyati, axloqi, xuquqining asosi bo'lib, unda ilohiyot, diniy e'tiqod masalalari bilan birga, insonparvarlik, insonlarni qovushtirish, ularning o'rtasida yuzaga keladigan ziddiyat-nizolarning oldini olish, ular orasida adolat o'rnatish kabi axloqiy muammolar ifodalangan.

8.2. Pedagogikaning fan sifatida shakllanishi.

Payg'ambarimiz Muhammad Mustafo (S. A. V.): "Kishi o'z bolasiga odobdan ko'ra afzalroq narsa ato etolmaydi"(735-xadis) deydilar.

Qur'oni Karimda ilmga katta e'tibor berilgan va ilm so'zi 765 o'rinda tilga olib o'tiladi, "Ilm o'rganish har bir mo'min uchun farzdir. Ilm tolibi uchun hamma narsa, xatto dengizdagi baliqlar ham gunoxini so'rab istig'for aytadi" (370- xadis). Rasululox tolibi ilmlarga murojaat etib: "Olim bo'l (ilm beruvchi bo'l) yoki o'rganuvchi bo'l, yoki tinglovchi bo'l,

yoki ilmga va ilm ahliga muhabbatli bo'l. Beshinchisi bo'lma, xalok bo'lasan"(141-xadis), deb nasihat qiladilar.

Islom ta'limoti, Qur'oni Karim, payg'ambarimizning sunnatu soniyalari va Xadisi Shariflari insonlarni lutf bilan to'g'ri yo'lga boshladi, yuksak axloqli bo'lishga chorlaydi.

Qadimiy va O'rta Sharq adabiyoti namoyondalari orasida nazariy-pedagogik tusga ega qator ilmiy qarashlar mavjud bo'lgan. Ular orasida Al-Farobiy, Alisher Navoiy, Abu Ali ibn Sino va boshqalarning asarlarini misol keltirish mumkin.

Farobiyning ta'lim-tarbiya haqidagi qarashlarida insonparvarlik g'oyalari alohida o'rin tutadi. Uning uqtirishicha, insonni baxt saodatga eltuvchi jamoa yetuk jamoa bo'la olishi mumkin, uning ta'kidlashicha, insonni tarbiyalash ikki xil usul yordamida olib borilishi mumkin. Tarbiyalanuvchi ixtiyoriy ravishda zaruriy, aqliy va axloqiy xislatlarni - bilimli bo'lishga, to'g'rilik va xaqiqatni sevishga, jasur, do'stlarga sadoqatli bo'lish singari fazilatlarni egallashga intilmog'i lozim. Bunday insoniy fazilatlarga ega bo'lish uchun baxt saodatga eltuvchi jamoa bo'lishi kerak.

Forobiy insonni dunyo taraqqiyotining eng mukammal va yetuk yakuni deb biladi. Shunga ko'ra, o'z asarlarida insonga tarbiya va ta'lim berish zarurligini aytadi va bunda ta'lim-tarbiya usullaridan kutilgan maqsad masalalari asosiy o'rin egallashini qayd qiladi.

Farobiy insonning ma'naviy hayotida, asosan, uning ikki tomoniga: aqli-ongiga va axloqiga e'tibor beradi. Shuning uchun ta'lim-tarbiya, uning fikricha, insonning aqliy tomondan ham, axloqiy tomondan ham yetuk mukammal kishi qilib yetishtirishga qaratilmog'i lozim.

Farobiy ta'lim tarbiya ishiga kirishish, uni boshlashdan avval odamlarning shaxsiy xislatlarini bilish lozimligini aytadi.

Ibn Sino yaxshilikka olib boruvchi axloq qoidalarini egallash, insonning axloqiy munosabatlarini rivojlantirishga yordam beruvchi tadbirlar orqali ta'lim-tarbiyani izchil amalga oshirish mumkinligini alohida qayd qiladi.

Ibn Sinoning fikricha ta'lim-tarbiya, avvalo, aqliy tarbiyani, yoshlarga ilm-fan o'rgatishni, jismoniy tarbiyani, axloqiy tarbiyani, nafosat tarbiyasini hamda yoshlarni ma'lum hunarga o'rgatish masalalarini o'z ichiga oladi.

Alisher Navoiy yosh avlodlarning ilm-hunarni va eng yaxshi insoniy fazilatlarni egallagan kishilar bo'lishini orzu qiladi.

Alisher Navoiy ilmiy va adabiy faoliyatida ham, ta'lim-tarbiya haqida bildirilgan fikrlarida ham o'zidan oldin yashab ijod qilgan Abu Nasr Farobiy, Abu Rayxon al-Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Mirzo Ulugbek va boshqa mutafakkirlar an'anasini davom ettirdi va boyitdi.

Alisher Navoiyning ta'biricha, tarbiyaning maqsadi – yosh avlodni xalqparvar, bilimli, eng yaxshi fazilatlarga ega kishi qilib voyaga etkazishdir. U injiq, yalqov, yomon xulqli bolalarni ham tarbiya va o'qitish yo'li bilan yaxshi fazilat egasi qilib tarbiyalash mumkinligiga ishonadi va jamiyatdagi ayrim axloqiy jihatdan nuqsonli kishilarni qayta tarbiyalashda tarbiya muhim ahamiyat kasb etishini uqtiradi.

Tarbiya va uning maqsadi to'g'risida fikrlar, tarbiya nazariyasining g'oyalari ancha oldindan ilgari surilgan bo'lsada pedagogik ilmiy bilim-fan sifatida bir oz keyin shakllangan.

Pedagogikaning fan sifatida shakllanishi buyuk chex pedagogi Yan Amos Komenskiy nomi bilan bevosita bog'liqdir. Komenskiy tomonidan taklif etilgan prinsiplar shakl va uslublari "Pedagogikaning oltin fondi" ga kirgan. Uning mashxur "Buyuk didaktika" asari pedagogik nazariyasi va amaliyoti sohasida birinchi muhim ilmiy asar hisoblanadi.

O'quv jarayonida ta'lim tarbiya ma'lumot o'zaro bog'liq ravishda amalga oshiriladi. Har qanday fan o'rgatilishi mobaynida o'qituvchi bolalarga bilim asoslarini bayon etadi. Shu materiallar mazmuni asosida tarbiyaning biror tomonini hal etadi, bolalar dunyoqarashini shakllantiradi, madaniy xulq-atvorini tarbiyalaydi.

Pedagogika fanining predmeti bo'lgan ilmiy bilish asosida jamiyatning alohida funksiyasi – tarbiya mazmuni yotadi. "Pedagogika" atamasi qadimiy Yunonistonda kelib chiqqan. Bu yerda quldorlar bolalarni maktabga kuzatib qo'yadigan, olib boradigan odamlarni "pedagog" deb atashgan. "Pedagog" atamasi lotincha "payne" – bola, "agogeyn" – yetaklamoq ma'nosini bildiradi. Maktablarda ishlaydigan ya'ni ta'lim berish bilan shug'ullanadigan o'qituvchilarni esa "Didaskallar" deb atashgan, bu lotincha "Didayko" so'zidan olingan bo'lib, men o'qitaman, degan ma'noni anglatadi.

Keyinchalik bu atamalarning ma'nosi bir muncha o'zgardi. Maxsus tayyorgarlik ko'rgan va tarbiya bilan shug'ullanadigan shaxslar "pedagog" deb atala boshlangan. Ko'p vaqtlar pedagogika ilmiy fan sifatida faqat o'sib kelayotgan yosh avlodning tarbiyasini o'rganadi, deb qaralgan. Ammo hayot amaliyoti tarbiyaning umumiy prinsiplari faqat bolalar tarbiyasiga emas, balki kattalar tarbiyasiga ham taaluqli ekanligini ko'rsatadi. Shuning uchun ham keyingi paytlarda pedagogikani yosh

avlodni va katta yoshdagi odamlarni tarbiyalash va o'qitish, ularga ma'lumot berish qonuniyatlarini o'rganuvchi fan, deb belgilash odatga aylandi.

Pedagogika fanining baxsi bo'lgan ilmiy bilish asosini ta'lim tarbiyaning mazmuni tashkil qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I.A.Karimov Respublika Oliy Majlisining birinchi chaqiriq birinchi sessiyasida qilgan ma'ro'zasida hur O'zbekistonda demokratik tuzumni barpo eta borish bilan birga, amalga oshirilayotgan ulkan o'zgarishlarning asosiy ishtirokchilari bo'lgan jamiyatimiz a'zolarining ma'naviyatini butunlay yangicha qaror toptirish lozimligini ta'kidlagan edi.

Kelajagi buyuk davlatni qurayotgan kishilarning tafakkuri, axloqi yangi iqtisodiy munosabatlarni tiklashga, moddiy ne'matlar ishlab chiqarishga astoydil kirishib doimo yonib yashash xissi bilan sug'orilgan bo'lishi lozim. Mana shunday ijobiy xislatlarga boy insonni tarbiyalash pedagogika o'quv yurtlarining, maktab, litsey, gimnaziya, kollej, institut va universitetlarning asosiy vazifasi bo'lib hisoblanadi.

Hozirgi kunda oliy o'quv yurtlari oldida turgan dolzarb vazifalardan biri akademik litsey va kasb-hunar kollejlariga yuqori malakali pedagog va muhandis-pedagoglar tarbiyalab berishdir. Tarbiya jamiyat vazifasi bo'lib, u faqat ishlab chiqarish munosabatlari ta'sirida emas, balki turli tarixiy davrlarda ilgari suriladigan u yoki bu tarbiya nazariyasining g'oyalari ta'sirida aniq shaklga ega bo'ladi, shuning uchun ham ko'p jihatdan ma'rifatchi va pedagoglar faoliyatining natijasini ifodalaydi.

Jahon pedagogikasining yetakchi qismlaridan biri bo'lgan pedagogika fani o'zini uzoq tarixiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tib, hozirgi vaqtda takomillashgan ilmiy bilimlarni, boy nazariy va amaliy materiallarni o'zlashtirish bilan o'zining tabaqalanish ya'ni uning alohida tarmoqlarga ajralishiga sabab bo'ldi. Pedagogika fanining barcha tarmoqlarini shakllanishi pedagogika fani tarixi bilan mustaxkam bog'liqdir. Pedagogika tarixi esa, pedagogika fanining maxsus tarmog'i hisoblanadi.

Pedagogika tarixi pedagogik ta'limotning tarixi va tarbiyaning rivojlanishi masalalarini ijtimoiy xodisa sifatida tadbiq etuvchi pedagogik bilimlar tarmog'idir. U ilg'or pedagogik g'oyalarning salbiy pedagogik g'oyalarga qarshi kurash tarixini hukmron tabaqalarning demokratiyaga qarshi siyosatini ochib tashlaydi, ilg'or pedagogik g'oyalar, xur fikrlar ta'lim qonuniyatlarining ayrim olingan tarixiy davrdagi rivojlanish tamoillarini taxlil qiladi, muhim umumiy xulosalar chiqaradi va bugungi kun uchun dolzarb muammolarni o'rtaga tashlaydi.

8.3. Pedagogikaning tarkibiy to'zilishi va asosiy tarmoqlari.

Pedagogika fanining tarixan shakllanishi, pedagogika fanlari tizimini yuzaga keltirdi. Shu sababli uzluksiz ta'lim, pedagogika fanlari tarkibiga kirgan pedagogikalar o'rtasidagi hamkorlikni taqozo etadi.

Pedagogikada tarbiyalanuvchilarning yoshiga ko'ra maktabgacha yoshdagi, maktab yoshidagi va katta yoshdagilar deb guruhlariga ajratish qabul qilingan. Maktabgacha va maktab yoshidagi bolalar pedagogikasi mazkur guruh bolalari bilan olib boriladigan tarbiyaviy-tashkiliy ishlarning qonuniyligini tadqiq etadi hamda eng avvalo ularni bolalarning maktabgacha muassasalari shart-sharoitlarida amalga oshirish dasturini ishlab chiqadi.

Maktab pedagogikasi ommaviy o'rta maktabda o'quvchilarga ta'lim berish va tarbiyalashning qonuniyatlarini tadqiq etadi.

Kasb-hunar ta'limi pedagogikasi - umumiy maktablarning yuqori sinf o'quvchilari yoshida bo'lgan bolalar, akademik litsey va kasb-hunar kolleji shart-sharoitlaridagi o'quv-tarbiyaviy jarayonning o'ziga xosligini tadqiq etadi.

Ishlab chiqarish pedagogikasi - ishlab chiqarishda ishlaydigan shaxslarga ta'lim va tarbiya berish qonuniyatlarini o'rganadi.

Harbiy pedagogika - milliy armiyamiz uchun mutaxassislar tayyorlaydigan harbiy o'quv yurtlarida yoshlarga ta'lim berish hamda tarbiyalash muammolari bilan shug'ullanadi.

Oliy maktab pedagogikasi - oliy o'quv yurti shart-sharoitlarida yoshlarga ta'lim tarbiya berishning nazariy masalalari va metodikasini ishlab chiqadi.

Metodika - maxsus fanlarning o'qitish hamda ularni tashkil etish qoida va usullarini tadqiq etadi.

Umumta'lim maktablarda emas, balki yordamchi maktablarda shug'ullanishlari mumkin bo'lgan bolalar, ya'ni ko'rish, eshitish, so'zlash a'zolarida kamchiliklari bo'lgan bolalarni mehnat faoliyatiga tayyorlash, tarbiyalash va ta'lim berishning o'ziga xos tomonlarini tadqiq etuvchi fanlar pedagogika fanining maxsus guruhini tashkil etadi. Pedagogikaning bu maxsus tarmoqlari defektologiya yoki maxsus pedagogika degan umumiy nom bilan ataladigan maxsus guruhga birlashtirilgan.

Defektologiya fanlari o'z navbatida alohida mustaqil fanlarga bo'linadi: kar va gung bolalar tarbiyasi va ta'limi masalalari bilan surdopedagogika, ko'zi ojizlar bilan tiflopedagogika, aqli ojizlar tarbiyasi va ta'limi bilan oligofreno-pedagogika shug'ullanadi.

Pedagogika fanining hamma tarmoqlari o'zining turli rivojlanish, taraqqiyot bosqichlariga egadir: ularning ayrimlari aniq shakllanib bo'lgan va yetarli darajada keng ishlab chiqilgan (masalan, maktabgacha tarbiya pedagogikasi, maktab pedagogikasi); boshqalari o'zining shakllanish jarayonini boshdan kechirmoqda (masalan, oliy maktab pedagogikasi, ishlab-chiqarish pedagogikasi); ba'zi bir tarmoqlar pedagogikasining ajralib chiqishi endigina boshlanmoqda.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar.

1. Pedagogika fanini maqsadini izlang.
2. Pedagogika kursini o'qitishdan maqsad nima?
3. Pedagogika va kasbiy ta'lim pedagogikasi fanlarini sharhlang.
4. Pedagogika tarmoqlarini aytib bering.

Tayanch so'z va iboralar

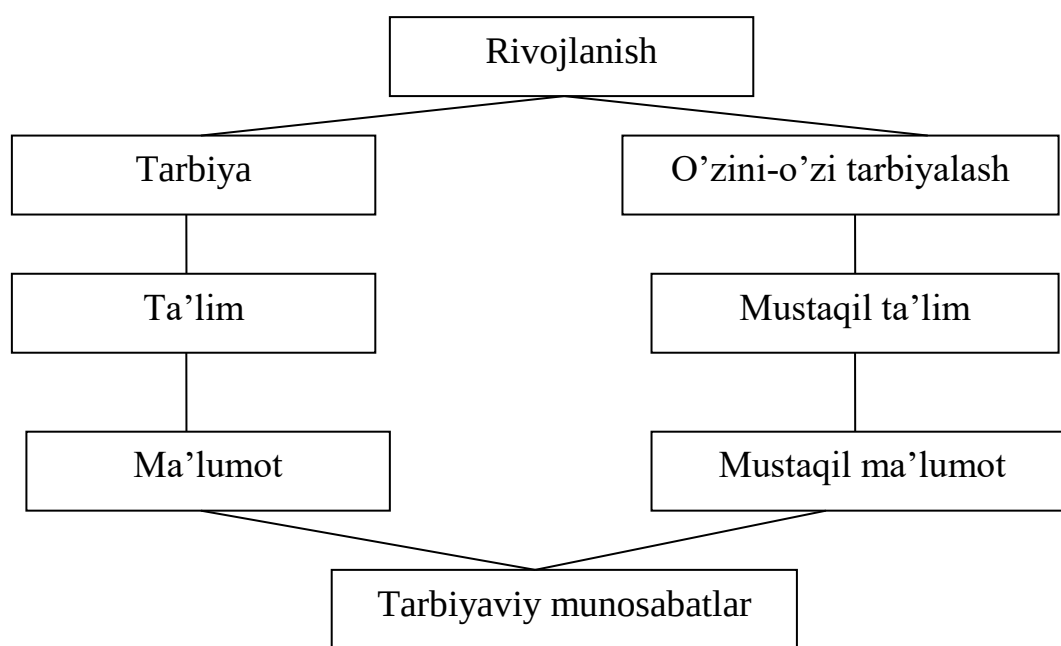
Pedagog, pedagogika, pedagogik faoliyat, pedagogikaning tarkibiy tuzilishi, pedagogikaning tarmoqlari, metodika. Surdopedagogika. Tiflopedagogika. Oligofreno-pedagogika.

IX.BOB. PEDAGOGIKADA ASOSIY TUSHUNCHALAR.

9.1. Pedagogikada asosiy tushunchalar.

Pedagogika fan sifatida shakllanar ekan boshqa fanlardan farqli ravishda o'zining asosiy tushunchalariga ega. "Pedagogika"ning asosiy tushunchalari ikkinchi rasmda ko'rsatilganidek rivojlanishni belgilaydi, bu tushunchalar fiziologiya va psixologiya fanlaridan tanish bo'lsada biz bularni o'zaro bog'liqligiga to'xtalamiz.

Tarbiya – insonlar rivojlanishida asosiy rol o'ynaydigan jarayon bo'lib, bir avlodning ijtimoiy tajribasini keyingi avlodlar tomonidan o'zlashtirishlarini va ularning ijtimoiy hayotga qo'shilishlarini ta'minlab beruvchi zaruriy faoliyatdir. Tarbiya – inson tarbiyalanganligining me'zoni sifatida shaxsiy xislatlarning shakllantirish bilan bog'liq xolda tarixan shakllanib kelgan pedagogik tushuncha. Uning yordamida insonning rivojlanishiga tashqi muxitni ta'sirini fan va amaliyot isbotlab beradi.

2-rasm. Asosiy pedagogik tushunchalar tizimi

Inson butun umri davomida hayotda kimningdir tajribasiga tayanadi hamda unga asosan o'zining ko'nikma va malakalarini shakllantirib boradi. U faqat o'tmish merosxo'ri sifatida ijtimoiy hayotga qo'shilib boradi va kelajak uchun tayyorlanadi.

Rivojlanib borayotgan avlodni katta yoshdagilar tajribasini egallab borish jarayoni tarbiyaviy jarayon bo'lib, u insonlar rivojlanishini boshqarish hamda ularni shaxsiy xislatlarini shakllanishiga zarur sharoitlar yaratib beradi. Ayrim xollarda tarbiya bilan rivojlanish o'rtasida o'zaro bog'liqlik yo'qdeq tuyuladi, aslida ular o'rtasida bog'liqlik juda murakkab va ahamiyatlidir. Inson shaxsi tarbiya jarayonida rivojlanib boradi, rivojlanish darajasi uning tarbiyasiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi ya'ni o'zgartiradi, shakllantiradi. Yaxshi tashkil etilgan tarbiya shaxsning rivojlanish darajasini tezlashtiradi va yana qayta tarbiyaga ta'sir ko'rsatadi. Shu tarzda insonning butun hayoti davomida bu ta'sir va aks ta'sirlar o'zaro bir-birini to'ldirib, ta'minlab boradi.

“Tarbiya” atamasidan ko'pgina pedagogik atamalar kelib chiqqan; misol uchun tarbiyachi, tarbiyalanuvchi, tarbiyalangan, tarbiyalanganlik, tarbiyaviy va hokazo. Bularning barchasini manbasi va ma'nosi bitta. Tarbiyachi – inson, avlodlar tajribasini egallashlari uchun majburiy yoki zaruriy ta'minotchi. Tarbiyalanuvchi – tajribalarni egallaydigan va o'rganadigan shaxs. Tarbiyalangan (tarbiya kurgan) – tajribalarni yaxshi egallagan va unumli foydalanuvchi. Tarbiyalanganlik – shaxsning sifat kursatkichi, tajribalarni yaxshi o'zlashtirganligi, tarbiyaviy-rivojlantirish maqsadida yo'naltirilganlik. Masalan, tarbiyaviy a'loqalar, tarbiyaviy jarayon, tarbiyaviy tizim, tarbiyaviy ishlar va tadbirlar.

Hayotda “tarbiya” juda keng qo'llaniladi. Tajriba o'rgatish, tarbiyalash ommaviy axborot vositalari yordamida, san'at orqali, boshqaruv organlari tizimi va tashkilotlarda siyosiy, ma'naviyat va ma'rifat ishlarini tashkil etish orqali amalga oshirilishi mumkin. Bularni amalga oshirishda ma'lumot muhim ahamiyat kasb etadi.

Ma'lumot – ma'lum maqsadga yo'naltirilgan, inson shaxsining rivojlanishini ta'minlovchi, maxsus tashkil etilgan tizim bo'lib, o'qitish jarayoni va uning natijasi hisoblanadi.

Maxsus tashkil etilgan ma'lumot beruvchi tizim – bu ta'lim-tarbiya muassasasi, qayta tayyorlash va malaka oshirish tashkiloti, o'quv-material baza, moliya (finans), kadrlar, ilmiy-metodik ta'minotdir. Ularda ma'lum maqsadlarga ko'ra tajribalar o'rgatish va o'rganish maxsus dasturlarga asosan tegishli ma'lumoti, kasb tayyorgarligi bor va yuksak axloqiy fazilatlariga ega bo'lgan shaxslar tomonidan amalga oshiriladi.

Ma'lumot aniq bir yoshdagi shaxslarda bilim, iqtidor va ko'nikmalarning o'zlashtirilganligini, bilish qobiliyati o'sganligini va ular asosida ilmiy dunyoqarash, shaxsiy sifatlar shakllanganligini, ularning ijobiy kuchlari va qobiliyatlarining qay darajada rivojlanganligini

anglatadi. Qachonki inson ma'lumoti to'g'risida gapirilganda uning ma'lumotlilikgi tushuniladi. Ma'lumotlilik – shaxsiy sifat ko'rsatkichi, ya'ni, shaxsning rivojlanish darajasi, uning tajribasi, ko'nikma va malakalarni qay darajada o'zlashtirganligi va ulardan foydalanish hamda ular yordamida yangi bilim-ko'nikmalarni egallab, to'ldirib borish qobiliyatlari tushuniladi.

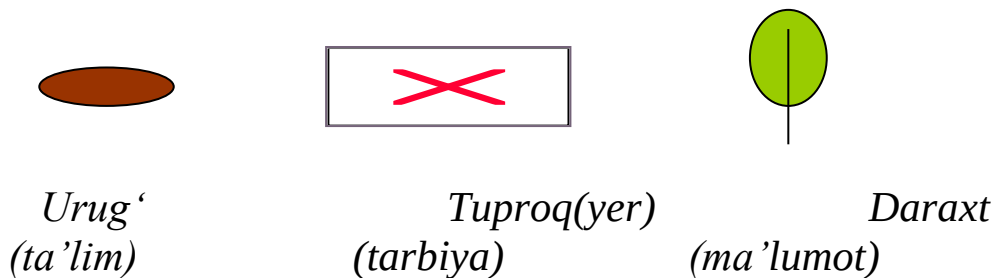
“Ma'lumot” to'g'risida gapirar ekanmiz ma'lumotli bo'lish uchun “Tarbiya” o'zi yetarli emas, bunda ma'lum bir jarayonlar mavjud bo'lib, bu jarayonlarni tashkil etish negizida “Ta'lim” tushunchasi mavjud.

Ta'lim – tajribalar almashinish jarayoni bo'lib, rejali ravishda amalga oshiriladigan “o'qituvchi-o'quvchi” muloqoti, uning natijasida ma'lumot, tarbiya va rivojlanish amalga oshadi.

Ma'lumot olish tizimida ta'lim asosiy rol o'ynaydi. Maqsadiga ko'ra u ikkita asosiy qismdan iborat: Tajribalarni o'rgatish (o'qitish) va uni o'rganish (o'qish). O'qitish – milliy qadriyatlarimizni, hayotiy tajribalarni, fan va texnika soxalaridagi yutuqlarimizni yosh avlodlarga o'rgatishni ta'minlaydi. O'qish – milliy qadriyatlarni, fan-texnika soxasidagi yutuqlarni, tajribalarni o'rganishga, tushunishga, tafakkurni rivojlanishiga, mustaqil fikrlashga va ulardan hayotda foydalanish uchun ko'nikma va malakalarni shakllantiradi. O'qitish – pedagogik foliyat (o'qituvchi, ishlab chiqarish ta'limi ustasi, tarbiyachi faoliyati), o'qish – o'quvchi (o'rganuvchi, tarbiyalanuvchi, ta'lim oluvchi) faoliyati.

9.2. Tarbiya, ta'lim, ma'lumot tushunchalari.

“Ta'lim”, “Tarbiya” va “Ma'lumot” tushunchalari bir-birini to'ldirishi hamda birini-ikkinchisi, ikkinchisini-uchinchisi ta'minlovchisi, bular natijasida inson shaxsining rivojlanishi ta'minlanar ekan, buni biz hayotda mevali daraxtga qiyoslaymiz (3-rasm). Mevali daraxt urug'dan tuproqda unib chiqadi, unga o'z vaqtida suv berib, ishlov berib parvarish qilinsa rivojlanib daraxt bo'ladi va meva beradi.

3-rasm. Rivojlanish (pedagogik tushunchalar tizimi).

Mevali daraxtni rivojlanishida urug‘, tuproq, daraxt alohida vazifalarni bajarsada birontasi bo‘lmasa qolganlarini tasavvur qilib bo‘lmaydi ya’ni, rivojlanish bo‘lmaydi. Urug‘ni yerga ekish, unga suv berish, tagini yumshatish, mevalarini terib olish, undan yana urug‘ olish qisqa so‘z bilan aytganda uni shakllantirish ishlarini bog‘bon (dehqon) bajaradi. Bog‘bonning bu faoliyatlarini inson shaxsini shakllantirishdagi (rivojlantirishdagi) pedagogni faoliyatiga qiyoslash mumkin, ya’ni pedagog yosh avlodga ta’lim berish bilan birga tarbiyalaydi, ma’lumot beradi, rivojlantiradi hamda uni kelajakdagi fan va texnika sohasidagi yutuqlarini o‘rganadi va buni yana yosh avlodlarga o‘rgatadi.

Pedagogikada boshqa tushunchalar ham mavjud, bular yordamida inson shaxsini rivojlanish jarayoniga ta’rif beriladi. Masalan, “Shakllanish”, bu inson rivojlanishida ta’lim va tarbiyani o‘zida mujassamlashtirishini, ma’lumotini ortirib borishini, tafakkurini, mustaqil fikrlash darajasini belgilaydi.

Hayotda biron bir texnikadan kompyuter yoki stanoklardan foydalanib tabiiy xoldagi mevani tayyorlab (yaratib) bo‘lmaganidek, rivojlangan barkamol insonni ham texnika yordamida bir zumda tayyorlab bo‘lmaydi. mevani pishib yetilishida bog‘bonning mehnatidan tashqari daraxt mustaqil faoliyat ko‘rsatadi, ya’ni mevani shakllantiradi. Demak, inson shaxsini rivojlanishida ham pedagog faoliyatidan tashqari o‘zini-o‘zi shakllantirishda shaxsning ichki tuyg‘ulari katta rol o‘ynaydi. Ichki tuyg‘u insonni rivojlanishida harakatlantiruvchi kuch hisoblanadi va bu inson shaxsida o‘zini-o‘zi tarbiyalashni, mustaqil ma’lumot, mustaqil ta’lim olishni tashkil etadi. Bu tushunchalarni pedagogik tushunchalarga munosabatini 2-rasmda keltirilgan.

O‘zini-o‘zi tarbiyalash – bu ichki tuyg‘ular yordamida milliy qadriyatlarni, fan va texnika yutuqlarini, tajribalarni o‘rganish, mustaqil rivojlanish jarayonidir.

Tarbiya, majburiy bo‘lmasa, o‘zini-o‘zi tarbiyalashsiz uni amalga oshirib bo‘lmaydi. O‘zini-o‘zi tarbiyalash faqat yosh o‘smirlarga tegishli bo‘lmay, balki barcha yoshdagi shaxslar uchun ham taaluqli bo‘lib, buni qanchalik yaxshi shakllantirilsa tarbiya jarayonida pedagog faoliyati shunchalik osonlashadi. Pedagogni maqsadi, ma’lumot tarkibini qanchalik aniqliligi insonni mustaqil ma’lumot olishiga ta’sir qiladi.

Mustaqil ma’lumot – bu insonning avlodlar tajribasini, fan va texnika yutuqlarini o‘rganish maqsadida, o‘z ichki tuyg‘ulari asosida mustaqil tashkil etgan, shaxsiy rivojlanish jarayonidir.

Mustaqil ma'lumot inson shaxsini rivojlanishida, tajribalarni egallashida qulayliklar yaratsa, mustaqil ta'lim esa (o'qishning) ta'lim olishni asosi hisoblanadi.

Mustaqil ta'lim – bu insonni o'zi tanlagan vositalar va adabiyotlar yordamida avlodlar tajribasini, fan-texnika yutuqlarini o'rganishga yo'naltirilgan shaxsiy harakatlar jarayoni. Bunda insonni ichki dunyosi, his tuyg'ulari, mustaqil fikrlash qobiliyati asosiy rol o'ynaydi. Bu xaqda shunday deyiladi:

*“Kimki ololmasa hayotdan ta'lim,
Unga o'rgata olmas xech bir muallim”.*

Pedagogika “O'zini-o'zi tarbiyalash”, “Mustaqil ma'lumot”, “Mustaqil ta'lim” tushunchalari orqali insonning tug'ma talanti, qobiliyati, his-tuyg'ulari, ichki dunyosini shaxsiy rivojlanishidagi ahamiyatini yoritib beradi. Insonlarning ichki dunyosidagi shunday harakatlantiruvchi kuchlar mavjudki, bular shaxsni rivojlanishida asosiy rolni o'ynaydi. Hozirgi kunda bu tushunchani hech qaysi faylasuf, pedagog yoki ruxshunos inkor etmaydi.

Biz nima uchun insonlar to'g'risida gapiryapmiz faqat o'quvchi yoki tarbiyalanuvchi haqida emas, chunki, inson butun umri davomida ta'lim oladi, tarbiyalanadi, usishda va rivojlanishda davom etadi.

Tarbiya-o'zini-o'zi tarbiyalash, ma'lumot-mustaqil ma'lumot, ta'lim-mustaqil ta'lim o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni “Tarbiyaviy munosabatlar” tushunchasi orqali tushunib olishimiz mumkin.

9.3. Rivojlanish va tarbiyaviy munosabatlar.

Rivojlanish – bu obyektiv jarayon bo'lib, tashqi va ichki boshqariluvchi omillar tomonidan miqdor va sifat jihatdan fizik va ma'naviy shakllanish jarayonidir.

Rivojlanish shaxsning fazilatlari, sifatlar va xulqlarning shakllanishi, tushunchalarning chuqurlashishi, kengayishi, osondan qiyinga, oddiydan murakkabga, mavxumdan bilishga, oddiy hayot kechirish shakllaridan oliy faoliyatga o'tish jarayonidir.

Shaxsning rivojlanishi avvalo unda shaxsiy xislatlarning shakllanishi bilan belgilanadi. Rivojlanish o'zida shaxsning jismoniy, aqliy, axloqiy va boshqa hislatlarining takomilini namoyon etadigan jarayon hisoblanadi.

Rivojlanish – bu insonning ruhiyati va organizmidagi sifatiy o'zgarishlaridir. Bu o'zgarishlar ijtimoiy muhit, uy-joy sharoitlari, uning

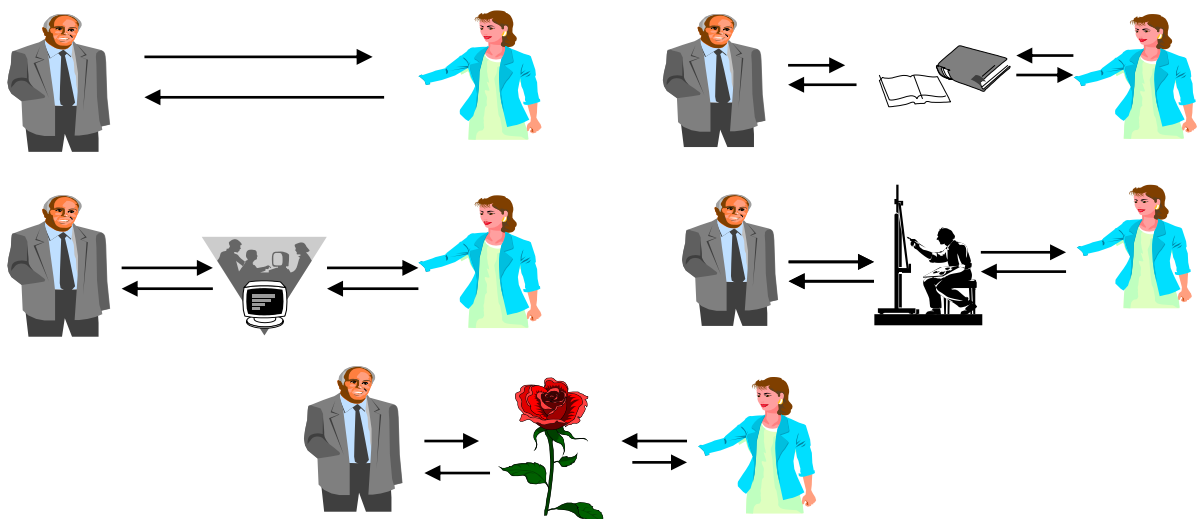
qurshab turgan kishilarning ta'siri natijasida yuz beradi. Insonga tug'ma ravishda xatti-harakatlarning hech qanaqa, na ijtimoiy, na noijtimoiy dasturlari berilgan emas. Har bir inson uchun, shaxs sifatida fazilatlarning shakllanish jarayoni amalda noldan boshlanadi. Shuning uchun ham ma'lum maqsadlarga yo'naltirilgan ta'lim-tarbiya sharoitlari inson shaxsining shakllantirishning umumiy qonuniyatlarini inkor etmaydi.

Insonni rivojlanishida ya'ni uni tarbiyalashda jamiyat tomonidan tashkil etilgan tarbiyalash muassasalarining va tarbiya jarayoniga qatnashayotgan barcha kishilarning faoliyatlarida, ya'ni tarbiya muhim rol o'ynaydi. Ta'lim, tarbiya, ma'lumotni amalga oshirishda, jamiyatda insonlar o'zaro ma'lum bir belgilangan munosabatda bo'ladilar. Bu munosabatlarni iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy, estetik va boshqa munosabatlardan farqli ravishda tarbiyaviy munosabatlar deb atash qabul qilingan.

Tarbiyaviy munosabatlar turli shakllarga ega bo'lgan insonlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar bo'lib, ular inson shaxsini rivojlanishida ta'lim, tarbiya va ma'lumot orqali amalga oshiriladi.

Bizning fikrimizcha, tarbiyaviy munosabatlar – insonlar o'rtasidagi doimiy munosabat (aloqalar) bo'lib, ular inson shaxsini rivojlantirishga ya'ni mustaqil ma'lumot, mustaqil ta'lim olishni va o'zini-o'zi tarbiyalashni shakllantirishga xizmat qiladi.

Tarbiyaviy munosabatlar – bu insonlarni o'zaro tajriba almashinishi, tajribalarni o'zlashtirishi, qo'llashi bo'lib, bunga texnika, san'at va tabiat bilan bo'lgan munosabatlar ham kiradi. Bularga asosan tarbiyaiy munosabatlarni asosiy shakllarini ajratib ko'rsatish mumkin: “inson-inson”, “inson-kitob-inson”, “inson-texnika-inson”, “inson-san'at-inson”, “inson-tabiat-inson” va x.k. (4-rasm).

4-rasm. Tarbiyaviy munosabatlar jarayoni.

Inson-inson munosabatlari – bunda muloqot jarayonini va muloqotsiz o‘zaro ta’sir jarayonlarini to‘g‘ri tashkil etish bilan bir qatorda, rahbarlar va professor-o‘qituvchilar o‘z o‘quvchi-talabalarining faoliyatini to‘g‘ri baholay bilishlari ham zarur hisoblanadi.

Inson-kitob-inson munosabatlari – inson butun umri davomida tajriba orttirib borar ekan, u o‘z hayotida duch kelgan muammolar va ularning yechimlarini, inson ehtiyoji uchun zarur bo‘lgan yangiliklarni qog‘ozga tushirib kitob yaratadi va bu kitob ikkinchi bir insonning tarbiyalanishida, hayotda o‘z o‘rnini topishida eng asosiy manbalardan biri bo‘lib xizmat qiladi.

Inson-san’at-inson munosabatlari – pedagogik jarayonlarda o‘ziga xos ahamiyat kasb etadi, chunki san’at bor joyda yangilikka intilish, mehr-muhabbat, insoniylik tuyg‘ulari hukm suradi. Har bir inson qaysidir bir san’at turiga qiziqadi, qaysidir bir san’atkorni sevib tinglaydi va uni ko‘rganda yoki eshitganda beixtiyor kayfiyati ko‘tarilib ketadi. Ta’lim muassasasi rahbarining san’atga bo‘lgan qiziqishi nafaqat boshqaruv jarayoni, balki, o‘quv jarayoniga ham o‘z ta’sirini ko‘rsatadi, chunki ta’lim olayotgan o‘quvchi-talabalarining o‘rtasida bir necha bo‘lajak buyuk san’atkorlar ham bo‘lishi mumkin.

Inson-texnika-inson munosabatlari – inson o‘z tafakkuri, bilimi va qobiliyati bilan hayotiy ehtiyojlarni qondirish maqsadida texnikani yaratadi, bu murakkab tuzilishga va ishlash prinsipiga ega bo‘lgan texnikadan foydalanish uchun esa, uning tuzilishi va ishlash prinsipini o‘rganish zaruriyati tug‘iladi, shuningdek, bu texnikadan foydalanish uslublari ham inson tomonidan yaratiladi. Bundan ko‘rinib turibdiki, insonlar tomonidan yaratilgan texnika va texnika vositalari boshqa bir insonlarni bilim olish, yangiliklarning o‘rganish, ilmiy-ijodiy faoliyat bilan shug‘ullanishga chorlaydi.

Inson-tabiati-inson munosabatlari – boshqaruv faoliyatida rahbarlarga juda katta vazifalar yuklaydi, masalan, ta’lim muassasasining tashqi ko‘rinishi, ya’ni, yer uchastkalaridagi daraxt, mevali daraxtlar, gullarning turlari, ularning parvarish qilinishi hamda ularga berilayotgan e’tibor rahbarning reytingiga ta’sir qilish bilan birgalikda professor-o‘qituvchilar va o‘quvchi-talabalarining tabiatga bo‘lgan munosabatlariga ham o‘z ta’sirini ko‘rsatadi.

O‘z-o‘zini tekshirish uchun savollar.

1. Pedagogikaning asosiy tushunchalarini aytib bering.
2. Ta’lim va uning ahamiyatini tushuntiring.

3. Ma'lumot va uning turlarini izohlang.
4. Rivojlanish va tarbiyaviy munosabatlar tushunchasiga ta'rif bering.
5. 2-rasmdagi rivojlanish (pedagogik tushunchalar tizimi)ni tushuntirib bering..
6. "Inson-inson", "Inson-kitob-inson", "Inson-texnika-inson", "Inson-san'at-inson", "Inson-tabiati-inson" munosabatlarini izohlang.
7. Sinkveyn(ma'lumotlarni yig'ish) strategiyasini qo'llang.

Tayanch so'z va iboralar.

Pedagogikada asosiy tushunchalar. Tarbiya. Ta'lim. Ma'lumot. O'zini-o'zi tarbiyalash. Mustaqil ta'lim. Mustaqil ma'lumot. Rivojlanish. Tarbiyaviy munosabatlar. Ta'limning maqsadiga ko'ra turlari. "Inson-inson", "Inson-kitob-inson", "Inson-san'at-inson", "Inson-texnika-inson", "Inson-tabiati-inson" munosabatlasri.

X.BOB. PEDAGOGIK TADQIQOTNING FUNKSIYALARI VA METODLARI.

10.1. Pedagogik tadqiqot va uning funksiyalari.

Ilmiy nuqtai-nazardan didaktika ta'lim jarayonlarini tushuntirish, rivojlanish istiqbollarini ko'rsatish, amalda ta'lim-tarbiya jarayoniga ta'sir etish va ularga baho berishni maqsad qilib kuyar ekan, quyidagi funksiyalarni bajaradi.

1. Diskriptiv funksiyasi. "Diskriptiv" so'zi inglizchadan olingan bo'lib, "yoritish", "tasvirlash" degan ma'noni bildiradi.

Tasvirlash ko'pincha diagnostik tipda tarqalgan. U o'quv-tarbiya jarayonida uchrayotgan cheklanishlarning qay yo'sindaligini aniqlash uchun xizmat qiladi.

Pedagogik diagnostikaning maqsadi faqat sodir bo'lgan cheklanishlarning shakli, xajmi va xususiyatini aniqlash emas, balki bu cheklanishlar o'quv tarbiya tizimining qaysi bo'g'inlari susayganligi sababli yuz berganini aniqlashdan iborat.

1. Tushuntirish funksiyasi. Didaktik tadqiqotning bu turi eksperimentlar o'tkazish bilan bog'liqdir. Bu yerda ta'lim jarayonining barcha sharoitlari saqlangan xolda o'quv jarayonini o'zgartiruvchi omillar kiritilishi natijasida didaktik tadqiqot o'quv tarbiya jarayonining asosida yotgan qonuniyatlarni ochish imkoniyatini beradi.

2. Pedagogik tadqiqotlarning ta'lim-tarbiya jarayonlarini oldindan ko'ra bilish funksiyasi. Bu xil tadqiqotlar, izlanishlar jarayonlarning qandayligini ko'rsatish bilan birga, jarayon yuz berayotgan davrdan keyingi zamonda qanday o'zgarishlar, qanday boglangan qonuniyatli pedagogik va boshqa jarayonlar yuz berishini oldindan ko'ra bilishiga asos bo'la oladi. Shu bilan birga oldindan ko'ra bilish funksiyasi sodir bo'lishi mumkin bo'lgan jarayonlarni biz istagan yo'nalishda rivojlantirish imkoniyatlarini va ularga tegishli, yetarli darajadagi obyektiv, har tomonlama o'ylangan baho berish imkoniyatlarini ham yaratadi. Natijada yuqorida kurilayotgan tadqiqotlar utmish, hozirgi zamon va kelajak o'rtasida mustahkam ko'priq yasash, ta'lim va tarbiya haqida kishilik jamiyati to'plagan bitmas-tuganmas tajribani to'la-to'kis kelgusi avlodga tadbiiq etish uchun tayyor ko'rsatmalar, xulosalar ishlab chiqish imkoniyatini yaratadi.

3. Pedagogikada, xususan didaktikada o'tkaziladigan tadqiqotlarning amaliy funksiyasi ta'lim jarayonidagi ochilgan

qonuniyatlar obyektiv didaktik haqiqatni yanada chuqurroq tushunishda va bu jarayonlarga tadqiqotchi nuqtai nazaridan amaliy ta'sir ko'rsatish imkonini beradi.

4. Pedagogik tadqiqotlarning funksiyalari bir-birlari bilan uzviy ravishda bog'liqdir. Nisbatan oddiy, ommabop hisoblangan tasniflash, tushuntirish tadqiqotlari ta'lim va maorifning hozirgi ahvolini yoritish imkonini yuzaga keltiradi. Tajriba, eksperimental tadqiqotlar ta'lim qonuniyatlarini anglab yetish va tushuntirish, eng asosiysi bu jarayonlarni tushuntiruvchi nazariyalar yaratish imkonini beradi. Tushuntirish va eksperiment ma'lumotlarga asoslanib, kelgusida yuz berishi mumkin bo'lgan xodisalar xususida dastlabki xulosalar chiqariladi va istiqboldagi ishlar rejasi va dasturi tuzilib, bevosita amalda tatbiq etish jarayoniga o'tiladi.

10.2. Pedagogik tadqiqot metodlari.

O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I.A. Karimovning "O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li", "O'zbekiston-kelajagi buyuk davlat" asarlarida umuminsoniy qadriyatlarga qaytish haqidagi muloxazalarida ta'lim-tarbiya masalalarini faollikka asoslangan prinsiplarga o'tkazish, o'sib kelayotgan yosh avlodni yangiliklarni tez qabul qilishga undash, istiqlol yaratgan keng imkoniyatlardan foydalanib, xo'jalik va madaniyatning hamma soxalarida yuksak natijalarga erishish haqida gap boradi.

Bu yangicha dunyoqarash xalq ta'limida ilgari surilgan uzluksiz ta'lim va shaxs hislatlarini ijodkorlik ta'limi orqali rivojlantirishda ta'lim nazariyasi oldiga yanada yangi vazifalar qo'yadi. Bunday ulkan masalalar ayrim kamchiliklarni tugatish, "yamash" bilan yechilmaydi. Xalq ta'limi tizimini tubdan o'zgartirish, uning rivoji uchun pedagogik, uslubiy, psixologik sharoitlarni yaratish talab etiladi.

Amaliyotdan shu narsa aniq-ravshanki, har qanday ilmiy xulosa tajriba va ilmiy tadqiqotlarga asoslanadi. Pedagogikada, xususan ta'lim va tarbiyada ilmiy tadqiqotlar xech kachon to'xtamaydi va uzluksiz davom etaveradi.

Pedagogik tadqiqotlarning predmeti sifatida maktab va boshqa o'quv yurtlarining faoliyati, uning maqsadi, dasturiy ma'nosi, o'qituvchi va o'quvchining faoliyati, tashkiliy shakl hamda ijtimoiy sharoitlar xizmat qiladi.

Didaktikaning predmeti taxsil va ta'lim bilan bog'liq turli shakl va turlarda yuz beradigan xodisalar, faktlar hisoblanadi. Ta'lim va taxsil boshqa ijtimoiy voqeliklardan o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Didaktik tadqiqotlarning predmeti ijtimoiy faoliyatning alohida shakli didaktik faoliyat hisoblanib, uning maqsadi taxsil berish va o'zgarib borayotgan tarixiy ideallar va ijtimoiy talablar asosda odamlarni qayta tarbiyalashdir.

Didaktik faoliyat o'qituvchi va o'quvchilarning xatti-harakatlaridan iborat. Bunday faoliyat natijasida o'quvchilar bilm, iqtidor va ko'nikmalarga ega bo'ladilar, o'z dunyoqarashini, shaxsiy qadriyatlar tizimini shakllantiradilar. Taxsil natijasida o'quvchi shaxsining turli xislatlari shakllantiriladi. Bunday o'zgarishlarni kuzatish, hisobga olish didaktik tadqiqotlarning asoslaridan hisoblanadi. Yuqoridagi o'zgarishlar, bir tomondan, o'qituvchining didaktik faoliyati ta'siridagi va o'z shaxsiy xatti-harakatlari ta'siridagi o'zgarishlar orasidagi qonuniyatlarni ochishga, ularni taxlil qilishga imkon beradi. O'quvchilar va o'qituvchilarning o'quv ishlari sharoitlari, harakatlari, ta'lim mazmuni, uslub va vositalari orasidagi bog'liqliklar, tabiat qonunlari qanday obyektiv xarakterga ega bo'lsa, shunday obyektiv xarakterga egadir.

Ta'lim va tarbiyaga taalluqli xatti-harakatlarni tafakkurga asoslanib taxlil qilish pedagogika va didaktikada yagona usul hisoblanadi. Yan Amos Komenskiyning "Buyuk didaktika", K.D.Ushinskiyning "Inson tarbiya predmeti sifatida" asarlarida masalaga shunday yondashishni ko'rish mumkin.

O'quv-tarbiya jarayoni haqida jiddiy xulosalar chiqarish uchun muntazam ravishda olib borilgan kuzatishlar, tajriba, faktlarga asoslangan empirik tadqiqotlar natijalariga asoslanish zarur.

10.2.1. Tadqiqotlarning tarixiy taqqoslash metodlari.

Tarixiy metodlar. Pedagogik tadqiqotlar, xususan, didaktik tadqiqotlar asosan o'qituvchining didaktik faoliyati bilan o'quvchilar taxsili natijasida hamda o'quvchilarning o'z faoliyati natijasida ular shaxsi, bilim, iqtidor va ko'nikmalarning o'zgarishi orasidagi bog'liqlikni ochishga qaratiladi. Xo'sh, bunday bog'liqlik didaktik tadqiqotlar natijasidan olinadimi yoki ularni yaqin, uzoq o'tmishdan olsa bo'ladimi?

Amaliy hayot bu muammoga o'zicha javob beradi.

Tarixiy taraqqiyotning turli davrlarida ijtimoiy munosabatlar ma'lumotning maqsad va vazifalarini belgilab bergan. Masalan, sanoat

ishlab chiqarishini industrialashtirish, ilmiy texnikaviy revolyusiyalari va uslublarni tanlashga ta'sir ko'rsatadi.

Tarixan ta'lim-tarbiyaga barcha xollarda yuz bergan o'zgarishlarning xususiyatlari, tamoillari, qonuniyatlarini urganmasdan turib, ma'lumot masalalari haqida keng tasavvurga ega bo'lish mumkin emas.

Tarixiy pedagogik tadqiqotlarning maqsadi shunday qonuniyatlarni aniqlashdan iboratki, bu qonuniyatlar faqat yaqin va uzoq tarixni o'rganishni emas, shu bilan birga ta'limni hozirgi ahvolini, undan ham muhimi - kelgusini belgilash imkonini bermog'i lozim.

10.2.2. Nazariy taqqoslash – solishtirish metodi.

Bunday pedagogik tadqiqot xalqaro pedagogik tadqiqotlarga asosan uch yo'nalishda olib boriladi. Birinchi yo'nalish turli mamlakatlardagi ta'lim va tarbiya tizmlarining umumiy qonuniyatlarini aniqlash. Dunyoda yuzdan ortiq ta'lim tizimlari mavjud. Albatta, mustaqil O'zbekiston Respublikasida eski ta'lim tizimi asosida ishlash mumkin emas. Boshqa mamlakatlarda amal qilib turgan ta'lim tizimlarining qulay ijobiy tomonlarini yuqorida ko'rsatilgan taqqoslash-solishtirish tadqiqotlari asosida bizning ta'lim tizimimizga ko'chirish mumkin.

Ikkinchi yo'nalish har bir ta'lim tizimidagi o'ziga xos xususiyatlarni, ularni tasdiqlovchi faktlar to'plamini, turli tarixiy davrlardagi va turli tarbiya muxitlarga oid o'ziga xos tomonlarni aniqlashdan iborat.

Uchinchi yo'nalish ta'lim tizimlarining ichki xususiyatlarini aniqlash, o'xshash va farqli xususiyatlarini belgilab, ularning ta'lim tizimidagi umumiy xususiyatlari bilan bog'liq alomatlarini va alohida xususiyatlari sabablarini aniqlash imkonini beradi. Bu turdagi tadqiqotlar faqat statistik ma'lumotlar va anketalar natijasini taxlil qilish bilan chegaralanmaydi. Ta'lim tizmlarini tadqiq etish maxsus tayyorgarlikdan o'tgan xalqaro ekspertlar guruxlari tomonidan tegishli ilmiy-tekshirish tashkilotlari bilan hamkorlikda o'tkaziladi. Buning uchun ilmiy tadqiqotning maxsus konsepsiyasi, usullarni tanlab olish mezonlari ishlab chiqiladi va matbuotda e'lon qilinadi. Keng kitobxonlar va qiziquvchilar e'tiboridan o'tgan konsepsiya xalqaro pedagogik uyushmalar tomonidan tasdiqlanadi va bevosita ishga kirishiladi.

Ta'lim tizmlarining o'xshashlik va alohidalik alomatlarini, ularning ildizlarini, sabablarini aniqlash bir muncha murakkab bo'lib, maorif tizimlarining yutuqlarini tadqiq etuvchi xalqaro assotsiatsiya eksperimentlari kabi atroflicha ilmiy-tekshirish ishlarini olib borishni talab

etadi. Ta'lim-tarbiya omillarini tushuntirish va ularga tasnif berish nazariy taqqoslash-solishtirish usullarining asosiy qismi hisoblanadi. Albatta, hamma ilmiy-tadqiqotlar yig'ilgan faktlarni tushuntirish bilan ish tugamaydi.

Bu turdagi izlanishlarning yana bir o'ziga xosligi shundan iboratki, tabiiy fanlarda umumiy belgilar, atamalar, birliklar mavjud, pedagogik (didaktik) tadqiqotlarda esa bunday umumiy xalqaro birlik va atamalar deyarli yuq. Shuning uchun ham olingan natijalarning tasnifi bir muncha subyektiv tus olishi mumkin. Bunday xollarda ta'lim haqidagi statistik ma'lumotlarga matematik ishlov berish orqali bir muncha to'g'rilanadi. Masalan, biron mamlakatdagi biron yilda tug'ilgan bolalarning maktablarga qamrab olinishi yoki ta'limga ajratilgan milliy daromadning foizi shu mamlakatning maorif masalalariga munosabatini asosan obyektiv belgilaydi. Qolgan omillar ta'lim ahvolini belgilashda yuqorida ko'rsatilgan statistik ma'lumotlarni yanada chuqurlashtiradi.

Kuzatish metodi ta'lim-tarbiyaning mazkur vaqtdagi xolatini aniqlash imkonini beradi. Kuzatish usulining maqsadi bor faktlarni yoritishdangina iborat bo'lmay, bizga oldindan quyilgan maqsad bo'yicha aniqlanishi lozim bo'lgan faktlarni kidirish va aniqlashdan iborat.

Kuzatish jarayonida tadqiqotchining qiziktiruvchi muammo va vazifalar kuzatishni saylab o'tkazishni takazo etadi. Tadqiqotchi muayyan tanlangan muammoni hisobga olib, nimani kuzatish kerakligini tanlab oladi. Shuning uchun ham u kuzatish natijasida yechilishi kerak bo'lgan muammoni hali kuzatishni boshlamasdan oldinroq biladi. Natijada tadqiqotchining kuzatish va natijalarini umumlashtirishi bir muncha osonlashadi.

Kuzatishga asoslangan tasniflash tadqiqotlari uch ko'rinishga ega:

1. Obzor tadqiqotlari;
2. Ta'lim-tarbiya unsurlari orasidagi bog'liqlikni aniqlash;
3. Izlanish tadqiqotlari.

Bunday sharoitda kuzatish to'g'ridan-to'g'ri yoki bevosita kuzatish faktlarni qabul qilib olish, tushunib yetish va o'lchashdan iborat. Qabul qilib olish-sezish organlari yordamida tekshiruvchi obyekt aniq joyda turganligini qayd qilish; tushunib yetish tanlab olingan, qayd qilingan obyekt oldindan aniq yoki noaniqligini aniqlashdan, o'lchash esa shu obyektning sonini aniqlashdan iborat.

Bilvosita kuzatish obyektini bevosita kuzatish imkoniyati bo'lmaganda amalga oshiriladi. Shunday ob'ektdagi shaxsning tug'ma qobiliyati, imkoniyatlari, intizomlilik, rostlik, kamtarlik, kamsuqumlik

kabi hislatlari kirishi mumkin. Bunday hislatlarni bevosita kuzatish natijasida aniqlash qiyin. Shuning uchun ham tadqiqotchi o'ziga qulay ko'rsatkichlardan foydalanadi.

Bevosita va bilvosita kuzatish bilan bir qatorda faol kuzatish ham qo'llaniladi. Faol kuzatishda didaktik jarayonda bevosita tadqiqotchining o'zi ham qatnashadi va jarayonning borishiga ta'sir etadi. Bunda ishtirok etishning ijobiy tomoni shundan iboratki, tadqiqotchi bo'lib o'tayotgan jarayonning ikr-chikirlarini tushunib yetadi, bu esa o'quv jarayonini tadqiqot talablariga yo'naltirish imkonini beradi. Bunday usul ayrim kamchiliklariga qaramasdan, ijodkor-o'qituvchilar tomonidan o'quvchilar faoliyatini faollashtirishda keng qo'llaniladi.

Bilvosita kuzatish tadqiqotchini xodisalarni o'rganishga ko'proq jalb etishga imkoniyat yaratadi. Mashg'ulotlar stenogrammalar, uchinchi odam tomonidan tayyorlangan kuzatish bayonlari, foto-kinolavxalar, rasmlar, diogrammalar, statistik mashg'ulotlar shular jumlasidandir. Bu hujjatlar pedagogik faoliyatning natijalarini hamda ijtimoiy muxit, xususan o'qituvchi faoliyatining o'quvchi shaxsida uyg'otadigan o'zgarishlarni kuzatish imkonini beradi.

Ilmiy-tekshirish maqsadlarni aniqlash tadqiqotchini qiziqtirib qolgan muammoli xolatni taxlil qilish ehtiyojidan kelib chiqadi. Bunday xolatni taxlil qilish va unda ma'lum va noma'lumlarni aniqlash, qo'shimcha adabiyotlarni aniqlash, tajribali shaxslarning bu masalaga bergan bahosi tadqiqotchining asosiy va qushimcha muammolarini aniqlash imkonini beradi.

O'zgaruvchan parametrlarni aniqlash va taxlil qilish. O'zgaruvchilar - bu tekshirilayotgan obyektga turli ahamiyatga ega bo'lgan omillardir, o'zgaruvchilar - tekshirilayotgan obyektning bizni qay tomonda qiziqtirayotganligi haqida axborot beradi.

Ta'limning salmog'i, rivojlanish tezligi, maktabning yutuqlari kabi murakkab o'zgaruvchilar ma'lum shakllar asosida tartibga keltiriladi.

10.2.3. Muammolarni gipotezalar zanjiriga aylantirish.

Tadqiqot jarayonning kelgusi bosqichi hisoblanadi. Tadqiqotning asosiy muammosi yoki shu muammodan kelib chiquvchi savollarga tadqiqotchi dastlabki xomaki javoblar kidiradi. Izlanish davomida u yangi qo'shimcha axborotlar to'playdi va javoblar yanada rivojlanib boradi. Shunday qilib, qo'yilgan savollar gipotezalarga aylana boradi, kelgusi

qidirish yoʻnalishlarini belgilab beradi, boshqacha aytganda, ishchi gipotezaga aylana boradi.

Pedagogikadan olib boriladigan ilmiy tadqiqotlarning jiddiy bosqichlaridan biri tadqiqot muammosini yechish boʻyicha bir yoki bir necha gipotezalarni belgilashdir. Gipoteza - bu muammoni yechishning taxminiy yoʻlini ilmiy tomondan tasdiqlash demakdir. Tadqiqotchi qoʻyilgan muammoni atroflicha, hamma oʻzgaruvchilarni hisobga olgan xolda, taxlil qiladi. Gipoteza empirik jihatdan tasdiqlanmogʻi darkor.

Buning uchun eksperiment loyihasi tuzilib, eksperimental tadqiqotlar oʻtkaziladi.

10.2.4. Tadqiqot texnikasini va “asbob-uskunalari”ni tanlash.

Bu tadqiqotni mazkur bosqichida tadqiqot obyekti oʻzgaruvchilarni tanlashga koʻp jihatdan bogʻliqdir. Tadqiqot texnikasini atamasi yoki tadqiqot usuli yoki tadqiqot faoliyatining ketma-ketligi atamasi ishlatiladi. Ilmiy usul bu ilmiy muammoni yechishda qayta-qayta ishlatiladigan usuldir. Tadqiqot texnikasi deganda, tadqiqot muammosini yechish uchun obyekt va xodisalar haqida axborot toʻplashda tez-tez qaytariladigan usul tushuniladi. Masalan, kuzatish usulida turli tadqiqot texnikasi ishlatiladi: klinik kuzatish, savol javob, tanlab tekshirish va hujjatlar taxlili. Bunday texnologiyadagi ishlatuvchi “asboblari” turlicha boʻladi. Ulardan keng tarqalganlari anketalash, psixologik yoki didaktik testlardir.

Tezkor yuz beradigan jarayonlarni qabul qilib, keyinchalik chuqur taxlil qilish uchun maxsus texnikaviy vositalar ham ishlatiladi. Bulardan fotoapparat, videokamera, proektr, magnitofon, videomagnitofon yoki oʻlchov asboblari va boshqalarni koʻrsatib oʻtish mumkin.

Didaktik eksperiment metodi. Eksperimentni qoʻllash natijasida tadqiqotchi didaktik amaliyotga uning ichki tarkibiy tuzilishi, qonuniyatlarini, taʼlim maʼnosi va jarayonlarini ochish maqsadida “shoʻngʻiydi”.

Agar kuzatishda tadqiqotchi borliqni qanday boʻlsa, shundayligicha idrok qilib tekshirsa, eksperiment jarayoni bu borliqni oʻzgartirib, uning ichki qonuniyatlarini, unga taʼsir etishning samarador usullarini aniqlaydi.

Eksperimentning birinchi xususiyati shundan iboratki, unda tadqiqotchining oʻzi qatnashadi, ishni tashkil etadi, amalga oshiradi va natijani taxlil qiladi.

Ikkinchi xususiyati – oʻquv-tarbiya jarayonining ichki qonuniyatlarini aniqlash uchun jarayon sharoitlarini oʻzgartirish imkoni

tugʻiladi. Uchinchi xususiyati - oʻquv-tarbiya jarayonini nazorat qilish, ularni aniq oʻlchash imkonidir. Turtinchi xususiyati - eksperimentga ilmiy tus berib, ishchi gipotezani aniqlashtirishdir. Demak, eksperiment shunday ilmiy-tadqiqot usuliki, unda taʼlim-tarbiya jarayonini nazorat qilish, oʻlchash va ishchi gipotezani yanada oydinlashtirish imkoni tugʻiladi.

Yuqorida koʻrsatilgan toʻrt xususiyat bajarilsa, eksperiment laboratoriya eksperimenti hisoblanadi, birinchisi bajarilmasa, bu tabiiy eksperiment deyiladi.

Pedagogikadan ilmiy-tadqiqot ishlarining metodologik asoslari:

1. Shaxsning ijodiy va faoliyatlilik maʼnosi haqidagi taʼlimot.
2. Shaxsning oʻzaro aloqa bogʻlash va oʻzaro bogʻliqligi haqida taʼlimot.
3. Munosabatlar nazariyasi.
4. Mutaxassis shaxsini shakllantirish haqidagi nazariya.
5. Bilish faoliyati haqida taʼlimot.

10.3. Pedagogik ilmiy-tadqiqot ishlarini tashkil etish metodlari.

10.3.1.Emeprik darajadagi metodlar.

1. diagnostik metodlar (anketalash, hujjatlarni oʻrganish, intervyu uyushtirish, suxbatlar), sotsiometrik metodlar;
2. observatsion metodlar (bevosita va bilvosita kuzatish, toʻgʻri va uzoqdan kuzatish, bevosita jarayonda qatnashish orqali kuzatish, oʻz-oʻzini kuzatish);
3. prognostik metodlar (eksperimentlar metodi bilan baholash, bir-biriga bogʻliq boʻlmagan xarakteristikalarini umumlashtirish, modellashtirish, ekstropolyasiya, shkalalash, ranglash va boshqalar);
4. eksperimental metodlar (sifat eksperimenti, oʻlchash eksperimenti, konstatatsiya eksperimenti, shakllantirish eksperimenti, prognostik eksperiment va boshqalar);
5. praksimetrik metodlar (faoliyat natijalarini analiz qilish, modellashtirish, professiografik va psixografik analiz, xronometraj);
6. matematik metodlar (korrektyasion analiz, faktorli analiz, dispers analiz va boshqalar).

10.3.2. Nazariy darajadagi metodlar.

1. Ilmiy bilish darajadagi metodlar:
 - Psixologik - pedagogik va sotsial adabiyotlarni analiz qilish;

- empirik materiallarni sintez qilish;
- to'plangan materiallarni tasniflash;
- induksiyalash;
- analoglar ko'rinishi
- modellashtirish.

2. Mantikiy analizga asoslangan metodlar:

- o'xshashlik metodlari;
- o'ziga xosligini aniqlash metodlari;
- o'ziga xos o'zviy bog'liqligi o'zgarishlarini analiz qilish

metodi.

-

10.3.3. Ilmiy tadqiqot metodlari.

1-bosqich. Nazariy izlanish bosqichi. Bu bosqichda tadqiqot muammosi ilmiy jihatdan obdan o'ylab ko'riladi.

Kerak bo'lgan muammoni hozirgi ahvolini chuqurroq tushunib yetmok uchun uzoq va yaqin o'tmishni tarixiy-nazariy analiz qilinadi. Natijada tadqiqotning tub negizi aniqlanadi, tadqiqot maqsadiga mos adekvat metodologiya va tadqiqot metodlari aniqlanadi, tushunchalar apparati kiritiladi, umumiy va xususiy gipotezalar, taxminlar qo'yiladi, tadqiqotni tashkillashtirish elementlari belgilanadi.

Bu bosqichda yana tadqiqot obyektining (institut, maktab, kollej, litsey va xokazolar) ish tajribasi o'rganiladi, umumlashtiriladi va analiz qilinadi. O'rganilayotgan muammo bo'yicha talabalar, bitiruvchilar, o'qituvchilar ko'zatladi, suxbat, anketalar o'tkaziladi, intervyular olinadi, o'quv - metodik va rejalashtirish hisobot hujjatlari o'rganiladi. Tadqiqot tub maqsadlarini aniqlashtirish maqsadida izlanish eksperimentlari o'tkaziladi.

2-bosqich. Eksperimental - diagnostik bosqichida o'quv tarbiya jarayoning mexanizmi, xossalari, o'ziga xos karama-karshiliklari, jarayon rivojlanishining sifat belgilari, tezligi, shiddatkorligi, darajalari o'rganiladi

Bu bosqichda hisobga olish eksperimenti bilan bir qatorda anketalash, suhbatlar, o'z-o'zini baholash, reyting baholash, shkalalash, ranglash kabi metodlar orqali dastlabki sinov shakillantirish eksperimentlari o'tkaziladi.

3-bosqich. Tajriba eksperimental bosqichida nazariy va metodik ishlanmalar, yangi darslik o'quv qo'llanmalari, o'qitishning yangi izchil metodlari tekshirib ko'riladi va tegishli aniqliklar kiritiladi.

4-bosqich. Yakunlovchi umumlashtirish bosqichi hisoblanadi. Tadqiqot natijasida olingan natijalar yana bir bor sistemaga solinadi, ishlab chiqiladi, kerak bo'lgan xollarda ilmiy- tadqiqot natijasida olingan metodik yo'riqnomalar, xulosalar qaytadan tekshirib ko'riladi yoxud o'quv yurtlari amaliyotida bevosita qo'llab ko'rilib, tegishli xulosalar olinadi.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar.

1. Pedagogik tadqiqot tushunchasiga ta'rif bering va funksiyalarni sanang.
2. Pedagogik tadqiqot metodlarini sanang va tushuntirib bering.
3. Ilmiy tadqiqot metodlarini izohlang.
4. Tadqiqot bosqichlarini baholang.
5. Pedagogik tadqiqotlar iborasiga "Klaster"(axborotlarni yoyish) tuzing.
6. Empirik darajadagi va nazariy darajadagi metodlarni taqqoslang.

Tayanch so'z va iboralar.

Pedagogik tadqiqot. Tadqiqot metodlari. Tadqiqot bosqichlari. Tadqiqot funksiyalari. Tushuntirish funksiyasi. Oldindan ko'ra bilish funksiyasi. Amaliy funksiya. Tarixiy-taqqoslash metodi. Nazariy taqqoslash va solishtirish metodi. Kuzatish metodi. Nazariy darajadagi metodlar.

XI.BOB. ISLOM DINI G‘OYALARINING TA’LIM-TARBIYAGA TA’SIRI.

11.1. Islom dini va uni arablar tomonidan tarqatilishi.

VII asr boshlarida islom g‘oyasiga asoslangan Arab halifaligi tashkil topib, bu davlat o‘z mavqeini mustahkamlash uchun boshqa mamlakatlarni ham zabt etishni boshladi. Butun Arabiston yarim oroli shuningdek, Eron, Kavkaz orti, Suriya, Shimoliy Afrika, Janubiy Ispaniya halifalik tarkibiga kiritildi.

VII asr o‘rtalaridan boshlab arablar Movarounnaxrga ham xujum qilish rejasini tuza boshladilar.

Arab istilochilarining birinchi yurishi 651 yilda Ubaydullox ibn Ziyod boshchiligida amalga oshirildi. 676 yilda esa Said ibn Usmon rahbarligida Buxoro, Sug‘diyona, Kesh, Nasaf shaharlariga xujum qilindi.

Arab istilochilarining ikkinchi yurishi 705 yilda Xuroson xokimi Qutayba ibn Muslim tomonidan boshlandi. U 706 yilda Zarafshon vodiysiga yurish boshlab, Poykend, Buxoro, Samarkand, Sug‘d, Farg‘ona va boshqa shaharlarni qo‘lga kiritdi, so‘ng Xorazmni zabt etdi. Qutaybaning istilochilik yurishi u 715 yilda arab qo‘zg‘olonchi jangchilar tomonidan Farg‘onada o‘ldirilgandan so‘ng to‘xtadi.

VIII asrning o‘rtalariga kelibgina arablar Movorounnaxrni zabt etishga to‘la erishdilar.

Arab istilochilari bosib olingan yerlarda xalqni islom diniga kiritish boshladilar. Tarixchi at-Tabariyning “At-Tabariy tarixi”, Narshaxiyning “Buxoro tarixi”, V.V.Bartoldning tarixiy asarlarida keltirilishicha, arab istilochilarining Movarounnaxr xalqini islom diniga kiritish jarayoni qiyin kechgan va bir necha yillarga cho‘zilgan. Chunki Movarounnaxr arab istilochilariga ham ma’naviy, ham iqtisodiy taraqqiy etgan mamlakat bo‘lib, uning axolisi arab bosqinchilariga tezda bo‘ysuna qolmadi. Axolini istilochilarga bo‘ysunishni istamaganligining asosiy sabablaridan biri istibdod va qatag‘onlar bilan bir qatorda, bosqinchilarning maxalliy xalqning yillar davomida tarkib topgan boy ma’naviy merosi - san’ati, adabiyoti, yozuvini poymol etishga harakat qilganligi ham bo‘ldi. Shuning uchun ham arab istilochilari xalqni bo‘ysundirish uchun harbiylar bilan bir qatorda, islom dini targ‘ibotchilaridan ham foydalandilar va asta sekin ma’lum natijalarga erisha boshladilar. Chunki Movarounnaxrda odamlar islomga qadar har xil xudolarga, Quyoshga, Ko‘k dinga (Shaman), muqaddas narsalarga topinar, ma’lum bir g‘oyaviy e’tiqod butun bir

o'lkada tarkib topmagan edi. Shuning uchun ham islom dinining yoyilishi u bilan birga shariyat qonun-qoidolari, aqidalarga rioya etish, yagona Alloxga sig'inish va Alloxning rasuli Muhammad Mustafo (S. A. V.) ko'rsatmalariga amal qilish xalqning ongiga ta'sir etib, ularni bu dinni qabul eta boshlashiga olib keldi va islomiy qadriyatlar tarkib topishiga yo'l ochdi.

Arablar islom dinini tarqatishda turli usullardan foydalandilar. Jumladan, islom dinini qabul qilganlar soliqlardan ozod etildi.

Islom Arabiston yarim orolida uning ko'p asrlik tarixidan o'sib chiqqan yaxlit diniy-siyosiy oqim sifatida vujudga kelgan bo'lsa, ayni paytda u qadimgi dunyoni idrok etishning tushkunligi va o'rta asr jamiyatining tiklanish davrida butun Yaqin Sharq ma'naviy extiyojiga aksado ham bo'ldi. Siyosiy g'alaba hamda o'ziga yangi va o'zga qarashlarni singdira bilish tufayli u o'rta asr davri borliqni mafkuraviy idrok etishning asosiy shakllaridan bo'lib qoldi. Islomning g'alaba qilishida uning asoschisi, Alloxning vakili bo'lgan payg'ambarimiz Muhammad Mustafo (S. A. V.)ning shaxsi katta rol o'ynadi. Qur'on oyatlarini o'zgalik bilan o'zlikning islomdagi uyg'unlashuvini aniq belgilash, uning asosiy shaxsini ko'ra olish, his etish imkonini beradi.

Movorounnaxrda boshqa istilo etilgan davlatlar qatorida islom dini bilan birga mazkur dinning muqaddas kitobi "Qur'on"ning tili, arab tilini o'rganish joriy etildi. Bu kitobni boshqa tillarga tarjima qilish taqiqlandi.

Musulmon maktablarida arab tili muhim fan sifatida o'qitilardi, bilim shu tilda o'rganilar edi. Arabistondagi kabi Movarounnaxrda ham barcha masjidlar xuzurida maktablar ochildi va o'g'il bolalarga shu maktabda Qur'on o'qishni o'rgatishiga farmon berildi. Bolalarni shu masjid imomi o'qitar edi.

11.2. "Qur'on" – islom aqidalarining asosiy manbai sifatida.

Islom aqidalarining uning axloqiy-xuquqiy tamoyillarining asosiy manbai "Qur'on" dir.

Islomning shariy ma'nosi – bu allox yagona deb e'tiqod qilib, unga bo'ysunmoqlik va butun qalb bilan unga ixlos qilmoqlik va Allox buyurgan diniy e'tiqodga iymon keltirmoqlik demakdir.

Alloxga itoat qilgan va Allox yuborgan payg'ambarlarga ergashgan kishi musulmon deyiladi.

Ilohiyotda islom dini iymon, islom va ehsondan iborat, deb e'tirof etilgan. Iymon talablari va Alloxga e'tiqod, farishtalarga, muqaddas kitob

va payg'ambarlarga, oxirat kuniga, taqdiri azalga va o'lgandan keyin tirilishga ishonishdir.

Musulmon ta'limotiga ko'ra, har bir musulmon ushbu beshta asosiy ruknni bajarishi zarur:

Birinchisi - "La ilaxa illallox va Muhammadur-rasulullox" deb shaxodatlik berish;

Ikkinchisi – namoz o'qish;

Uchinchisi – zakot berish;

To'rtinchisi – ramazon oyida ro'za tutish;

Beshinchisi – imkoniga ko'ra xaj qilish.

Islom dinining asoschisi va targ'ibotchisi Muhammad ibn Abdullox 750 yilda Makkada Qurayish qabilasiga mansub Xoshimiylar xonadonida tug'iladi.

Otalari Abdullox Shom safariga ketayotib Madina shahrida vafot topdilar, yoshlari 30 ga etmagan edi. Payg'ambarimiz besh yoshlarida onalari Ominadan ham ajradilar, endi ularni bobolari Abdul Mutallib ziyoda mexribonchilik ko'rsatib o'z tarbiyalariga oldilar. Bu chog'da Abdul Mutallibning yoshlari yuzdan oshgan edi. Ko'p o'tmay ular ham bandalikni bajo keltirgach, bolalarning vasiyatiga ko'ra, Payg'ambarimiz Muhammad Mustafo (S. A. V.)ni amakilari Abu Tolib o'z tarbiyalariga oladilar.

Oradan yillar o'tib Payg'ambarimiz Muhammad Mustafo (S. A. V.) 609-610 yillardan yakka xudoga e'tiqod qilish g'oyasini targ'ib eta boshladilar. Xazrati Hadicha onamiz ularga bir umr har jihatdan maslakdosh, hamrox - hamfikir bo'lib kelgan edilar.

Payg'ambarimiz Muhammad Mustafo (S. A. V.)ning g'oyaviy e'tiqodlariga qarshi fikrlar va Makka mushriklarining adovati kuchaygandan kuchaydi. Bir necha urushlar bo'ldi. Shundan so'ng Allohning izni bilan Madinaga qarab yo'l oldilar. Musulmonlarning xijriy yil hisobi shu yildan boshlanadi.

Madinada qabilalar qo'shilib, yangi ittifoq - jamoa tuziladi. Bora-bora Madinada musulmon jamoalari kuchli davlatga aylanadi.

632 yilda Muhammad Mustafo (S. A. V.) Makkaga xaj qiladilar. Lekin bu xaj Payg'ambarimiz Muhammad Mustafo (S. A. V.) uchun so'nggi xaj bo'lib, oradan uch oy o'tgach, 632 yilda Madinada vafot etadilar.

Bu paytda musulmon davlati Yamandan Sinay yarim oroligacha, qizil dengiz soxillaridan Markaziy Qum sahrosigacha bo'lgan maydonni o'z tasarrufiga olib, mavqeini ancha mustahkamlab olgan edi.

Muhammad Mustafo (S. A. V.) vafotlaridan so‘ng davlatni halifalar boshqardilar. Bo‘lar: Abu Bakr as-Siddiq (632-634 yy.), so‘ngra Umar ibn Al-Xattob (634-644 yy.), so‘ngra Usmon ibn Affon (644-656 yy.) va nixoyat Ali ibn Abu Tolib payg‘ambarimiz amakilarining o‘g‘illari hamda kuyovlari edilar.

Halifalar davrida islom ta‘limoti mustahkamlandi. Payg‘ambarimizga nozil bo‘lgan “Qur’on”i Karim vaqtiki kelib sahobalar tomonidan jamlandi.

G‘arb va Sharq tadqiqotchilari “Qur’on”ni jaxon madaniyatining eng nodir asarlaridan deb hisoblaydilar.

Xat-savodi bo‘lgan Abu Bakr, Umar, Usmon, Ali Zayd ibn Sobit, Ubay ibn Koablar “Qur’on” oyatlarini 23 yil davomida yod olib borganlar va xat bilan bitganlar.

Uni birinchi bo‘lib saxobalardan Zayd ibn Sobit kiyik terisidan bo‘lgan saxifalarga ko‘chirgan. Uchinchi halifa Usmon uni olti nusxa ko‘chirtirib, markaziy shaharlarga bittadan yuborib, Qur’onni faqat ana shu nusxasidan foydalanishga farmon beradi. Shunday qilib, “Qur’on” musulmonlarning diniy, ijtimoiy va siyosiy hayotida doimiy qo‘llanma bo‘lib qoladi.

Ma‘lumki, islom aqidalari, e‘tiqod va talablari, xuquqiy va axloqiy normalari “Qur’on” va uning tafsirlarida, “Xadisi Sharif” hamda shariyat qo‘llanmalarida va ilohiyot adabiyotlarida ifodalangan.

“Qur’on” – dunyo madaniyatining ulkan boyligi, barcha musulmonlarning muqaddas kitobi bo‘lib, arab tilida “Qiroat” ma‘nosini anglatadi. “Qur’on” 114 suradan iborat. “Qur’on” kishilarni tenglikka, birodarlikka, tinch-totuv yashashga, ezgulikka undaydi. Shunga ko‘ra, u katta axloqiy qimmatga ega. “Qur’on”ning axloqiy qimmatini haqida fikr yuritilar ekan, uning insonning ma‘naviy kamolga yetishishida qay darajada muhim o‘ringa ega ekanligiga amin bo‘lamiz. Shuning uchun u mana necha asrlardan beri insoniyatning eng ulug‘ qadriyati sifatida e‘zozlanib kelinmoqda.

Lekin islom aqidalarining, uning axloqiy, xuquqiy talablarining asosiy manbai sanalgan “Qur’on” sho‘ro mafkurasi tomonidan qoralanib kelindi. U insonning qadr-qimmatini kamsitadi, bilish va yaratuvchilik qobiliyatini inkor etadi, aqlning, ijodiy kuchlarning ahamiyatini yo‘qqa chiqaruvchi, umuman, inson irodasi erkinligini, uning yaratuvchilik rolini kamsitadigan, odamning istedodini ijtimoiy-foydali mehnatdan chalg‘itadigan ta‘limotni ilgari suradi, deb bir yoqlama va teskari tashviqot qilindi.

11.3. Islomda ta'lim-tarbiya.

Aslini olganda, islomda, sho'ro mafkurachilari ta'qidlaganidek, din va dunyo alohida-alohida olib qaralmaydi. Islom insonning ruhiy tarbiyasiga ham, jismoniy tarbiyasiga ham e'tibor beradi.

Islom odamlarni yaxshilikka da'vat etadi, yomonlikdan qaytaradi. Insonparvarlikni targ'ib etib, razolatni qoralaydi, odob-axloq, ruhiy-ma'naviy poklik va yetuklikka, mehnat qilishga hamda yer yuzini obod va go'zal etishga undaydi. U adolat, tenglik, tinchlik, erkni tarannum etadi.

Buni biz "Qur'on"ning insonning kamolotga erishishiga qay darajada o'rin egallashini, uning insonga, butun borliqqa munosabati, turmush tarzi va xulq-odob me'yorlarini tarkib toptirishda ulkan ahamiyatidan ham bilsak bo'ladi.

Ma'lumki, ilm-fan taraqqiyoti insonning axloqiy kamolga yetishida katta ahamiyatga ega. Shunga ko'ra, xulq-odob qoidalarini tarkib toptirishga "Qur'on"da asosiy e'tibor beriladi. Har bir shaxsning, jamiyatning ravnaq topishida axloqning asosiy roli tasvirlanadi. Zero, jamiyat asosi bo'lgan har bir kishining axloqsizligi jamiyatga qay darajada zarar yetkazsa, yaxshi axloqli kishilar ularning ravnaqiga shuncha xissa qo'shadilar.

"Qur'on"da har bir mo'min-musulmon bajarishi zarur bo'lgan yaxshi xulqlar insonning xaqiqiy kamolotga undovchi insoniy fazilatlardir, deb tushuntiriladi. Chunki islom dinining asosiy maqsadi ham yomonlikni oldini olish, kishilarga yomonlikning xunuk oqibatlarini tushuntirish hamda ularni doimo to'g'ri yo'lda yurishga chaqirishdan iboratdir.

"Qur'on"da insonda imonning o'ziga xos mezoni sanalgan saxovat, mexmonnavozlik, jasorat, sabr va qanoat, to'g'rilik, vafodorlik va sodiqlikka katta e'tibor berilgan.

Shundanmi, insondagi axloqiy xislatlardan eng muhimi xayru ehson haqida alohida fikr yuritiladi. Unda ehson keng qamrovda olinadi. Unga muomala ham, inson amalga oshiradigan barcha yaxshi ishlar ham kiritiladi. Ehson – insonning tabiiy vazifasi bo'lishi kerakligi talqin etiladi. Chunki ne'matlarni o'zidan boshqalarga ehson etishi kerak: "Allox senga ehson qilgani kabi sen ham (Alloxning bandalariga) infoq-ehson qil", - deyiladi "Qasas" surasining 77-oyatida. Shuningdek, kim birovga ehson qilsa, uning foydasi o'sha kishining o'ziga qaytishi, chunki birovga yaxshilik qilgan kishi o'zida ruhiy qanoat his etishi, boshqalar tomonidan xurmat-extiromga sazovor bo'lishi ta'kidlanadi. Kishilardagi bu yaxshi xislat "An'om" surasining 160-oyatida "Kim biron chiroyli amal qilsa,

unga o'n barobar qilib qaytarilur. Kim biron yomon ish qilsa, faqat o'shaning barobarinda jazolanur",- deb ta'riflanadi.

“Qur’oni Karim”da ehsonga loyiq kishilarga birinchi navbatda ota-onalar kiritiladi va ota-ona xaqqi belgilab beriladi. “Al-Isro” surasining 23-24 oyatlarida ota-onaga yaxshilik – Allox taologa ibodat qilishdan keyingi ikkinchi vazifa sifatida ta’kidlanadi. Ota-ona har qanday inson bo‘lishidan qat’i nazar farzand ularga nisbatan xurmat saqlashi, ularni so‘zlarini qaytarmasligi; ota-ona ham bolani dunyoga keltirish bilan birga, farzandga ta’lim-tarbiya ham berganligini unutmay, xaqqiga doimo tayyor turish ta’kidlanadi.

Mazkur oyatlarda eng oliy insoniy muomala qoidalari sifatida quyidagilar belgilangan:

- ota-ona xatti-harakatining farzandga malol kelmasligi,
- ota-ona bilan gaplashganda ularga botadigan so‘z aytmaslik,
- ota-onaga ehtirom bajo keltirish,
- ota-onaga raxm-shafqat qilish,
- ularni haqqiga duo qilish.

“Qur’on”da faqat ota-ona emas, oilaning boshqa a’zolariga: qarindoshlar, yetimlar, kambag‘allar, qo‘ni-qo‘shnilarga ham yaxshilik qilish takidlangan. “Niso” surasining 36-oyatida “Ota-onangizga hamda qarindosh-urug‘, yetim va miskinlarga, qo‘shniga, yoningizdagi hamroxingizga, yo‘lovchi musofirga... yaxshilik qilingiz!” deya kishilarni bir-biriga yaxshilik qilishga undaydi. Bu oyat katta axloqiy-ijtimoiy ahamiyatga ega. Chunki har bir oilaning mustahkamligi jamiyatni mustahkamlashga, har bir yetimga g‘amxo‘rlik esa jamiyatning taqdiri uchun harakat qiladigan ma’naviy yuksak insonni kamolga yetkazishga olib keladi. Qo‘ni-qo‘shnilar bilan totuvlik mahallani mustahkamlashga yordam beradi, bu esa, o‘z navbatida, jamiyatning barqarorligiga olib keladi. Demak, yuqoridagi sura oila va jamiyat o‘rtasidagi mustahkam aloqani ham ifoda etadi.

“Qur’on”da sabrni ham ehson bilan bir qatorda sanaladi: “Ey Muhammad, mashaqqat va ozorlarga sabr qiling! Zotan, Allox chiroyli amal qiluvchilarning ajr-mukofotlarni zoe etmas”, - deyiladi “Xud” surasining 115- oyatida.

“Qur’on”da sabr qanoatga yuksak axloqiy fazilat sifatida katta e’tibor beriladi. Shuning uchun ham sabr “Qur’on”da eng ko‘p zikr etiladigan axloqiy xislatdir. “Qur’on”da ta’lim berilishicha, sabr insonda quyidagi hislatlarni kamol toptiradi. Masalan, shijoat qiyinchiliklarga sabr qilish

natijasida namoyon bo'lsa, iffat-shaxvoniyl xirsga sabr qilishdan iborat, halimlik – jaxlga sabr qilish mezoni sifatida talqin etiladi.

“Qur'on”da yana insonni axloqiy kamolga yetkazishga zid xususiyatlar: manmanlik, aroqxo'rlik va qimorbozlik, yolg'onchilik, boshqalarni kamsitish, badgumonlik, chaqimchilik, g'iybatchilik, maishiy buzuvlik, g'azabnoklik, xasadgo'ylik, ochko'zlik kabilar xususida ham ibratli fikrlar bildirilgan.

Manmanlik – o'z aybini tan olmaslik, takabburlik sanaladi. Manmanlik illati kishilarni sog'lom fikr yuritishdan, o'zini takomillashtirib borishdan maxrum etadi. Natijada jaxolat illati paydo bo'ladi.

“A'rof” surasini 146-oyatida: “Endi yerda noxaq kibru-xavo qilib yuradigan, agar barcha oyat-mo'jizalarni ko'rsalar ham, ularga iymon keltirmaydigan, to'g'ri – haq yo'lni ko'rsalar uni (o'zlari uchun) yo'l qilib olmaydigan, agar zalolat – noto'g'ri yo'lni ko'rsalar, uni yo'l qilib oladigan kimsalarni o'z oyat-mo'jizalarimdan burib yuborurman (ya'ni anglab etmaydigan qilib qo'yurman)”,- deyiladi.

Yuqoridagi oyatda va “Qur'on”ning boshqa oyatlarida ham manmanlikning yomon oqibatlarga olib kelishi ta'kidlanadi. Inson go'zalligi bilan ham, mol-dunyosi bilan ham gerdayishi mumkin emasligi bayon etilib, “Isro” surasining 37-oyatida: “Yer yuzida kibr-xavo bilan yurmagin! Chunki sen (oyoqlaring bilan) hargiz yerni teshib (uning tubiga) keta olmaysan va bo'yi bastda tog'larga etolmaysan”,- deyiladi va manmanlikdan qaytariladi.

“Qur'on”da yolg'onchilik va uning turlari, zararli oqibatlari haqida ham batafsil to'xtalib o'tilgan. Unda yolg'onchilik razolat bilan barobar qo'yiladi. Odamlar yolg'onchi kishining gaplariga ishonmay qo'yadilar, ishonchlarini yo'qotadilar, “Qur'on”da yolg'onchilar haqida shunday deyiladi: “Albatta, Ollox xaddan oshguvchi, yolg'onchi kimsalarni xidoyat qilmaydi” (“Gofir” surasi, 28- oyat).

Lekin, ba'zida ezgu maqsadlar yo'lida yolg'on ishlatish gunoh emasligi ham uqtiriladi.

“Qur'on”da yolg'onchilikning turlari ham bayon etiladi. Shulardan eng xavflisi xiyonat deb ta'kidlanadi. Chunki xiyonat jamiyat uchun ham, shu jamiyatda yashovchi odamlar uchun ham zarar keltirib, uni harob etadi deyiladi, “Andol” surasining 27-oyatida. “Niso” surasining 107-oyatida xiyonat qilganlarni Allox kechirmasligi ta'kidlangan.

Yolg'onchilikning yana bir turi va'daga vafo qilmaslik, deb ko'rsatilgan. Irodasiz, birovga yaxshilikni ravo ko'rmaydigan ishonchsiz kishilar va'dasiga vafo qilmasligi bayon etiladi. Islomda va'daga vafo

qilmaslik – munofiqlik deb tushuntiriladi. Xadislarda ham “Munofiqlikning belgisi uchta: gapirsa yolgʻon gapiradi, vaʼda bersa vafo qilmaydi, omonatga xiyonat qiladi”, - deyiladi.

“Qurʻon”da yolgʻon guvoxlik berish ham kishilarga jabr zulm oʻtkazishga sabab boʻlishi, chaqimchilik esa yolgʻonning bir turi sifatida, kishilar oʻrtasiga nifoq soluvchi razolat sifatida qaraladi.

“Qurʻon”da xaqiqiy inson bir-birini kamsitmasligi, boshqalarni xurmat qilishi, shu bilan kishilar oʻrtasida totuvlikni mustahkamlashni mumkin ekanligi kabi gʻoyalar ham mavjud. Kishilarning bir-birini xurmat qilishi, oʻzaro aloqalarni mustahkamlashi, kelishmovchiliklarning oldini olishda, xullas komil insonga xos boʻlmagan pastkashliklardan saqlanishda ular katta ahamiyatga ega.

“Qurʻon”da insonning ruhiy va maʼnaviy kamolga yetishiga toʻsqinlik qiluvchi salbiy xislatlardan biri gʻazab deb koʻrsatiladi. U ruhiy razolat sifatida talqin etiladi. Chunki gʻazab kelganda aql qochadi, inson oʻz irodasini idora qila olmay qoladi, oʻz manfaati, obroʻsini ximoya qilaman deb, joxillikka yoʻl qoʻyadi. Xatto gʻazab inson salomatligiga ham zarar yetkazadi. Shuning uchun ham islom insonni aql va insofga, bosiqlik bilan ish tutishga, oʻz xissiyotlarini boshqara olishga chaqiradi. Chunki gʻazab kelganda chiqarilgan xukm, amalga oshirilgan xatti-harakat joxillik belgisi hisoblanadi. Xatto gʻazabni bosish bilan birga, gʻazabni qoʻzgʻagan shaxsni kechira olish darajasida oʻzini boshqara olish irodasiga ega boʻlish kerakligi ham uqtiriladi.

“Qurʻon”da taʼlim berilishicha boylik abadiy emas, xaqiqat va yaxshilik abadiydir. Baʼzilar mol-dunyosi ortganda manmanlik “kasali”ga giriftor boʻladi, aql va adolatni unutadi. Shuning uchun “Qurʻon”da inson boylik orttirsam, xaddidan oshadi, deyiladi va bandalarini boylik orttirgan chogʻida kekkayib, gerdayib ketishidan saqlanishiga chaqiradi.

Islom taʼlimotida ilgari surilgan muhim gʻoyalardan yana biri va uning eng muhim tarkibiy qismi poklik va tozalikka rioya qilishdir.

Xulosa qilib aytganda, Islom shu paytgacha shoʻro mafkurasida uning xalqlar oʻrtasida dushmanlik ruhini singdiruvchi, insonning qadr-qimmatini kamsituvchi, bilish va yaratuvchilik qobiliyatlarini, aqlning, inson ijodiy qobiliyatining kuchini, inson irodasining erkinligini inkor etuvchi din sifatida tanqid qilib kelindi. Lekin, biz yuqorida koʻrib oʻtgan masalalar bunday fikrlar asossiz ekanligini koʻrsatdi. Islom va uning asosiy taʼlimoti mujassamlangan “Qurʻoni karim”da insonni ham aqliy, ham axloqiy, ham jismoniy shakllantirishda, bir soʻz bilan aytganda, komil insonni tarbiyalashda muhim manba ekanligi namoyon boʻladi.

O‘z-o‘zini tekshirish uchun savollar.

1. Islom dini tarixi va yoyilishini aytib bering.
2. Islomning sha’riy manosi tushuntiring.
3. Musulmonlar bilishi shart bo‘lgan farzlarni sanang.
4. Qur’on oyatlarida keltirilgan fikrlarni taxlil qiling.
5. “Avesto” va “Qur’on”dagi fikrlarni taqqoslang.
6. Shariat deganda nimani tushunasiz?
7. Hadis va rivoyatlardan na’munalar keltiring.

Tayanch so‘z va iboralar.

Islom dini. Asosiy farzlar. Islomda ta’lim-tarbiya. Arablar istilosi. Qur’on-islom dinining asosiy manbai. Hadis. Islom dinining tarqatilishi.

XII.BOB. XIX ASRNING IKKINCHI YARMI XX ASR BOSHLARIDA TURKISTON O‘LKASIDA TA’LIM-TARBIYA VA PEDAGOGIK FIKRLAR.

12.1. Turkiston o‘lkasida diniy-islomiy tarbiyaviy muassasalar va pedagogik fikr taraqqiyoti.

XIX asrning o‘rtalarida Turkiston o‘lkasida boshlang‘ich ma’lumot beradigan maktab hamda o‘rta va oliy diniy ta’lim beradigan madrasalar mavjud edi. Maktablarning aksariyati, shu jumladan, qishloq maktablarining ko‘pchiligi diniy va ta’lim beruvchi eng oddiy boshlang‘ich maktablar edi xolos. Bu maktabda masjidlarning imomlari, savodxon mullalar dars berardilar. Bunday maktablarda o‘qitish eng oddiy diniy vazifalarni o‘rgatish bilan, ya’ni arab tilida yozilgan Qur’onni o‘qishni o‘rgatish, har bir musulmon uchun zarur bo‘lgan asosiy vazifalarni bildirish bilan cheklanadi.

Shahar maktablarida diniy ta’limdan tashqari, umumiy ta’lim elementlari – yozish va hisoblash yo‘llari o‘rgatilar, xalq orasida mashxur shoirlarning she’r va g‘azallari o‘qitilar edi. Odatda, bunday maktablarning o‘quvchilari badavlat oilalarning bolalari edi. Ular o‘qishni tamomlab, olgan bilimlarini savdo-sotiq ishlarida, hunarmandchilik ustaxonalarida qo‘llar edilar, ba’zilar qo‘shimcha ta’lim olib, xattotlik kasbi bilan shug‘ullanar, ba’zilar madrasaga kirib o‘qishni davom ettirar edilar.

Oliy diniy maktab bo‘lgan madrasada o‘rta asrlarga oid diniy falsafa va musulmon xuquqlari, arab tilining grammatikasi va mantiq ilmlaridan dars o‘tilardi. Madrasani tamomlab chiqqanlar imomlik bilan shug‘ullanish va qozixonalarda ishlash xuquqiga ega bo‘lar edilar. Maktab va madrasalarda asosan o‘g‘il bolalar o‘qitilar edi. Shaharlardagi diniy maktablarda ba’zi domlarning xotinlari - otinoyilar qizlarni ham o‘qitish bilan shug‘ullanar edilar. Maktab va madrasalarda dars o‘zbek, arab va fors-tojik tillarida olib borilar edi.

Musulmon maktablarida ta’lim tizimi 4 toifaga bo‘lingan edi.

- 1.Quyi maktab – bu maktablarda o‘g‘il bolalarga savod o‘rgatilgan (4 yil).
- 2.Xalilxona maktabi – (namoz) yod oldirib o‘rgatilgan.
- 3.Qorixona – Qur’on yod olingan.
- 4.Maktab internat – o‘rta madrasa bo‘lib, bu maktabda ham diniy, ham dunyoviy fanlar o‘qitilib, o‘rta ma’lumot berilgan.

Markaziy Osiyo Rossiya tomonidan bosib olingandan so'ng maktab va madrasalarda ba'zi o'zgarishlar yuz berdi. Musulmon maktablari uchun bosmaxonada chop qilingan darsliklar paydo bo'ldi. Qozonda bosmaxonada nashr qilingan Qur'on va xaftiyaklar, Xindiston va Erondan shoirlarning litografiyada chop qilingan to'plamlari keltirilgan. Toshkentning o'zida ham maktablar uchun darsliklarni litografiya usulida nashr qilish yo'lga qo'yildi.

Mustamlaka ma'muriyati mashg'ulotlar o'rta asr tartibida olib borilayotgan musulmon maktablarining ishiga aralashmas edilar. Ammo maktablarda rus tilini rag'batlantiruvchi choralar kurishga ham harakat qilinardi. Natijada mahalliy yoshlar rus tilini o'rganishga ko'proq e'tibor bera boshladilar. XX asr boshlarida esa madrasalarda rus tilini o'qitish joriy qilinsin, degan ko'rsatmaga binoan 1913-1917 yillarda ba'zi madrasalarda rus tilini o'qitish joriy qilindi.

12.2. Turkistonda rus-tuzem maktablarining tashkil topishi.

Eski maktablarda ham ba'zi o'zgarishlar sodir bo'ldi. Rus-tuzem maktablari hamda yangi xil maktablarning ta'siri ostida ba'zi eski usul maktablarda birmuncha yangiliklar joriy qilindi – ya'ni litografiyada yangiliklar joriy qilindi, qizlarga o'qitishni o'rgatish bilan birga yozishni ham o'rgatishga kirishildi. Bu yangiliklarga ko'ra o'zbek maktablari hayotida katta o'zgarishlar ro'y berdi.

XX asr boshlariga kelib, Turkiston o'lkasidagi yirik markaziy shaharlarda oliy ta'lim maskani hisoblangan quyidagi madrasalar - Buxoroda-80 ta, Qo'qonda-40 ta, Samarqandda-22 ta, Marg'ilonda-28 ta, Toshkentda-17 ta, Xiva xonligida-130 ta madrasalar mavjud bo'lib, ularda 400 dan 5000 tagacha talaba taxsil olar edi.

1906 yilga kelib, birgina Samarqand viloyatining o'zida 1510 ta musulmon maktabi bor edi, ularda 1482 o'qituvchi 12740 talabaga saboq bergan.

Umuman olganda Turkiston o'lkasida 1905-1906 yillarda 5290 ta maktab bo'lib, ularda 70955 talaba ta'lim olgan.

Bu davrga kelib maxalliy fuqaro bolalaridan ilmiy kishilar tayyorlash maqsadida Xeva xoni Sayid Muhammad Raximxon Boxodirxon soniy - Feruz (1844-1910 y.) katta ishlarni amalga oshirdi. Bevosita uning tashabbusi bilan 1844 yili o'z saroyida maktab ochilib, bu maktabda rus o'qituvchisi va Mirzo, Raxmonquli qori kabi maxoratli ta'lim-tarbiya ustalari yoshlarga bilim berish ishlari bilan shug'ullandilar.

Sayid Muhammad Raximxon Boxodirxon soniy - Feruz farmoniga muvofiq 1904 yilning 10 noyabrida Urganchda birinchi yangi usul maktabi ochildi. Unda Husayn Qo'shaev degan Turkiyadan kelgan o'qituvchi yoshlarga ta'lim-tarbiya bera boshladi.

Husayn Qo'shaev 1906-1907 o'quv yilida xonlikda ilg'or ma'rifatparvar kishilarning istaklarini hisobga olib, Urganchda qizlar maktabi tashkil qildi. Feruz unga homiylik qilib, xazina hisobidan maktab uchun alohida mablag' ajratib berdi.

Feruz homiyligidagi bu maktabda Xusayn Qushaevning turmush o'rtog'i Komila Qo'shaeva qizlarga bilim bera boshladi.

1909 yilga kelib, Feruz qo'l ostidagi madrasalar soni 130 taga etib, undagi mullavachchalar 2300 kishidan ortib ketdi.

Feruz Xiva ziyolilari orasida nufuzli o'rinni egallagan Komil Xorazmiyni Toshkent shaxrida gimnaziya va maktablardagi o'qitish usulini o'rganib kelishi maqsadida safarga jo'natadi. Safardan qaytgach Komil Xorazmiy bu soxadagi ishlarni anchagina jonlantirib yubordi.

Mazkur maktab o'quv dasturi hamda rejasiga - riyoziyot, tarix, jug'rofiya, tabiat, rus tili, maxalliy savod (ona tili) va islomshunoslik fanlari o'qitish belgilanadi. Mashg'ulot jarayonida Sharq mutafakkirlari – Navoiy, Fo'zuli, Bedil, Sa'diy-Sheroziy, Mashrab, So'fi Olloyor kabilar bilan bir qatorda rus shoir va yozuvchilarining asarlarini o'rganildi. Shuningdek, u, voxada san'at, ma'orif va madaniyat rivojiga raxnamolik qilib, saroyda "Podshoxi zamon tipolitografiyasi"ni tashkil qildi.

"Litografiya" – yunoncha so'z bo'lib "Litos" – tosh va "Grafos" – yozaman degan ma'noni bildiradi. Bu atama o'zbek tilida toshbosma tarzida qo'llanib kelingan.

Feruz saroyidagi bu toshbosmaxonada ilk bor Abu Nasr Farobiyning "Nisobus-sibiyon" (Bolalar nasibasi), Alisher Navoiyning "Hamsa" asaridan parcha, "Xayrat ul-abror" dostoni, Shermuhammad Munisning "Munis ul-ushshoq" devoni, Yoqubxo'ja ibn Ibroximxo'janing "Devoni xolis" to'plami, Feruzning "Devoni Feruz" va boshqa o'nlab asarlar nashr etilgan.

Ma'lumki, Markaziy Osiyo zaminida Temuriylar xukmronligi inqirozga yuz tutgandan keyin, bu o'lkani qo'lga kiritish uchun jahonning ko'pgina mamlakatlari harakat qildilar. Ana shulardan biri chor Rossiyasi edi.

Rossiyaning bosqinchilik yurishi XIX asrning 2-yarmiga kelib, Buxoro amirligi, Xiva hamda Qo'qon xonliklariga qaratildi.

Bu uch mustaqil davlat o'rtasidagi o'zaro ziddiyatlardan foydalangan rus davlati Markaziy Osiyoni bosib olish uchun qulay sharoit yaratildi, deb hisoblab xujum boshladilar va dastlab Qozog'istonni o'zlariga tobe qildilar. So'ngra Qozog'iston orqali 1864 yilda Turkmaniston, Chimkent, Avliyo otani, 1865 yilda Toshkentni zabt etdilar. 1867 yilda Yettisuv viloyati, 1868 yilda Samarqand, 1876 yilda Farg'ona viloyati Rossiya qo'liga o'tdi.

1876 yil 19 fevralda podsho Aleksandr II Qo'qon xonligi tugatilganligi to'g'risida buyruqqa imzo chekdi. 1885 yilga kelib Markaziy Osiyoning hamma yerlari Rossiya tasarrufiga o'tadi va o'lkada Turkiston general gubernatorligi tashkil etiladi. Shu bilan Markaziy Osiyo mustamlaka davlatiga aylantiriladi.

Turkiston o'lkasi Rossiya tomonidan bosib olingach, chor ma'murlari ming-minglab rus oilalari Markaziy Osiyoga ko'chib keladi. Farg'ona viloyati, Sirdaryo, Samarqand va boshqa viloyatdagi (shaharlar) maxalliy dexqonlarning serunum yerlari tortib olinib, ularga beriladi.

Rus muxojirlari Turkiston general-gubernatorining farmoniga binoan o'lkada rus maktablari, rus-tuzem maktablari, gimnaziya kabi maktablarni ochish va bu maktablarni kengaytirish hisobiga maxalliy maktablar, maktab madrasalarni siqib chiqarish maqsadida maorif isloxotini o'tkaza boshladilar.

Bu bilan go'yoki, ular Markaziy Osiyo aholisini savodxonlik darajasini oshirmoqchi bo'ldilar va har bir qilingan ishni bo'rttirib ko'rsatishga urindilar.

1917 yilgi to'ntarishgacha 21% savodxon bo'lgan o'lka aholisini, yoppasiga savodsiz edi deya kamsitishga urindilar, quruq bo'xton yog'dirdilar.

O'lka aholisini savodxon qilish uchun eng avvalo rus, rus-tuzem, gimnaziya kabi o'quv maskanlari kerak, madrasa va "usuli qadimiya" eski usul maktablarida, otinlar maktablarida savod chiqarib bo'lmaydi degan siyosatni yurg'izishga harakat qildilar.

Bunga biz 1897 yildagi Rossiya tomonidan o'tkazilgan aholi ro'yxati ma'lumotlarini ko'rsatishimiz mumkin. Masalan, o'sha aholi ro'yxatida qayd etilishicha, Markaziy (O'rta) Osiyo aholisining savodxonlik darajasi quyidagicha belgilangan:

- Tojiklar – 99,5% savodsiz
- Qirg'izlar – 99,4% savodsiz
- Turkmanlar – 99,3% savodsiz
- O'zbeklar – 98,4% savodsiz

Qozoqlar esa – 97,9% savodsiz deb hisoblangan.

Bu ko'rsatkichlarning barchasi uydirma edi. Aslida Turkiston o'lkasi xalqlarining savodxonlik darajasi chor Rossiyasi aholisining savodxonlik darajasidan past emas edi. Chunki, Turkiston o'lkasi xalqlari 1917 yilgi to'ntarishdan oldin shaxsiy va ommaviy maktablar, madrasalarda bilim olganlar, va yuksak ilm egasi bo'lganlar. O'lka xalqlari eramizning VI-VII asrlaridan uyg'ur-turk yozuvidan, o'z yozuvlari sifatida foydalanib, o'z zamonasiga mos ta'lim bergan bo'lsalar, son-sanoqsiz mutafakkirlar ana shu uyg'ur-turk yozuvi va VIII asrdan boshlab arab grafikasi asosida savod chiqarib, butun jahonga dovrug' taratganlar "deyarli butunlay savodsiz", deb talqin etilgan ona yurtimizda unib-o'sgan jahon ilmiy va amaliy tafakkurida alohida o'rin egallagan yuzlab qomusiy allomalarimizdan tortib, qori-yu, otinoyilarimiz savod o'rgatgan maktab-u, madrasalarimizdan yuz o'gira olmaymiz.

Maktab ishiga taaluqli asosiy siyosiy va ideologiya soxasidagi ko'rsatmalar 1870 yilda chor Rossiyasi xalq maorifi noziri D.A.Tolstoy tomonidan ifodalab berilgan edi. "Bizning vatanimizda yashovchi barcha begona (rus bo'lmagan) xalqlarning ma'lumotli bo'lishining oxirgi maqsadi, deb ma'lum qilgan edi, u, shubxasiz, ularni ruslashtirish va rus xalqi bilan birlashtirishdan iborat bo'lishi kerak". Ruslashtirish ko'rsatmasi 1870 yilda e'lon qilingan bo'lib unga binoan rus millatiga mansub bo'lmagan barcha xalqlar uchta toifaga bo'lingan edi.

1. "Juda kam ruslashgan xalqlar", bo'larga Sharqiy Sibir va Povolje xalqlari kirar edi. Bu xalqlar uchun ochilgan maktablarda o'qishni ona tilida boshlash va keyinchalik rus tilida o'qitishga o'tish tavsiya qilinar edi.

2. "Ruslar ham yashaydigan rayonlarda yashovchi xalqlar". Bu joylardagi maktablarda o'qitishning dastlab rus tilida olib borish ayrim xollarda ona tilining yordamiga tayanish va mumkin qadar tezroq faqat rus tilida o'qitishga o'tish taklif qilinar edi (masalan, gruzin bolalari o'qitiladigan maktablarda o'qitish shunday olib boriladi).

3. "Yetarli darajada ruslashgan xalqlar". Ukrainlar, belorus va boshqalar, bularning maktablarida o'qitishni faqat rus tilida olib borish tayinlangan edi. Mazkur "qoida"larni mana shu toifaga kiritilgan xalqlarga qo'llanish 60-yillarda ijtimoiy harakat jarayonida vujudga kelgan ona tilida o'qitish tajribasini batamom siqib chiqarishga olib keldi.

Mana shu umumiy direktiv xujjat asosida ulkan Rossiya imperiyasining ayrim xududlaridagi maktablarning ta'lim tomoyillarini belgilab beradigan yo'l-yo'riqlar yaratiladi va e'lon qilinadi.

Masalan, pravoslav diniga e'tiqod qilgan Kavkaz xalqlarining maktablari 1873 yilda chiqarilgan "Kavkazda ta'lim ishining qurilishi haqida ustav" asosida ishlashi kerak edi. Chor amaldorlari mana shu va boshqa buyruqlar (bular ruslashtirish va ulug' davlatchilik ko'rsatmalariga qat'iy amal qilar edi) asosida ish ko'rib arman cherkovining oliy organlari tomonidan ochiladigan ona tilidagi maktablarni doimo yopib qo'yar edilar.

1776-yilda Markaziy Osiyo tumanining general-gubernatori xo'zurida Turkiston o'quv yurtlarining maxsus Boshqarmasi tashkil etilgan bo'lib, avvalo, ruslashtirish siyosatini amalga oshirish vazifasi uning zimmasiga yuklatilgan edi.

Tegishli davlat xujjatlari bilan maktablarning ish tartibini belgilab va maktab idorasi organlari o'z maqsadlarida mustaxkamlanib olgach, chorizm o'qituvchilarning faoliyatini injiqlik bilan sinchiklab nazorat qilish tizimini to'xtovsiz oshirib bordi.

1814 yilda Qo'qon xonligi qishloqlarini kezib chiqqan poruchchik F.Nazarov bunday deb yozgan edi: "Qo'qon va butun Qo'qon davlati paxta ekini va ipak daraxtiga to'lib yotibdi, hamma yoqda paxta ekilgan dalalar ko'zga tashlanadi, undan qo'qonliklar mato tayyorlab, uni buxoroliklarga rus tovari: temir, qunduz, dengiz orti mushugi, po'lat va xokazolarga ayirboshlaydilar".

Shuningdek, o'zbek xonliklarida oltin, kumush, rudalar va shu kabi foydali qazilmalar olinar edi.

Rossiya mana shunday boy o'lkani bosib olishni asrlar davomida niyat qilib kelar edi. Ular o'z niyatlariga XIX asrning ikkinchi choragida erishdilar. Ruslar Markaziy Osiyoni osonlikcha qo'lga kiritmadilar. Ular o'z maqsadlariga erishgunlaricha ko'z ko'rib, quloq eshitmagan yaxshiliklar qildilar, qanchadan-qancha qon to'kishlar evaziga Markaziy Osiyoni qo'lga kiritdilar. Ular endi Turkistonni har tomonlama taladilar.

Tarixda o'zbek xalqi ko'p bosqinchilarni ko'rgan. Masalan mo'g'iltatar bosqinchiligini oladigan bo'lsak, ular odamlarni qirg'in, mollarini talon-taroj qilgan, ammo madaniyatiga, tiliga va diniga tegmagan. Eng daxshatlisi, ruslar Turkistonda barcha bosqinchilik ishlarini olib borish bilan birga xalqning urf-odatini, tili va dinidan ham ayirmoqchi bo'ldilar.

General Rozenbax esa shunday degan edi: "O'lkani ruslashtirish rejasini amalga oshirishda maktab katta ahamiyat kasb etishi lozim". Xaqiqatdan ham mustamlaka davrida rus tuzem maktablari vujudga keldi. Afsuski bu o'rinda boshqa tishga tegadigan nozik bir holat ham bor. "Tuzemets" degan ruscha o'zbekcha lug'atda "maxalliy xalq", "tub aholi" deb tarjima qilingan. Rus olimi Vladimir Dal'ning "Velikorus jonli tilining

izoxli lug‘ati” kitobida manashunday jumlar yoziladi: “Tuzemets. Mestno‘y otnosyashiysya do izvestnoy strani’. Tuzemni‘e jiteli chasti Okeanii stoyat na nizshey stupeni chelovechestva”.

XX asr boshlarida Turkistonda hammasi bo‘lib 20925 ishchi bo‘lgan, xolos. Temir yo‘llar o‘lkamizning barcha boyliklarini Rossiya tashib olib ketish maqsadida qurilgan. Yangi ochilgan turli maktablar mustamlakachi amaldorlar uchun tilmochlar tayyorlab berish uchun xizmat qilgan.

1860 yillarda Markaziy Osiyoning ko‘pgina qismi Rossiya tomonidan bosib olindi. 1865 yilda Rossiya tarkibiga kirgan Toshkent Turkiston general-gubernatorligiga qarashli yerlarning markazi bo‘lib hisoblanadi.

Turkistonda dastlab ochilgan ba’zi bir rus maktablarida o‘quvchilarning 1/4 qismini va undan ko‘prog‘ini maxalliy aholi bolalari tashkil etgan bo‘lsada, lekin butun Turkiston o‘lkasi bo‘yicha hisoblaganda bunday maktablarda o‘quvchi maxalliy aholi bolalari 200 tadan oshmas edi. Bularning ham ko‘pi qozoq bolalari bo‘lib, o‘zbek va tojik bolalari juda oz edi, chunki musulmon ruxoniylar “kofirlar” maktablariga qarshi targ‘ibot yuritir edilar. Rus maktablarida, ayniqsa o‘rta maktablarida o‘quvchilar o‘rtasida o‘z ijtimoiy axvoliga ko‘ra boylar va oqsuyaklarning bolalari ko‘pchilikni tashkil etar edi.

Chorizmning maktab soxasidagi siyosati ruslashtirishdan iborat bo‘lsa ham, lekin rus bolalari bilan maxalliy aholi bolalarining birgalikda o‘qishlari, ular o‘rtasida o‘zaro do‘stlikni tarbiyalar edi.

Toshkentdagi gimnaziya dastlabki yillarda, maxalliy aholining bolalarini rus tili bilan ko‘proq shug‘ullantirish uchun lotin tilini o‘rgatishdan ozod qilinardi.

1880 yillarning boshlariga kelib rus maktablarida o‘qiydigan o‘zbek va tojik bolalari uchun islom dinini o‘qitish kerak, toki ota-onalari bu maktablardan qo‘rqmasinlar, degan fikr tarqalgan edi. Turkiston ma’murlari bu fikrning qanchalik to‘g‘ri ekanligini tekshirishga qaror qildilar. 1884 yil 19 dekabrda Toshkentda, “eski shahar” qismida sinab ko‘rish uchun birinchi rus-tuzem maktabi ochilgan edi. 10 yillardan keyin Toshkentda bunday maktablar soni 4 taga ko‘paydi. Bu tipdagi maktablar o‘lkadagi yirik shaharlar hamda qishloqlarda ham tashkil etila boshladi. O‘lkada rus, rus-tuzem maktablari ilk bor XIX-asrning 70-yillarida yo‘zaga kelgan bo‘lsa, 1904 yilga kelib ularning soni 57 taga etdi.

12.3. Turkistonda jadidchilik ma'rifati va ta'lim-tarbiya.

Savol tug'ilishi mumkin, Turkistonda jadidchilik harakati qachon kelib chiqqan va u nimaga asoslangan edi?

Masalan, XIX-asrning boshlarida Buxorodagi ma'rifatparvar musulmon ruxoniylari va ziyolilari orasida madrasa va maktablar tizimiga hamda islom diniga kirib qolgan bid'atlarni islox qilish fikri paydo bo'la boshladi. Shunday isloxot tarafdorlarini **jadidlar**, ya'ni yangilik tarafdorlari deb atay boshladilar. O'sha davrlardan boshlab bunga qarama-qarshi turgan oqim, ya'ni feodal-o'rta asrchilik, diniy fanatizm ruxida bo'lgan kishilarni esa **qadimistlar**, deb atay boshladilar. XIX-asr boshlarida bir qancha ma'rifatparvar mudarrislar Buxoro shaxridagi 200 ga yaqin madrasani islox qilish g'oyasi bilan chiqdilar. Bu harakat boshida madrasa mudarrisi Abu Nasr Al Kursaviy turgan edi. qadimistlar esa ularni kofirlik va xudosizlikda aybladilar. Buxoro amiri Xaydar esa Kursaviyni zindonga tashlatib, o'lim jazosiga xukm qiladi. Ammo uning tarafdorlari uni zindondan qochiradilar. Kursaviy Qozonda o'z faoliyatini davom ettirib, 1813 yilda vafot etadi. XIX-asrning 50-60-yillarida diniy isloxotchilik harakati yanada kengaya boshlaydi. Endi bu harakat boshida Buxorolik mudarris va tarixchi olim Marjoniy (1818-1889), Gijduvonlik domla Fozil, Mo'minjon Vobkandiy, mulla Xudoyberdi Boysuniy va boshqa mudarrislar turar edilar. Ular madrasa va maktablarni islox qilishni emas, balki ortiqcha darslarni olib tashlash tarafdori ekanliklarini yozadilar. Isloxotchilar raxnamosi Marjoniy o'zining dasturida quyidagi 6 asosiy masalalarini qo'yadi:

1. Qur'ondagi har qanday diniy masala yuzasidan kishilar bilgan xolda o'zlari erkin fikr yuritsinlar.

2. Birovning birovga ko'r-ko'rona ergashishi qat'iy man qilinsin.

3. Madrasalarda o'qitiladigan xoshiya va shrq kabi quruq mazmunga ega bo'lgan va madrasa o'quvchilari uchun foydasiz bo'lgan hamda ularning 8-10 daqiqa vaqtini bekorga oluvchi darslar dars jadvallaridan olib tashlansin.

4. Madrasalarda Qur'oni Karim, Xadisi Sharif, ularning tarjimalari va islom tarixi kabi darslar o'tilsin.

5. Arifmetika, tarix, jug'rofiya, tabobat, xandasa, mantiq, falsafa va boshqa dunyoviy fanlarni o'qishga qarshilik ko'rsatilmasin.

6. Har bir ishda musulmonchilikni Muhammad Mustafo (S. A. V.) davridagi qadimiy islom madaniyatiga qaytarish ko'zda tutilsin.

Marjoniy va uning tarafdorlari bo'lgan o'sha davrning jadidlari musulmon taraqqiyparvarlaridan edilar, ular madrasalarda diniy darslar bilan bir qatorda qadimiy islom madaniyati davridagidek dunyoviy darslarni o'qitishni shart qilib qo'ydilar. Biroq, qadimistlar va amirning reaksion siyosati natijasida ta'qibga uchragan Marjoniy Buxorodan chiqib ketishga majbur bo'ldi. Uning maslakdoshlaridan ko'pchiligi zindonga tashlanib, orqalariga 75 darra urilgach, ular tavba qilib, qaytib bunday ishlarni qilmaslikka va'da berdilar.

XIX asr oxiri XX asrning boshlarida Turkistonda chor mustamlakachiligining kuchayishi natijasida Markaziy Osiyoning ko'p joylarida jadidchilik harakati kuchayib ketdi.

Agar lo'nda qilib aytsak, jadidlarning harakat dasturi quyidagi masalalarni xal qilishga qaratilgan:

1. Diniy tasavvuf va fanatizmga qarshi kurash.
2. Diniy aqidalarga asoslangan o'rta asr maktablari o'rniga Ovrupo qabilidagi dunyoviy ilmlarni ona tilida o'qitishga moslangan yangi usuldagi maktablarni tashkil etish, feodal davri maorif tizimini islox qilish.
3. Jadidchilik g'oyalarini keng xalq ommasiga yetkazish niyatida yangi o'zbek adabiy tilini ishlab chiqish, matbuot hurligi uchun kurash, xalq ommasiga tushunarli adabiyot va teatrni yaratish.
4. Xotin-qizlarni paranjidan chiqarish va jadid maktablariga qatnashlarini ta'minlash yo'li bilan ular taqdirini o'zgartirish va oilada islohot o'tkazish.
5. Maxalliy boylar va savdogar axlining siyosiy va iqtisodiy jihatdan rus burjuaziyasi bilan bir xuquqda bo'lishi, maxalliy amaldorlarning chor xukmdorlari tomonidan siquvga olishiga qarshi kurash. Shu yo'l bilan mustamlakachilik siyosatini islox qilish.

Birinchi marta jadidchilik Qrimda paydo bo'ldi. Uning asoschisi asrimiz boshlarida turkiy qavmlarining chinakam jafokashi va iftixori Ismoilbek G'aspirali hisoblanadi.

Ismoilbek G'aspirali 1851 yilning 21-martida – qutlug' Navro'z kunida tavallud topdi. Yosh Ismoilning tarbiyasida onasi Fotima va enagasi Xabibaning xizmatlari katta bo'ldi. Ismoilni 8 yoshda bog'chasaroylik Xoji Ismoilning eski maktabiga berdilar. 10 yoshga kirganda esa otasi Mustafobek onasi Fotimaning e'tirozlariga qaramasdan, Oqmachitdagi guberniya gimnaziyasiga olib boradi. Unda ikki yil o'qigach, Voronejdagi ofitserlar harbiy o'quv yurtiga utadi. 13 yoshida o'qishni Moskvadagi Milyutin gimnaziyasiga ko'chiradi. 1868 yili uni bitirib, Bog'chasaroyga qaytadi. “Zanjirli” madrasasida rus tilidan dars

bera boshlaydi. Oradan ko'p o'tmay o'qish-o'rganish ishtiyoqi uni Turkiya - Istambulga boshlab keladi. Undan Fransiyaga utadi. Vena, Myunxen, Shtutgardda bo'ladi. Mashxur Sarbona universitetiga o'qishga qatnaydi. Nixoyat, 1876 yilda Bog'chasaroyga qaytib keladi va "Zanjirli"da rus tili muallimi sifatida ishini davom ettiradi.

1883 yilning 10 aprelida I.G'aspirali boshchiligida "Tarjimon" nomli gazetaning birinchi soni bosmadan chiqadi.

1884 yilda G'aspirali yana bir muhim ishga qo'l uradi. U o'n ikki bolani yangicha usul – **"usuli jadid"** bilan o'qitishga kiritadi va 40 kun ichida burro savodini chiqaradi. Imtixon tashkil qilib bolalarning otalarini taklif etadi. Chetdan kishilar kelib ko'radilar. Hamma bir og'izdan "usuli jadid"ning beqiyos imkoniyatini e'tirof etadi. Xullas Ismoilbek ikki yilda eski maktabda besh yilda oladigan taxsilni o'rgatishga muvaffaq bo'ladi. So'ng ular uchun "Xujai sibyon" ("Bolalar muallimi") nomli birinchi darslikni tuzadi.

Yangi usul maktabda quyidagilarga:

- Sinfda (maktabda) bolalar soni o'ttiztadan oshmaslikka;
- Bolalar faqat ikki daf'a – yoz va qish boshlaridagina maktabga qabul qilinishi;
- Har qabul nechta bo'lishidan qat'iy nazar, bir sinfdan oshmasligi;
- Har bir muallimda ko'pi bilan 3-4 sinf bo'lishi;
- Agar maktab uch sinfdan iborat bo'lsa, darslar ketma-ket ma'lum uyg'unlikda qo'yilmog'i;
- 7-9 yoshlardagi bola 7-8 soat uzluksiz o'qiy olmaydi. Uning uchun 5 soat kifoya. Har darsdan so'ng 10 daqiqa tanaffus;
- Juma va bayram kunlari dam olinishi;
- 10 oy o'qishdan so'ng yozning issiq kunlarida ta'til bo'lishi;
- "Dars zeriktirmasligi";
- Shogirdlarini urish va so'kish befoyda ekanligi va boshqalarga e'tibor qaratilgan edi.

Gaspirali "usuli jadid" bilan o'qitishning qoidalarini shunday tushuntiradi:

1. Butun alifboni birdan o'rgatish og'irdir. Ibtido (boshda) uch, besh harf o'rgatib borish (yengil)dur.
2. Birinchi darsdan shogirdlari yozishni boshlamasliklari darkor.
3. Darslar muayyan soatlarga, qismlarga ajratilib o'rgatilishi lozim.
4. O'quvchi bir darsni o'zlashtirmaguncha ikkinchisiga o'tilmasligi kerak.

5. Harflar bilan tanishtirganda, ular haqida kengroq ma'lumot berilgani ma'qul.

Bolalarni har olti oyda imtixon qilish, yil oxirida sinfdan sinfga o'tkazish, o'zlashtirmaganlarni sinfda qoldirish ko'zda tutiladi. Darslar har xil va har biri yarim soatdan bir soatgacha bo'lishi mumkin. Darslar orasida tanaffuslar bo'lmog'i kerak.

Bu maktablar uchun "Xujai sibyon" asosiy darslik bo'lib xizmat qilar edi. 1910 yilgacha 27 marotaba nashr qilingan. Lekin gap shundaki, u Russiyadagi musulmonlar ma'naviy olamining barcha jihatlarini – madrasani ham, matbuotni ham, ilm-fanni ham o'z ichiga olar va eng muhimi, ularning hammasi turmushga nechog'lik daxldorligi, zamonga xizmat qila olishi asosiy me'zon qilib ko'zda tutilar edi.

Ismoilbek Gaspiralining nomi Markaziy Osiyoda ham ma'lum va mashxur edi. Xususan, XX-asr boshlaridagi Turkiston, Buxoro va Xivaning sakkiz millionli xalqi milliy ongida yuz bergan o'zgarishlarda uning buyuk xizmati bor deyishga to'la xaqlimiz. Gaspiralining g'oyalari Markaziy Osiyoga keng tarqaldi:

Buxoro, Samarqand, Farg'ona, Namangan, Qo'qon, Toshkent kabi unlab shaharlardagi ziyolilar guruhi jadidchilik harakatiga bosh-qosh bo'ldilar. Jumladan:

Fayzulla Xujaev (1896-1938yy)
Isxoqxon Ibrat (1862-1937yy)
Siddiqiy Aziziy (1864-1924yy)
Saidrasul Aziziy (1864-1933yy)
Muhammad Sharif Sufizoda (1869-1937yy)
Maxmudxo'ja Bexbudiy (1874-1919yy)
Abdulqodir Shakuriy (1875-1943yy)
Abdulla Avloniy (1878-1934yy)
Sadridin Ayniy (1878-1954yy)
Munavvar Qori Abdurashidov (1878-1931yy)
Ismatulla Raxmatullaev (1883-1962yy)
Abdurauf Fitrat (1884-1939yy)

X.X.Niyoziy (1889-1929yy) va boshqa o'nlab ziyolilarni faxr bilan tilga olishimiz mumkin.

Jadidchilar 1910 yillar davomida mustamlakachilik siyosatiga qarshi kurash olib borganlari uchun chor Rossiyasi amaldorlaridan jabrlandilar. Yangi usuldagi maktab va maorif ta'lim-tarbiya muammolarini ko'tarib chiqqanliklari uchun xurofotchilar ig'vosi bilan Buxoro amirligi tazyiqiga, 1917 yil to'ntarilishidan so'ng esa "Burjua demokratik erkinliklarini

targ'ib etuvchilar va millatchilar" tamg'asi ostida sho'ro xukumati ta'qibiga uchraydilar.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar.

1. Musulmon maktablarida ta'lim tizimini tushuntiring.
2. Musulmon maktablari va rus-tuzem maktablarini taqqoslang.
3. Rus-tuzem maktablari mohiyatini ayting.
4. Chor Rossiyasining Turkiston o'lkasini ruslashtirishdan maqsadi nima edi?
5. Jadidchilik harakatining maqsadi nima edi?
6. Jadidchilik harakati asoschisi kim?
7. Turkistonda jadidchilik harakati qachon kelib chiqqan va u nimaga asoslangan edi.
8. Jadidlarning harakat dasturi qanay masalalarni xal qilishga qaratilgan edi?

Tayanch so'z va iboralar.

Ta'lim tizimi. Jadidchilik harakati. "Usuli jadid". Musulmon maktablari. Rus-tuzem maktablari. "Litografiya".

XIII.BOB. TA'LIM QONUNIYATLARI VA QOIDALARI.

13.1. Ta'limning ilmiy, tizimli va izchil bo'lish qoidasi.

Ma'lumki, qonuniyat – bu barqaror, zaruriy, u yoki bu xodisalar va jarayonlar o'rtasidagi mutanosiblik va muhim aloqa. Agar o'qitish jamiyat talablarini e'tiborga olmasa, u xolda uni, albatta, qayta qurish, takomillashtirish kerak.

Demak, ta'lim berish, tarbiyalash va o'quvchilarning umumiy rivojlanishlarini bir butunlikda amalga oshirish zarur.

Har bir o'qituvchi shuni anglab yetishi muhimki, o'quv jarayonini samarali ko'rish – bu, ishda o'zini oqlagan pedagogik qonuniyatlar, qoidalar didaktik qoidalarni hozirgi zamon sharoitidagi yangi masalalarni xal qilishda ijodiy foydalangan xolda, ulardan butunlay va o'zaro aloqada foydalanish demakdir.

Ta'lim qoidalarini deb umuminsoniy tarbiyaning maqsad va vazifalarini amalga oshirishga qaratilgan o'qish va o'qitish jarayonlarining yo'nalishi, o'quvchilar tomonidan ilmiy bilimlarning o'zlashtirilishi, bilim va malakalar xosil qilishining asosiy qonun va qoidalarining yig'indisiga aytiladi. So'nggi yillarda olimlar tomonidan yaratilgan pedagogik adabiyotlarda didaktik qoidalar turlicha guruhlashtirilmoqda. Ana shularga asoslangan xolda quyidagicha ta'lim qoidalarini ko'rsatib o'tish mumkin.

1. Ta'limning ilmiy bo'lish qoidasi.
2. Ta'limning tizimli va izchillik bo'lishi qoidasi.
3. Ta'limning tarbiyalovchilik harakteri.
4. Ta'limda nazariyaning amaliyot bilan bog'liq bo'lishi qoidasi.
5. Ta'limda onglilik, faollik va mustaqillik qoidasi.
6. Ta'limda ko'rsatmalilik qoidasi.
7. Ta'lim jarayonida har qaysi o'quvchiga xos xususiyatlarni hisobga olish qoidasi.
8. Ta'limda ilmiy bilim va ko'nikma, malakalarni puxta, mustahkam o'zlashtirish qoidasi.
9. Ta'limning o'quvchiga mos bo'lishi qoidasi.
10. Ta'lim va tarbiyaning birligi qoidasi.

13.2. Ta'lim va tarbiyaning birligi va nazariyaning amaliyot bilan bog'lab o'qitish qoidasi.

Ta'limning ilmiyligi qoidasi o'quvchining o'quv materialidagi qonuniyatlarni aks ettirishi, tushunishi va o'zlashtirishi uchun to'g'ri sharoit yaratish maqsadida zarurdir.

Didaktikaning ilmiylik qoidasi maktab ta'limining mazmunigagina aloqador bo'lib qolmay, o'qitish usullariga ham aloqadordir. U ta'lim jarayonida fan-texnika yutuqlaridan foydalana oladigan o'qitish usullarini takomillashtirishni ham talab qiladi.

Hozirgi zamon didaktikasi o'qitishda xususiyan umumiyga qarab borishni talab qiluvchi klassik qoidaga o'zgartirishlar kiritdi.

Ta'limda izchillikka rioya qilib o'qitish lozim, toki bugun o'rganilgan bilimlar kecha o'rganilganlarni mustaxkamlasin, ertaga o'rganiladiganlarga zamin hozirlasin.

Ta'limning tizimli bo'lishi uning izchil bo'lishi bilan bog'liqdir. Izchillikka asoslangan ta'limning xarakterli belgisi shundaki, u o'quvchilarning oldindan o'zlashtirgan bilim va malakalari zaminida yangi bilim, ko'nikma va malakalar xosil qiladi.

Tizimlilik va izchillik o'quvchilarda har qaysi o'quv fanlarining bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lishini ko'rsatishda ham muhim ahamiyatga ega.

Tizimlilik va izchillik qoidalari o'zaro bog'liq bo'lgan alohida o'quv fanlarini hamda kundalik o'quv materiallarini mantiqiy jihatdan bir-biriga mustahkam bog'liq xolda va muayyan bir tartibda o'qitish hamda ta'lim jarayonida o'quvchilarni tizimli ilmiy bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirib olishlarini ta'minlaydi.

Ta'lim-tarbiyaning birligi ta'lim jarayonini to'g'ri tashkil qilish va o'qitishning xilma-xil usul va uslublaridan foydalana olishga ko'p jihatdan bog'liqdir. Ayniqsa, ta'lim bilan tarbiyaning birligini ta'minlamoq uchun:

A) bayon qilinayotgan o'quv materiallarining mazmuni ham ilmiy, ham g'oyaviy jihatdan to'g'ri tashkil qilinishi;

B) o'qitilayotgan mavzuning ilmiy va tarbiyaviy mohiyati ochib berilishi, ta'lim jarayonida hadislardan foydalanish imkoniyatini yaratilishi;

V) bayon qilinayotgan ilmiy bilimlarning puxta va mustahkam o'zlashtirilishi va turmushda unga amal qilinishi;

G) ta'limda muammoli jarayonni vujudga keltirish, o'quvchilarning qiziqishlari, faollik va tashabbuskorliklarini ta'minlashga e'tiborning ko'chaytirilishi.

D) ta'lim jarayonida o'quvchilarning uyushqoqlik, intizomlilik va javobgarlikni sezish, o'zaro yordam xislarini tarbiyalashni ta'minlamoq zarur.

Ta'lim jarayonida nazariya bilan amaliyotning birligi qoidasining izchillik bilan amalga oshirilishi oqibatidagina o'quvchilar o'quv materialining tub mohiyatini, tabiat va jamiyat taraqqiyoti qonuniyatlarini ilmiy asosda atroflicha to'g'ri, chuqur tushunib oladilar va kelajak amaliy faoliyatlari uchun zarur bo'lgan mahorat, ko'nikma va malakalar xosil qiladilar.

O'qitish jarayonida onglilik va faollik qoidasi o'quvchilarda tafakkur va nutqni rivojlantirishni nazarda tutadi.

Onglilik va faollik qoidasi o'quvchilarni mehnat va o'qishda ijodiy faoliyat usullariga o'rgatishni talab etadi. qayta qurish davrining maktab va xalq ta'limi oldiga quyilgan talablari ham shu maqsadlarga qaratilgan.

13.3. Ta'limda ko'rsatmalilik va ta'limning o'quvchilarga mos bo'lish qoidalari.

Ko'rsatmalilik qoidasi ta'limning yetakchi qonun-qoidalarini va talablarini amalga oshirishda vositachilik qiladi. Chunonchi:

1. Bayon qilinayotgan mavzuning mazmuniga mos keladigan materiallardan unumli va to'g'ri foydalanish o'quvchilarning o'tilayotgan materialni o'zlashtirishga bo'lgan qiziqishini ta'minlaydi. Dars qiziqarli o'tadi.

2. Ta'limda qo'llanilayotgan ko'rgazmali qurollar o'quvchilarning qay darajada yaqqol va aniq, obrazli idrok qilishini ta'minlasa va kuzatayotgan obyektga mumkin qadar ko'proq sezgi organlari safarbar qilinsa, o'quv materiallari shunchalik tez, qulay va oson o'zlashtiriladi, uzoq vaqt esda saqlab qolish hamda qayta esga tushurish mumkin bo'ladi, oqibatda o'quv materiallarining puxta o'zlashtirilishi ta'minlanadi.

3. Ko'rsatmali materiallar orqali o'quvchilar obyektiv borliqdagi narsa, voqealar bilan, ularning xususiyati, belgilari bilan tanishadilar. Mavxum xodisalarining aniq obrazalar orqali idrok qilinishi natijasida o'quvchilarning mantiqiy fikr qilish qobiliyatlari rivojlanadi. O'quvchilarning ayniqsa sxema, jadval, diagramma kabi materiallar ustida

ish olib borishlari va material xususiyatlarni taqqoslash, taxlil qilish, umulashtirish, xulosa chiqarishlari alohida ahamiyatga ega.

4. O'quv materiallarining ko'rsatmali bo'lishi o'zlashtirilgan ilmiy bilimlarni tajribada, ishlab chiqarish amaliyotida qo'llay olishlari uchun zarur bo'lgan ko'nikma va malakalar bilan ham qurollantiradi.

Ta'limning o'quvchilarga mos bo'lishi qoidasi deganda o'quv materiallarining mazmuni, uning xajmi, xarakteri, u yoki bu sinf o'quvchilarining jismoniy rivoji, umumiy tayyorgarligi saviyasi va imkoniyatlariga loyiq bo'lishi tushuniladi.

Moslik qoidasida ta'limning ikki tomoni e'tiborda tutiladi:

1) Ma'lum sinf uchun belgilangan o'quv materiallarining xarakteri, mazmuni va xajmi shu sinf o'quvchilarining yosh xususiyatlariga mos bo'lishi;

2) Har bir sinf uchun belgilangan bilim xajmi shu sinf o'quvchilarining saviyasiga mos bo'lishi lozim.

Ilg'or klassik pedagogika namoyondalari ta'limning o'quvchilarga mos bo'lishi yuzasidan bir qator qoidalar ishlab chiqqanlar. Ulardan biri "Osondan qiyinga qarab borish" qoidasidir. Ikkinchi "Ma'lumdan noma'lumga qarab borish"dir. Bu qoidaga amal qilishda o'quvchilarda avvaldan mavjud bo'lgan ilmiy bilim va tajribalar zahirida yangi, xali o'quvchilarga ma'lum bo'lmagan ma'lumotlar bilan qurollantirishni tushunmoq lozim. Uchinchisi "Soddadan murakkabga qarab borish"dir. Ko'pincha biz tushunib yetgan, o'zlashtirilgan hamma narsalar sodda, tushunib yetmagan, o'zlashtirilmagan narsalar esa murakkabdek ko'rinadi.

Ta'limda bilim, ko'nikma va malakalarni puxta va mustahkam o'zlashtirish qoidasi avvalo hamma o'qitish qoidalari: tushunarliklik, tizimlilik va izchillik, nazariya bilan amaliyotning bog'liqligi, ko'rsatmalilik, o'quvchilarning ongliligi va faolligi qoidalarini amalga oshirish bilan erishiladi. Puxta o'zlashtirishning muvaffaqiyati ko'p jihatdan takrorlash va mashq qildirishga ham bog'liqdir.

Takrorlashning ahamiyati shundaki, takrorlash jarayonida faqat oldindan o'zlashtirilgan o'quv materiallarigina esga tushirilmay, balki shu o'quv materiallariga bog'liq bo'lgan yangi-yangi ma'lumotlar ham beriladi, o'zlashtirilgan bilimlarning noaniq, tuman bo'lib qolgan tomonlari oydinlashtiriladi va to'ldiriladi.

Takrorlash, xotirada qayta tiklashni bir necha yo'l bilan olib borish mumkin. Har bir darsda avvalgi dars materiali bilan yangi material o'rtasida bog'liqlik o'rnatish maqsadida kundalik takrorlash o'tkaziladi.

Takrorlashning ikkinchi turi maxsus qaytarishdir. Bunday takrorlash katta mavzularni o'tib bo'lgach, shuningdek, ma'lum bir chorak ichida o'tilgan material yuzasidan olib boriladi.

Maxsus takrorlashning keng tarqalgan turi o'quv yili oxirida alohida ajratilgan soatlarda o'tkaziladi.

Ta'limda o'quvchiga xos xususiyatlarni hisobga olish qoidasi darsda har bir o'quvchining o'ziga xos xususiyatlarini to'la hisobga olish juda qiyin va har doim ham buni iloji bo'lavermaydi. Pedagog o'quvchilarni darsdagi va amaliy mashg'ulotlar jarayonidagi ishini, uy vazifalarini bajarishini kuzatadi, ularning bilimi, yozma ishlari, yasagan ko'rgazmali materiallarini tekshiradi. Darsdan tashqari vaqtlarda o'rtoqlari va boshqalarga bo'lgan munosabati, xulqi, irodaviy sifatlarini o'rganadi, ular bilan suhbat qiladi. Kuzatish jarayonida u o'quvchining kuchli va ojiz tomonlarini, uning qiziqishlari, tafakkuri, nutqi, xotirasi, diqqati, xayoliga mos bo'lgan xususiyatlarni bilib oladi. Masalan: o'quvchining ko'rish qobiliyati uncha yaxshi bo'lmasa yoki yomon eshitsa, uni birinchi qatorga o'tqizish kerak. Bu narsa diqqati beqaror bo'lgan o'quvchilarga ham tegishlidir.

Darsda va uy vazifalarida differentsiallashtirilgan ta'lim elementlarini qo'llanilishi o'quvchilarni o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olishning muhim vositasidir.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar.

1. Qonuniyat va ta'lim qoidalari tushunchalarini izohlang.
2. Ta'limning ilmiy, tizimli, izchil bo'lish qoidasini izohlang.
3. Ta'lim-tarbiyaning birlik qoidasini izohlang.
4. Ko'rsatmalilik qoidasini tahlil qiling.

Tayanch so'z va iboralar.

Ta'lim qoidalari, ilmiylik qoidasi, izchillik qoidasi, tizimlilik qoidasi, ta'lim-tarbiyaning birlik qoidasi, nazariya va amaliyotning bog'langanlik qoidasi, ko'rsatmalilik qoidasi, ta'limni o'quvchilarga mos bo'lish qoidasi.

XIV.BOB. TARBIYANING UMUMIY USULLARI.

14.1. Xalq pedagogikasida qo'llanilgan tarbiya usullari.

Bola o'qishni, tarbiya olishni istaydi, ulg'ayib jamiyat hayotida faol ishtirok etishni hohlaydi. Pedagog uni qay usulda, qanday munosabatlar sharoitida, qanday pedagogik jarayonda tarbiyalashi lozimligini bilishi kerak. Shu bilan birga bola o'zini o'zgartrishda faol ishtirokchi ekanligini ham unutmasligi lozim. O'quvchilar yaqin kishilarining (ota-onasi, o'qituvchilari, tarbiyachilarining) munosabatlarini yaxshi bilsa bu unga ishda yordam bersa, shundagina bola pedagogik ta'sir o'tkazishga ochiq va moyil bo'ladi. O'qituvchi - do'st, murabbiy, yo'l boshlovchi bo'lgandagina o'quvchilar o'zlarining ichki olamlarini ochib ko'rsatadilar.

Yuqorida aytganimizdek, tarbiya - tarbiyachi va tarbiyalanuvchi faoliyatlarini o'z ichiga olgan ikki yoqlama jarayon. Tarbiyachilar – bilim va tarbiyaga ega bo'lgan kishilar, tarbiyalanuvchilar – bilim va tajriba o'rganuvchi yoshlardir. Ammo tarbiyalanuvchilar muayyan darajada faol faoliyat ko'rsatmasalar tajriba va bilim o'rgana olmaydilar.

Demak, tarbiya usuli – tarbiyachi va tarbiyalanuvchilarning hamkorlikdagi faoliyat va o'zaro ta'sir ko'rsatish usullaridir. Ilmiy adabiyotlarda tarbiya usullarini tarbiya metodlari deb ham ishlatiladi.

«Metod» so'zi grekchadan olingan bo'lib, yo'l, usul ma'nosini bildiradi.

Xalq pedagogikasida qo'llanilgan juda xilma-xil tarbiya usullarini quyidagi tarzda umumlashtirish mumkin.

1.Tushuntirish (o'rgatish, odatlantirish, mashq qildirish).

2.Na'muna (maslaxat berish, uzr so'rash, yaxshiliklar haqida so'zlash, o'rnak bo'lish).

3.Nasihat berish, o'git (undash, ko'ndirish, iltimos qilish, yolvorish, tilak-istak bildirish, maqullash, raxmat aytish, duo qilish, oq yo'l tilash va hokazolar).

4.Qoralash va jazo.(ta'qiqlash, ta'na, gina, tanbex berish, majbur qilish, koyish, ayblash, uyaltirish, qo'rqitish, nafratlanish, ond-qasam ichirish, urish, kaltaklash va hokazolar.)

Tarbiya usullarini o'rganish, taxlil qilish, bu usullardan pedagogik jarayonda foydalanish, ko'nikma va malakalarni egallashni osonlashtirish uchun ularni shartli ravishda bir necha guruhga bo'lib olamiz:

Suhbat va hikoya. O'quvchi shaxsini g'oyaviy va axloqiy shakllantirishda o'qituvchining jonli so'zi eng ta'sirli usul hisoblanadi.

Suhbat uchun mavzu tanlashda uning mazkur sinf uchun dolzarbligi, bolalarda axloqiy ishonch uyg'otishning suhbat mazmuniga bo'lgan munosabatlarini va suhbatdan ko'tilayotgan natijani hisobga olish lozim.

Hikoya. O'quvchilar odatda hayotdan va badiiy adabiyotdan olingan aniq misollar bilan to'liq hikoyalarni qiziqib tinglaydilar. Suhbat ham, hikoya ham o'quvchilarning yoshiga mos mavzularda, ular tushunadigan so'zlar orqali o'zbek tilida o'tkazilishi kerak. Eng yaxshisi, suhbat va hikoya mavzusini o'quvchilarning o'zlari tanlasin, bunda suhbatning zavqi shunda ta'minlanadi, o'quvchilar mavzuga befarq qaramaydilar.

Na'muna. O'quvchilar o'z atroflaridagi kishilarda hamma yaxshi axloqiy sifatlarni kurishlari va na'muna olishlari nihoyatda muhimdir.

O'qituvchining shaxsan o'zi na'muna bo'lishi, ayniqsa yoshlarga katta ta'sir ko'rsatadi.

Na'munadan xalq pedagogikasida ham keng foydalanilgan. Otabobolarimiz o'z farzandlarini hamisha yaxshilardan, donolardan, ulug' kishilardan ibrat olishga da'vat qilib kelganlar. Masalan: «Qush uyasida ko'rganini qiladi». Juda oddiy jo'ngina xulosa.

Topshiriq. O'quvchilarning mehnat topshiriqini jamoa bo'lib bajarishlari ularda ijtimoiy xulq tajribalarini shakllantirishda alohida ahamiyatga egadir. O'quvchilar o'z kuchlarini umum ishiga sarflashga, jamoa uchun mas'uliyatni his etishga o'rganadilar. Mehnat qilish bolani xarakterini shakllantiradi, mustahkamlaydi.

14.2. Mashq va o'rgatish, o'zini-o'zi tarbiyalash usullari.

Pedagogik talab. Pedagogik talab tarbiyaning eng muhim usullaridan biridir. Talab «bu o'quvchining turli vazifalarni bajarishi; ijtimoiy xulq» atvor mezonlarini ifodalashi; u yoki bu faoliyatda qatnashib bajarilishi zarur bo'lgan aniq bir vazifa sifatida namoyon bo'lishi; turli ko'rsatma sifatida namoyon bo'lishi, u yoki bu harakatda rag'batlantiruvchi yoki uni to'xtatuvchi bo'lishi; oqilona harakatlarga undovchi bo'lishi mumkin.

O'zini-o'zi tarbiyalash usullari o'quvchilarning o'zini-o'zi idora qilish organlari faoliyatida qatnashishlari, ularning ijtimoiy faollik mavqeini shakllantirishning ta'sirchan vositasidir. O'quvchilar o'qishda, tarbiyada, dam olishda o'zini-o'zi tarbiyalash usullaridan foydalanadilar, o'zini-o'zi tarbiyalash tashabbuskorlik va mustaqillikka undaydi.

O'zini-o'zi taxlil qilish. O'z shaxsini, fazilatlarini taxlil qilishga, xatti-harakatlari haqida o'ylashga o'rgatadi.

O‘zini-o‘zi nazorat qilish uchun o‘quvchi o‘zining yurish-turishi, intizomi, ijobiy odatlarining ortib borishi va aksincha, salbiy odatlarining kamayib borishi haqida muntazam ravishda kundaligiga yozib boradi.

O‘zini-o‘zi baholash. O‘quvchining qobiliyatini o‘z kuchi bilan yuzaga chiqishiga yordamlashishi zarur. O‘zini-o‘zi baholash qiyin, lekin o‘quvchini bunga yetarli tayyorlash mumkin.

O‘zini-o‘zi baholash o‘quvchi uchun o‘zining imkoniyatlarini hisob-kitob qilish, baholash, o‘ziga chetdan turib holisona baho berish, o‘zidan qoniqish xosil qilishda yordam beradi.

14.3. Rag'batlantirish va jazolash usullari.

1. O‘quvchining kuchi yetadigan, mas’uliyatli topshiriq berish orqali bolaga ishonch bildirish; bunda o‘quvchi o‘z qadr-qimmatini bilan faxrlanadi;

2. Maqtash (ota-onalar, bolalar jamoasi oldida);

3. Esdalik sovg‘asi berish (kitob, ruchka, o‘quv quroli va boshqalar);

4. Maqtov yorlig‘i berish;

5. Stipendiya bilan taqdirlash;

6. Xurmat taxtasiga fotosuratini qo‘yish;

7. Qo‘llab-quvvatlash;

8. Mas’uliyat va jamoaning minnatdorchiligi;

9. Safda birinchi o‘rinda turish;

10. Musobaqalarda bayroq ko‘tarish;

11. Gazetada, radioda e‘lon va hokazo.

Har qanday rag‘batlantirish pedagogik talablarni hisobga olgan holda qo‘llanishi lozim.

Jazolash – bu tarbiyalanuvchining xatti-harakati va faoliyatiga salbiy baho berishdir.

Jazo ham o‘quvchining va butun sinf yoki guruhning manfaati uchun qo‘llanadigan oxirgi tarbiya usuli. Jazo choralarini qo‘llashda jismoniy jazo, urish, kaltaklash mumkin emas, bolani qo‘rqitish, g‘azablantirish ham yaxshi natija bermaydi, o‘quvchi qo‘rqqanidan yolg‘on gapirishga o‘rganadi, ikkiyuzlamachi bo‘lib qoladi.

Maktablarda qo‘llash mumkin bo‘lgan jazo choralariga quyidagilar kiradi:

Tanbex berish - eng yengil jazo chorasidir. O‘qituvchi bolaga yuzmayuz turib tanbex beradi, buni kundaligiga yozib quyish mumkin.

Ogohlantirish - noma'qul xatti harakatlarning oldini olish uchun qo'llaniladi.

Hayfsan berish - agar tanbex va ogohlantirish kutilgan natijani bermasa, o'quvchi belgilangan intizomni buzaversa, o'quvchining aybi qay darajada va uning intizomini qanday sharoitda buzganini e'tiborga olib unga hayfsan e'lon qilish mumkin.

Uyaltirish. Odamning eng nozik sezgilaridan biri uyat, or-nomus, sharm-hayodir. Odatda, odamda izzat-nafs, odamiylik qancha kuchli bo'lsa, avvalo o'zini xurmat qilsa, unda or-nomus, uyat shunchalik kuchli bo'ladi. Bolalarni tarbiyalashda shu hislarni extiyotkorlik bilan o'stirish lozim, lekin xadeb uyaltiraverish va qizartiraverish yaramaydi. Bundan oqilona va o'z o'rnida foydalanish kerak, shundagina ijobiy natijaga umid qilish mumkin.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar.

1. Tarbiya tushunchasiga ta'rif bering.
2. Mashq usulini tushuntiring.
3. Rag'batlantirish va jazo usulini taqqoslang.
4. Mavzuga oid Sinkveyn tuzing.

Tayanch so'z va iboralar.

Tarbiya, tarbiya usullari, mashq va o'rgatish, o'zini-o'zi tarbiyalash, rag'batlantirish usuli, jazolash usuli.

PEDAGOGIKA. PSIXOLOGIYAGA OID ASOSIY TUSHUNCHALAR, TAYANCH SO‘Z VA IBORALAR

Axloqiy xislatlar – odamiylik, qanoatlilik, jonkuyarlik, mehribonlik, olijanoblik, olihimmatlilik, baynalminallik, g‘oyaviy sodiqlik, kechirimlilik, andishalilik, shaxsiy manfaatdan ijtimoiy manfaatdorlikni yuqori qo‘ya olishlik.

Bilim darajasi – rahbarlar va professor-o‘qituvchilarning pedagogik jarayonlarni takomillashtirish va ta‘lim samaradorligini oshirishda zamonaviy axborot texnologiyalari, kompyuterlashtirish va kompyuterlar tarmoqlari negizida ta‘lim jarayonini axborotlar bilan ta‘minlashni rivojlantirishi uchun texnika va texnologiyani bilishi va ulardan foydalana olishi, iqtisodiyotni bilishi, boshqarish uslublarini, funksiyalari va strukturasini bilishi, istiqbolni belgilash hamda boshqaruv jarayonini loyihalash texnologiyalarini joriy eta olishini belgilaydi.

Bilish komponenti – boshqalarni va o‘zini-o‘zi bilishga qaratilgan psixik jarayonlar: sezgi, idrok, tasavvur, xotira, tafakkur, xayol va h.k.

Guruh – bu muayyan belgiga, masalan, sinfiy mansublikka, birgalikda faoliyat ko‘rsatish mumkinligiga va uning tashkil topish xususiyatlari va shu qabilar asosida ajralib turadigan insoniy umumiylikdir.

Guruhlar – rasmiy (formal) bo‘lishi, ya‘ni yuridik jihatdan qayd etilgan huquq va burchlarga, me‘yoriy hujjatlar asosida o‘rnatilgan tizimga, tayinlab va saylab qo‘yilgan rahbarlikka ega yoki ular yuridik jihatdan qayd etilmagan, ammo tarkib topgan shaxslararo munosabatlar (do‘stlik, xayrixohlik, hamjihatlik, ishonch,...) tizimi bilan ifodalangan norasmiy (noformal) bo‘lishi ham mumkin.

Guruhlararo va shaxslararo ixtiloflar – ayrim shaxslarning guruh bilan yoki guruhlarining o‘zaro kelishmovchiligini bildiradi.

Ijtimoiy-psixologik moslashuv – bu subyektlarni ta‘limiy muhit ta‘siriga moslashuvini nazarda tutadi va uning ma‘lum bir guruhdagi qadriyatlar bilan yaqinlashuvi, mazkur yangi muhitdagi ijtimoiy me‘yorlarni, an‘ana va guruhiy madaniyat elementlarini o‘zlashtirishidir. Ijtimoiy-psixologik moslashuv ham kasbiy moslashuv singari ma‘lum bir imkoniyatlar darajasida, tashqi muhit ta‘sirini o‘z ichki dunyosi, kechinmalari doirasida o‘z maqsad va ehtiyojlariga moslashtirib olishiga bog‘liq.

Inson-inson munosabatlari – bunda muloqot jarayonini va muloqotsiz o‘zaro ta‘sir jarayonlarini to‘g‘ri tashkil etish bilan bir qatorda,

rahbarlar va professor-o'qituvchilar o'z o'quvchi-talabalarining faoliyatini to'g'ri baholay bilishlari ham zarur hisoblanadi.

Inson-kitob-inson munosabatlari – inson butun umri davomida tajriba orttirib borar ekan, u o'z hayotida duch kelgan muammolar va ularning yechimlarini, inson ehtiyoji uchun zarur bo'lgan yangiliklarni qog'ozga tushirib kitob yaratadi va bu kitob ikkinchi bir insonning tarbiyalanishida, hayotda o'z o'rnini topishida eng asosiy manbalardan biri bo'lib xizmat qiladi.

Inson-san'at-inson munosabatlari – pedagogik jarayonlarda o'ziga xos ahamiyat kasb etadi, chunki san'at bor joyda yangilikka intilish, mehr-muhabbat, insoniylik tuyg'ulari hukm suradi. Har bir inson qaysidir bir san'at turiga qiziqadi, qaysidir bir san'atkorni sevib tinglaydi va uni ko'rganda yoki eshitganda beixtiyor kayfiyati ko'tarilib ketadi. Ta'lim muassasasi rahbarining san'atga bo'lgan qiziqishi nafaqat boshqaruv jarayoni, balki, o'quv jarayoniga ham o'z ta'sirini ko'rsatadi, chunki ta'lim olayotgan o'quvchi-talabalarning o'rtasida bir necha bo'lajak buyuk san'atkorlar ham bo'lishi mumkin.

Inson-tabiat-inson munosabatlari – boshqaruv faoliyatida rahbarlarga juda katta vazifalar yuklaydi, masalan, ta'lim muassasasining tashqi ko'rinishi, ya'ni, yer uchastkalaridagi daraxt, mevali daraxtlar, gullarning turlari, ularning parvarish qilinishi hamda ularga berilayotgan e'tibor rahbarning reytingiga ta'sir qilish bilan birgalikda professor-o'qituvchilar va o'quvchi-talabalarning tabiatga bo'lgan munosabatlariga ham o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Inson-texnika-inson munosabatlari – inson o'z tafakkuri, bilimi va qobiliyati bilan hayotiy ehtiyojlarni qondirish maqsadida texnikani yaratadi, bu murakkab tuzilishga va ishlash prinsipiga ega bo'lgan texnikadan foydalanish uchun esa, uning tuzilishi va ishlash prinsipini o'rganish zaruriyati tug'iladi, shuningdek, bu texnikadan foydalanish uslublari ham inson tomonidan yaratiladi. Bundan ko'rinib turibdiki, insonlar tomonidan yaratilgan texnika va texnika vositalari boshqa bir insonlarni bilim olish, yangiliklarning o'rganish, ilmiy-ijodiy faoliyat bilan shug'ullanishga chorlaydi.

Qobiliyat – insonning bilim, ko'nikma va malakalarini orttirish xususiyatlariga bog'liq bo'lib, mazkur xususiyatlar bilim, ko'nikma va malakalarga taalluqli bo'lmaydi, ya'ni qobiliyatlar bilim, malaka va ko'nikmalarning o'zida ko'rinmaydi, balki ularni egallash dinamikasida namoyon bo'ladi. Qobiliyat insonlarni sifat jihatidan bir-biridan farqlaydigan individual-psixologik xususiyatlardir. Qobiliyatlar

insonlarning aniq bir faoliyatidan tashqarida mavjud bo'lmaydi, balki ularning tarkib topishi ta'lim va tarbiya jarayonida sodir bo'ladi.

Ko'nikma – belgilangan maqsadga muvofiq ravishda harakat usullarini tanlash va amalga oshirish uchun mavjud bilimlar va malakalardan foydalanish.

Ma'lumot – ma'lum maqsadga yo'naltirilgan, inson shaxsining rivojlanishini ta'minlovchi, maxsus tashkil etilgan tizim bo'lib, o'qitish jarayoni va uning natijasi hisoblanadi.

Ma'lumotlilik – shaxsiy sifat ko'rsatkichi, ya'ni shaxsning rivojlanish darajasi, uning tajribasi, ko'nikma va malakalarni qay darajada o'zlashtirganligi va ulardan foydalanish hamda ular yordamida yangi bilim-ko'nikmalarni egallab, rivojlantirib borish qobiliyatlari tushuniladi.

Muloqot. Insonlarning ma'lum bir jamoada yoki guruhda hamkorlikdagi faoliyatlari jarayonida vujudga keladigan ehtiyojlardan bo'lib, ularning o'z faoliyatlari davomida o'zaro munosabatlarga kirishish jarayoni hisoblanadi. Insonlarning barcha faoliyatlari davomida o'zaro munosabatlar, ta'sir etish shakllarini o'z ichiga oladigan mazkur tushuncha ularning o'zaro bir-birlarini tushunishlari, hamkorlik qilishlari hamda o'zaro axborotlar almashinishlari uchun zarur hisoblanadi.

Ijtimoiy psixologiyada muloqot uchta turga bo'linadi. Birinchisi, insonlarning o'z-o'zi bilan muloqoti, ikkinchisi insonning boshqa insonlar bilan muloqoti, uchinchisi avlodlararo muloqot bo'lib, mazkur muloqotlar natijasida bir avlodning tajribasi ikkinchi avlodga o'rgatiladi, bu esa pirovardida insonlarning rivojlanishiga, hayot, fan-texnika va texnologiyalarning taraqqiy etishiga zamin yaratadi. Shundan ko'rinib turibdiki, muloqot yoki boshqaruv muloqotisiz boshqaruv jarayonini tasavvur qilib bo'lmaydi.

Mustaqil ma'lumot – bu avlodlar tajribasini, fan va texnika yutuqlarini o'z ichki tuyg'ulari asosida mustaqil o'rganishga qaratilgan xatti-harakatlar majmuining natijasi bo'lib, insonning shaxsiy qobiliyatlarini rivojlantirish jarayoni hisoblanadi. Mustaqil ma'lumot inson shaxsining rivojlanishida, tajribalarni egallashida qulayliklar yaratsa, mustaqil ta'lim esa ta'lim olishning asosi hisoblanadi.

Mustaqil ta'lim – bu insonning o'zi tanlagan vositalar va adabiyotlar yordamida avlodlar tajribasini, fan va texnika yutuqlarini o'rganishga yo'naltirilgan shaxsiy xatti-harakatlar jarayoni. Bunda insonning ichki dunyosi, his-tuyg'ulari, mustaqil fikrlash qobiliyati asosiy rol o'ynaydi.

Nazorat – bu boshqaruv jarayonining faol bosqichlaridan biri bo‘lib, u boshqaruvning barcha funksiyalari bilan bog‘liq bo‘ladi. Umumiy holda rejalashtirilgan natija bilan haqiqiy erishilgan natijalarni o‘zaro solishtirish jarayoni bo‘lib, u faoliyatning muvaffaqiyatini aniqlashga imkoniyat yaratadi.

Pedagogik tizimni boshqarish jarayonida ko‘zlangan yo‘nalishdan chetga chiqishlar ham vujudga kelishi mumkin, bunday vaziyatlarda nazorat yo‘l qo‘yilayotgan xatolarning sababini o‘z vaqtida aniqlash va ularni tuzatish usullarini belgilash imkoniyatlarini yaratadi. Shuning uchun boshqaruv faoliyatining barcha bosqichlari uchun nazorat zarur hisoblanadi.

Nasihat – psixologik ta’sir va muloqot shakllaridan bo‘lib, mazmun jihatidan buyruqqa, ta’qiqqa, maslahatga o‘xshab ketadi. Lekin nasihat ulardan farqli o‘laroq, muayyan bir faoliyatga yoki hodisaga nisbatan ko‘nikma, moslashuvni shakllantirishga qaratilgan bo‘ladi.

Nutq qobiliyati – rahbar va professor o‘qituvchilarning o‘z fikrini, his-tuyg‘ularini nutq yordamida, shu bilan birga mimika va pantomimika yordamida aniq va ravshan qilib ifodalab berish hamda ularning faoliyatini ma’lum yo‘nalishda o‘zgartirish yoki kerakli yo‘nalishda tashkil qilish qobiliyatidir.

Pedagogik mahorat – professor-o‘qituvchilar tomonidan pedagogik jarayoni subyektlarining ikoniyatlari, qobiliyati va boshlang‘ich tushunchalarini inobatga olgan holda milliy qadriyatlarimizni, hayotiy tajribalarni, fan va texnika sohalaridagi yutuqlarimizni o‘rgatishni ta’minlaydi hamda ularning qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Pedagogik qobiliyat – bu boshqaruv jarayonida rahbarlar va professor-o‘qituvchilar uchun eng zaruriy xususiyatlardan bo‘lib, ularning pedagogik faoliyatga yaroqliligini va shu faoliyat bilan muvaffaqiyatli shug‘ullana olishini, shuningdek, pedagogik jarayonlarni tashkil etish va boshqara olishini belgilaydi.

Psixik jarayonlar – bu obyektiv olamni subyektiv aks ettirishning turli shakllaridir. Psixik jarayonlar psixik funksiyalar deb ham aytiladi. Psixik jarayonlarning asosiy turlari sezgi, idrok, xotira, tasavvur, xayol, tafakkur, nutq, hissiyot, iroda bo‘lib, ular o‘z navbatida uch guruhga birikadi: bilish jarayonlari, irodaviy jarayonlar, hissiy jarayonlar.

Psixik xossalar yoki xususiyatlar – shaxsning individual-psixologik xususiyatlari bo‘lib, bular yordamida insonlar bir-biridan farqlanadi, ularning tipologik va individual farqlari aniqlanadi. Psixik xususiyatlarga temperament, xarakter, qobiliyat, ehtiyoj va motivlar kiradi.

Psixologik mahorat – rahbarlar va professor-o‘qituvchilarning o‘quvchi-talabalarni xatti-harakatlarini boshqarish va muvofiqlashtirish mahoratidir. Chunki, bunda rahbarlar va professor-o‘qituvchilar har bir o‘quvchi-talabaning psixologik xususiyatlari va guruh psixologiyasini yaxshi bilishi zarur, bu zaruriyatni ingliz olimlari “o‘zgalar psixologiyasini bilish ular ustidan hukmronlikning yagona yo‘lidir” deb ta’riflashgan.

Psixologik holatlar – psixik faoliyatning vaqtinchalik dinamikasi bilan tavsiflanadi. Bu inson ichki dunyosining muhim tomoni bo‘lib, faoliyatga ta’sir ko‘rsatadi. Psixik holatlarga charchash (toliqish), emotsional zo‘riqish (stress), monotoniya va boshqa psixik holatlar kiradi va bular o‘zaro bog‘liq bo‘ladi.

Rivojlanish – bu insonning ruhiyati va organizmidagi sifatiy o‘zgarishlaridir. Bu o‘zgarishlar ijtimoiy muhit, uy-joy sharoitlari, uni qurshab turgan kishilarning ta’siri natijasida yuz beradi.

Rivojlanish – bu obyektiv jarayon bo‘lib, tashqi va ichki boshqariluvchi omillar tomonidan miqdor va sifat jihatidan fizik va ma’naviy shakllanish, ya’ni, shaxsning fazilatlari, sifatlar va xulqlarning shakllanishi, tushunchalarning chuqurlashishi, kengayishi, osondan - qiyinga, oddiydan - murakkabga, mavhumdan - bilishga, oddiy hayot kechirish shakllaridan - oliy faoliyatga o‘tish jarayonidir.

Tarbiya – insonlar rivojlanishida asosiy rol o‘ynaydigan jarayon bo‘lib, bir avlod ijtimoiy tajribasining keyingi avlodlar tomonidan o‘zlashtirilishi va ularning ijtimoiy hayotga qo‘shilishlarini ta’minlab beruvchi zaruriy faoliyatdir.

Tarbiyaviy jarayon. O‘sib kelayotgan avlodning katta yoshdagilar tajribasini egallab borish jarayoni bo‘lib, u insonlar rivojlanishini boshqaradi hamda ularning shaxsiy xislatlarini shakllanishiga zarur sharoitlar yaratib beradi.

Tarbiyaviy munosabatlar – insonlar o‘rtasidagi doimiy munosabat (a’loqalar) bo‘lib, ular inson shaxsini rivojlantirishga, ya’ni mustaqil ma’lumot, mustaqil ta’lim olish va o‘zini-o‘zi tarbiyalashni shakllantirishga xizmat qiladi, shuningdek, bu boshqaruv jarayonida rahbarlar bilan xodimlar o‘rtasidagi munosabatlarda turli shakllarda namoyon bo‘ladi, ya’ni, rahbarlarning bilimi, muomala va muloqot madaniyati, kiyinishi, gavda harakatlari, boshqaruvchilik qobiliyati, fan-texnika, san’at va tabiatga bo‘lgan munosabati hamda qiziqishi xodimlarning faoliyatiga o‘z ta’sirini ko‘rsatadi.

Tarbiyalanganlik – shaxsning sifat ko‘rsatkichi, tajribalarni yaxshi o‘zlashtirganligi, tarbiyaviy-rivojlantirish maqsadida yo‘naltirilganlik.

Tarbiyalanuvchi – tajribalarni egallaydigan va o‘rganadigan shaxs.

Tarbiyachi – inson, avlodlar tajribasini egallash uchun majburiy yoki zaruriy ta‘minotchi.

Tafakkur. Insonlarning aqliy faoliyatining va ongli xatti-harakatlarining yuksak shakli hisoblanib, sotsium va ijtimoiy muhitni, mavjud jarayonlarning vujudga kelish sabablari va voqelikni anglash vositasi, shuningdek, barcha insonlarning ehtiyojlarini qondirish yo‘nalishidagi faoliyatlarini muvofiqlashtiruvchi fikrlar, g‘oyalar va qarashlar natijasida vujudga kelgan xulosa yoki qabul qilingan qaror.

Tafakkur sezgi, idrok, tasavvurlarga nisbatan mavjud jarayonlarni, hodisalarni aniq va ravshan, obyektiv aks ettiruvchi bilish jarayoni. Pedagogik jarayonlarda professor-o‘qituvchilar tomonidan o‘quvchi-talabalarning yoki o‘quvchi-talabalar tomonidan professor-o‘qituvchilarning o‘rganilishi va xulosalar chiqarilishi, shuningdek, o‘zaro munosabatlar, aloqalar va axborotlar almashinuvi mazkur tushuncha orqali amalga oshiriladi.

Ta‘lim – tajribalar almashinishi jarayoni bo‘lib, rejali ravishda amalga oshiriladigan “o‘qituvchi-o‘quvchi” muloqoti, uning natijasida ma‘lumot, tarbiya va rivojlanish amalga oshadi.

Tizim – aloqa, munosabatlar, integratsiya, yaxlitlik, tashkil etuvchi qismlar kabi tushunchalar orqali ifodalanadi. Bu tizimning bir-biri bilan bog‘liq bo‘lgan, o‘zaro ta‘sir etuvchi qismlarining majmui yaxlit ob‘ektni tashkil etadi. Har bir qism yaxlit tizimning o‘zgarishiga o‘z hissasini qo‘shadi.

Faoliyat – bu insonning belgilangan maqsad yo‘nalishida boshqarilib turadigan ichki va tashqi faolligi bo‘lib, mazkur faollik orqali tabiatga va boshqa insonlarga ta‘sir ko‘rsatiladi.

Faoliyat – falsafa fanida faoliyat tushunchasi butun olamga nisbatan bo‘lgan o‘ziga xos insoniy munosabatlar usuli sifatida qaralsa, ijtimoiy nazariyada faoliyat ijtimoiy voqelikning mavjudligi va rivojlanishi, ijtimoiy faollikni vujudga kelishi deb ta‘riflanadi.

Psixologiya va pedagogika fanlari yo‘nalishidagi tadqiqotlarda faoliyat tushunchasi alohida obyektivlashtirilgan moddiy va ma‘naviy mahsulotlarni ishlab chiqish va vujudga keltirishga yo‘naltirilgan faollik, ya‘ni sub‘ektning faolligi sifatida tadqiq qilinadi.

Faollik – bu insonlarda “o‘z kuchi bilan javob qilish” qobiliyatini bildiradi. Insonlarni muayyan tarzda va muayyan yo‘nalishda harakat qilishga undaydigan ehtiyojlar uning faolligi manbai hisoblanadi.

Xulqiy komponentlar – sa'y-harakat, qiliq, mimika, imo-ishora, nutq va boshqa inson xulqi bilan bog'liq bo'ladigan munosabatlar.

Shaxs obro'si – shaxsning jamoa a'zolari tomonidan tan olinishi va hurmat qilinishi, uning subyektiv sifatlarining jamoa faoliyatining obyektiv talablariga mos kelishini bildiradi. Bunda shaxsning bilimi, tajribasi, kasb mahorati, uddaburonligi, tadbirkorligi, faolligi muhim ahamiyat kasb etadi.

Shaxslararo ixtiloflar. Ta'lim muassasasida shaxslararo munosabatlar jiddiy va nozik bo'lib, bunda rahbarlar o'rtasidagi munosabatlar, rahbar-xodim, rahbar-o'qituvchi, rahbar-o'quvchi, rahbar-ota-ona, xodim-xodim, o'qituvchi-xodim, o'qituvchi-o'quvchi, o'qituvchi-ota-ona, o'quvchi-o'quvchi, o'quvchi-ota-ona hamda pedagoglararo munosabatlarni o'z ichiga oladi.

Ta'lim muassasasidagi shaxslararo munosabatlarni ham nozik, ham murakkab deyishimizga asosiy sabab, yosh avlodni tarbiyalashda bu munosabatlar muhim ahamiyat kasb etadi, hattoki ota-onalarning o'z farzandlari bilan bo'lgan munosabatlari ham pedagogik jarayoniga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Shaxslararo ixtiloflar, asosan, insonlarning bir-birini tushunmasligi, manfaatlarning nomuvofiqligi, bir-birini ko'rolmasligi yoki arziyas sabablarga ko'ra o'zaro arazlab yurishi tufayli kelib chiqishi mumkin.

Shaxslararo munosabatlar – bu bir jamoa yoki guruhning a'zolari bo'lgan insonlar o'rtasidagi obyektiv aloqalar, muloqot va o'zaro ta'sirlarni ifodalab, rasmiy va norasmiy turlarga, xizmat va shaxsiy munosabatlarga bo'linadi. Xizmat munosabatlari biror ijtimoiy foydali faoliyat bilan – o'quv, mehnat faoliyati bilan bog'liq bo'ladi. Shaxslararo munosabatlar o'zaro ta'sir ko'rsatish, muloqot, hamkorlikdagi faoliyatda vujudga keladi va shakllanadi.

Shaxsning zakovatlilik, irodalilik, zukkolik hislatlari – ziyraklik, esda saqlab qolishlik, ijodkorlik, tanqidiylik, qiziquvchanlik, ishqibozlik, diqqatlilik, bilimdonlik, saviyalilik, hozirjavoblilik.

Shaxsning umumiy hislatlari – yoqimlilik, jozibadorlik, dilbarlik, ko'rkamlik, xurmatga sazovorlilik, buyuklik, salohiyatlilik; jiddiylik, bosiqlik; moslashuvchanlik, madaniyatlilik, odoblilik, ziyolilik, tabiiylik, odillik, oddiylik.

Emotsional komponentlar – ehtirosli kechinmalar bilan bog'liq bo'lgan munosabatlar.

Ehtiyoj – insonlarni ma'lum bir faoliyatga yo'naltiruvchi omillar bo'lib, ularni jismoniy yoki aqliy mehnatga, shuningdek, dam olish, bilim olishga, hunar o'rganishga, umuman olganda yashash uchun kurashishga

chorlaydi. Inson ehtiyojlari turli xil bo'lib, ularning psixologik xususiyatlariga, ya'ni odati, didi va kayfiyati, yoshi va sog'ligi, jinsi, oilaviy ahvoli, mehnat qilish va yashash sharoitlariga ham bog'liq bo'ladi.

Ehtiyoj – insonlarning hayot kechirishining aniq shart-sharoitlarga qaramligini ifoda etuvchi va bu shart-sharoitlarga nisbatan uning faolligini vujudga keltiruvchi holatdir.

Insonning ehtiyojlari ham ijtimoiy, ham shaxsiy xususiyatlarga ega bo'lib, u birinchidan, shunchaki tor ma'nodagi shaxsiy tavsifga ega bo'lib tuyulganda ham ijtimoiydir (masalan, non – non bo'lib dasturxonga kelgunicha ko'plab insonlar mehnati sarflanadi, bu esa ijtimoiy mahsulotdir). Ikkinchidan, inson o'z ehtiyojlarini qondirish uchun mazkur ijtimoiy muhitda tarixan tarkib topgan vositalar va usullardan foydalanadi. Uchinchidan, insonning ko'pgina ehtiyojlari shaxsiy ehtiyojlaridan ko'ra o'zi birgalikda mehnat qiladigan jamiyatning, jamoaning, guruhning ehtiyojlarini ifodalaydi, ya'ni jamoa ehtiyojlari kishining shaxsiy ehtiyojlari tusini oladi (yig'ilishda ma'ruza bilan chiqish uchun tayyorlanish ehtiyoji).

Ehtirosli hislatlar – o'zgalar yutuqlaridan quvonish, o'z faoliyatidan qoniqish, baxtiyorlik, ko'tarinkilik, tantanavorlik, quvnoqlik, hazil-mutoyibalilik, uyatchanlik, tortinchoqlik, mo'min-qobillik, diyonatlilik, ozodalik, nozik tabiatlilik.

O'zini-o'zi tarbiya – bu ichki tuyg'ular yordamida milliy qadriyatlarni, inson hayotidagi yutuq va muammolarni, tajribalarni o'rganish, ko'nikma va malakalar hosil qilish, ya'ni, mustaqil rivojlanish jarayonidir. Pedagogik jarayonni qanday tashkil etilmasin, o'zini-o'zi tarbiyalashsiz uning samaradorligini ta'minlab bo'lmaydi.

O'qitish – milliy qadriyatlarimizni, hayotiy tajribalarni, fan va texnika sohalaridagi yutuqlarimizni yosh avlodlarga o'rgatishni ta'minlaydi.

O'qish – milliy qadriyatlarni, fan-texnika sohasidagi yutuqlarni, tajribalarni o'rganish, tushunish, tafakkurning rivojlanishi, mustaqil fikrlash va ulardan hayotda foydalanish uchun ko'nikma va malakalarni shakllanishi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mirziyoev Sh.M. Ilm-fan yutuqlari – taraqqiyotning muhim omili. 2016 yil 30 dekabr kuni fanlar akademiyasining yetakchi ilm-fan namoyandalari bilan uchrashuvdagi nutqi. //Xalq so‘zi gazetasi. 2016. 31 dekabr.
2. Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsan javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. – Toshkent.–O‘zbekiston.– 2017. – 104 b.
3. Mirziyoev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent.– O‘zbekiston.–2016.–56 b.
4. Mirziyoev Sh.M.O‘zbekiston prezidenti Shavkat Mirziyoev Oliy Majlis palatalarining qo‘shma majlisida so‘zlagan nutqi. 2016 yil, 15 dekabr.
5. Mirziyoev Sh.M. Xalq bizdan rozi bo‘lsa, Yaratgan ham bizdan rozi bo‘ladi. <https://kun.uz/>.
6. Mirziyoev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta’minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi.–T.: “O‘zbekiston”, 2017.– 48 b.
7. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent. –O‘zbekiston.–2017.–488.
8. Mirziyoev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. – Toshkent. – O‘zbekiston.–2018.–89 b.
9. Karimov I. A. “Barkamol avlod-orzusi”. O‘quv qo‘llanma. “O‘zbekiston milliy entsiklopediyasi”. Toshkent. 2000 y.

10. Karimov I. A. “Barkamol avlod – O‘zbekiston taraqqiyotining poydevori” Toshkent. 1997 y.
11. Inson baxt uchun tug‘ladi. O‘zbekiston Respublikasi birinchi prezidenti I.A.Karimovning hikmatli so‘zlaridan. – Toshkent: “Sharq”, 1998.
12. Milliy istiqlol g‘oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar.. “O‘zbekiston”, 2000 y.
13. O‘zbekiston Respublikasi “Ta‘lim to‘g‘risida”gi qonuni. Toshkent. “Sharq”. 1997 y.
14. O‘zbekiston Respublikasi Kadrlar tayyorlash milliy dasturi. Toshkent. “Sharq”. 1997 y.
15. Myers, D. G. Psychology. Hope College. Holland, Michigan, 2010
16. Davis S. F. Handbook of Research Methods in Experimental Psychology. - Blackwell Publishing Ltd, 2003
17. Duane P.Schults. Theories of Personality. Wadsworth, a division of Thomson Learning, Inc. Copyright © 2005
18. A. Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. Toshkent. “O‘qituvchi” 1993 y.
19. Zunnunov A. “Pedagogika tarixi”. Darslik.Toshkent. “Sharq” 1997 y.
20. Xoshimov K, Safo Ochlil. “O‘zbek pedagogikasi antalogiyasi”. Darslik. “O‘qituvchi” Toshkent. 1995 y.
21. G‘aybullaev N.R. “Pedagogika”. Oliy ta‘lim muassasalari uchun o‘quv dasturi. Toshkent. 2000 y.
22. G‘aybullaev N, Quronov M, Nishonaliev U. “Pedagogika” fanidan namunaviy dastur. Toshkent. 2005 y.
23. Mavlonova R va b. “Pedagogika”. Darslik. O‘qituvchi. 2001 y.
24. Karimova V. “Milliy istiqlol g‘oyasini ta‘lim jarayoniga joriy etishning pedagogik hamda psixologik asoslari” “O‘qituvchi”. O‘quv qo‘llanma. Toshkent 2002 y.
25. Djumaboeva F. “Talabalarni ijodiy fikrlashini rivojlantirish” O‘quv qo‘llanma. O‘qituvchi. 2002
26. Bodmaev B. Psixologiya: Kak yee izuchat i usvoit .Darslik Vladost. 1997 y.

27. Burxonov A., Turg'unov S. "Mutaxassislik psixologiyasi" fanidan ma'ruzalar to'plami. – Namangan: NamMPI, 2000.
28. Burxonov A., Turg'unov S. Psixologiya: Ma'ruzalar to'plami. – Namangan: NamMPI, 2000.
29. Turg'unov S. Pedagogika fanidan ma'ruzalar to'plami. – Namangan: NamMPI, 1999.
30. Turg'unov S. Ta'lim muassasasini boshqarishda pedagogikaning asosiy tushunchalari va tadqiqot metodlari.. – Namangan: NVPQTMOI, 2003.
31. Turg'unov S., Shodmanov Q. Kasbiy psixologiya fanidan ma'ruzalar to'plami. – Namangan: NamMPI, 2012.
32. Shoumarov G. "1001 savolga psixologning 1001 javobi". YuNESKO, YuMPFA loyihasi asosida darslik. Mehnat. 2000 y.
33. Udal Tsova M. "Sotsiologiya i psixologiya i upravleniya". Praktikum. Darslik. Infra.1999 y.
34. Rogov Ye. "Nastolnaya kniga prakticheskogo psixologa" Darslik. Vlados. 1999 y.
35. Karimova V. "Ijtimoiy psixologiya va ijtimoiy amaliyot". O'quv qo'llanma. Universitet. 1999 y.
36. Karimova V. "Psixologiya". O'quv qo'llanma. Xalq merosi. 2002 y.
37. Karimova V. "Auditoriyada baxs-munozarali darslarni tashkil etishning psixologik texnikasi". O'quv qo'llanma. Toshkent. 2000 y.
38. Petrovskaya L. "Psixologiya" O'quv qo'llanma. Pedagogika. 1997 y.
39. Karimova V. "Ijtimoiy psixologiya asoslari". O'quv qo'llanma. "O'qituvchi". 1997 y.
40. Nemov R. "Prakticheskaya psixologiya" O'quv qo'llanma. Vlados. 1998 y.
41. Xasanboeva T. "Pedagogika tarixi" O'quv qo'llanma O'qituvchi. 1997 y.
42. Bezrukova B.S. "Pedagogika" Yekaterinburg. 1997 y.
43. Ro'ziev X. "Kasb-hunar kollejlarida pedagogik amaliyotni tashkil etish". O'quv qo'llanma. Toshkent. 2001 y.
44. www.gov.o'z
45. www.inetlibrary.com.
46. www.ziyonet.o'z

MUNDARIJA

KIRISH.....5

I.BOB. HOZIRGI ZAMON PSIXOLOGIYASINING PREDMETI, MAQSADI VA UNING VAZIFALARI		
1.1.	Psixologiya predmeti haqida tushuncha.....	7
1.2.	Psixik hodisalar.....	8
1.3.	Buyuk mutafakkirlar ruhiy hodisalar haqida.....	10
1.4.	Psixologiya tarmoqlari.....	14
1.5.	Hozirgi zamon psixologiyasidagi oqimlar.....	15
II.BOB. PSIXOLOGIYANING ILMIY-TADQIQOT METODLARI		
2.1.	Psixologiyada muammo, gipoteza, konseptsiya, nazariyalar.....	18
2.2.	Psixologiyaning asosiy metodlari.....	19
2.3.	Tadqiqot bosqichlari.....	20
2.4.	Psixologiyada tadqiqot metodlari tizimi.....	22
2.5.	Tadqiqot metodlari klassifikatsiyasi.....	25
III.BOB. FAOLLIK, FAOLIYAT VA UNING TURLARI		
3.1.	Ehtiyojlar faollik manbai.....	30
3.2.	Faoliyat strukturasi.....	32
3.3.	Faoliyatning o‘zlashtirilishi. Malaka va mashq.....	34
3.4.	Ko‘nikmalar.....	36
3.5.	Faoliyatning asosiy turlari va uning rivojlantirilishi.....	37
IV.BOB. SHAXS. MULOQOT. GURUH. JAMOA		
4.1.	Individ va shaxs tushunchalari.....	40
4.2.	Shaxs faolligi va yo‘naltirilganligi.....	43
4.3.	Shaxsning o‘zini-o‘zi anglashi “Men” siymosi.....	45
4.4.	Muloqot va uning turlanishi.....	47
4.5.	Shaxslararo ixtilof-konflikt.....	49
4.6.	Guruh, jamoa va uning turlari.....	51
V.BOB. PSIXIK JARYONLAR: DIQQAT. SEZGI. IDROK. XOTIRA. TAFAKKUR. XAYOL		
5.1.	Psixik hodisalar, holatlar, jarayonlar haqida tushuncha.....	55
5.2.	Diqqat, sezgi va uning turlari.....	56
5.3.	Idrok, tafakkur, xayol jarayonlari, ularning o‘xshashligi va farqlari.....	63

5.4.	Tafakkur turlari va aqlning muhim sifatleri.....	69
5.5.	Xotira funksiyasi va uning turlari.....	72
VI.BOB. SHAXSNING INDIVIDUAL XUSUSIYATLARI		
6.1.	Temperament va uning tiplari. (Gippokrat, Ibn Sino qarashlari).....	74
6.2.	Qobiliyat va uning xillari.....	76
6.3.	Test yordamida temperamentni aniqlash.....	79
6.4.	Xarakter va uning shakllanishi.....	82
VII.BOB. KISHI XAYOT TARZINING YOSH DAVRLARI. HAR BIR YOSH DAVRINING QISQACHA TAVSIFI		
7.1.	Yosh davrlari psixologiyasi predmeti.....	87
7.2.	Yosh davrlarining rivojlanish bosqichlari.....	88
7.3.	Yosh davrlarini tabaqalash nazariyalari.....	90
7.4.	O'smirlik yoshining psixologik xususiyatlari.....	94
7.5.	O'smirlarda yo'zaga keladigan anatomik-fiziologik o'zgarishlar.....	99
7.6.	O'smirlarning intellektual rivojlanishi.....	99
7.7.	O'smirlik davrida shaxsning shakllanishi.....	102
VIII.BOB. PEDAGOGIKANING PREDMETI, MAQSADI VA VAZIFALARI		
8.1.	Pedagogik faoliyatning paydo bo'lishi.....	107
8.2.	Pedagogikaning fan sifatida shakllanishi.....	108
8.3.	Pedagogikaning tarkibiy to'zilishi va asosiy tarmoqlari....	112
IX.BOB. PEDAGOGIKADA ASOSIY TUSHUNCHALAR		
9.1.	Pedagogikada asosiy tushunchalar.....	114
9.2.	Tarbiya, ta'lim, ma'lumot tushunchalari.....	116
9.3.	Rivojlanish va tarbiyaviy munosabatlar.....	118
X.BOB. PEDAGOGIK TADQIQOTNING FUNKSIYALARI VA METODLARI		
10.1.	Pedagogik tadqiqot va uning funksiyalari.....	122
10.2.	Pedagogik tadqiqot metodlari.....	123
10.2.1	Tadqiqotlarning tarixiy taqqoslash metodlari.....	124
10.2.2	Nazariy taqqoslash-solishtirish metodi.....	125
10.2.3	Muammolarni gipotezalar zanjiriga aylantirish.....	127
10.2.4	Tadqiqot texnikasi va "asbob-uskunalarini"ni tanlash.....	128
10.3.	Pedagogik ilmiy-tadqiqot ishlarini tashkil etish	

	metodlari.....	129
10.3.1	Empirik darajadagi metodlar.....	129
10.3.2	Nazariy darajadagi metodlar.....	129
10.3.3	Ilmiy tadqiqot metodlari.....	130
XI.BOB. ISLOM DINI G‘OYALARINING TA’LIM-TARBIYAGA TA’SIRI		
11.1.	Islom dini va uni arablar tomonidan tarqatilishi.....	132
11.2.	”Qur’on” – islom aqidalarining asosiy manbai sifatida.....	133
11.3.	Islomda ta’lim-tarbiya.....	136
XII.BOB. XIX ASRNING IKKINCHI YARMI XX ASR BOSHLARIDA TURKISTON O‘LKASIDA TA’LIM-TARBIYA VA PEDAGOGIK FIKRLAR		
12.1.	Turkiston o‘lkasida diniy-islomiy tarbiyaviy muassasalar va pedagogik fikr taraqqiyoti.....	141
12.2.	Turkistonda rus-tuzem maktablarining tashkil topishi....	142
12.3.	Turkistonda jadidchilik ma’rifati va ta’lim-tarbiya.....	148
XIII.BOB. TA’LIM QONUNIYATLARI VA QOIDALARI		
13.1.	Ta’limning ilmiy, tizimli va izchil bo‘lish qoidasi.....	153
13.2.	Ta’lim va tarbiyaning birligi va nazariyaning amaliyot bilan bog‘lab o‘qitish qoidasi.....	154
13.3.	Ta’limda ko‘rsatmalilik va ta’limning o‘quvchilarga mos bo‘lish qoidalari.....	155
XIV.BOB. TARBIYANING UMUMIY USULLARI		
14.1.	Xalq pedagogikasida qo‘llanilgan tarbiya usullari.....	158
14.2.	Mashq va o‘rgatish, o‘zini-o‘zi tarbiyalash usullari.....	159
14.3.	Rag'batlantirish va jazolash usullari.....	160
Pedagogika. Psixologiyaga oid asosiy tushunchalar va tayanch so‘z va iboralar.....		162
Foydalanilgan adabiyotlar.....		170

Namangan muhandislik-qurilish institutining
Ilmiy Kengashi tomonidan nashrga tavsiya etilgan

Turg'unov Sobitxon Toshpo'latovich
Rahimov Ilhomjon Abdullaevich
Shodmanov Qodirjon Odilxanovich
Usmanova Nodira Arifjanovna

PEDAGOGIKA. PSIXOLOGIYA

Oliy o'quv yurtlari talabalari uchun o'quv qo'llanma

Muharrir:

Bosishga ruxsat etildi: 29.01.2020 yil

Qog'oz bichimi 84x60 1/16..7,00.... Rizograf usulda Times New

Roman garniturasida

Ofset bosma usuli Nashriyot litsenziyasi.....

Ofset qog'oz. Hisob-nashriyoti .7,00. t. Shartli bosma t. 7,5.....

Adadi 100 nusxada. Kelishilgan narxda.

“Namangan” nashriyoti: Namangan, A.Navoiy ko'chasi, 36-uy.

Bosmaxona

manzili:.....